За Державність

Матеріали до Історії Війська Українського

Збірник 2

Українське Воєнно-Історичне Товариство

збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих (§ 1 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО дбає про впорядкування та охорону памятників лицярям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України (§ 1 Статуту).

ЧЛЕНОМ ТОВАРИСТВА МОЖЕ БУТИ кожний повнолітній громадянин, українець, військовий чи цивільний (§ 6 Статуту).

ДІЙСНИ ЧЛЕНИ Т-ВА вносять вписових 5 злотих і членського внеску 12 злотих річно (може бути внесено квартально або й місячно згори — § 8 Статуту).

На ЧЛЕНА ПОЧЕСНОГО може бути обрана через загальні збори, на внесок Управи Товариства, ОСОБА, ЩО СПРИЧИНИТЬСЯ до РОЗВОЮ ТОВАРИСТВА своєю видатною працею або матеріяльно, внесши до каси Т-ва одноразово що-найменше 250 злотих (§ 10 Статуту).

До ОБОВЯЗКУ членів Т-ва належить всебічна допомога та ПРОПАҐУВАННЯ ІДЕЇ ТОВАРИСТВА (§ 13 Статуту).

Дійсні й почесні члени Товариства мають право носити на грудях ВІДЗНАКУ ТОВАРИСТВА (§ 12 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально й матеріяльно Товариство чи то воєнно-історичною працею для журнала „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“, чи вступом у дійсні чи почесні члени Товариства, чи офіруючи певну квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени Товариства, на бажання, висилає безпроволочно Управа Товариства.

Членські внески і пожертви приймає скарбник Товариства підполковник СЕМЕН СКРИПКА, Kalisz, Widok 18.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

Редаґує Колеґія.

Відвічальний редактор

Полковник Михайло Садовський.

Друкарня „Чорномор" Укр. Т-ва Допомоги Еміґрантам з України в Каліші.

Зміст 2-го збірника.

2

Поводження, яке спіткало І збірник воєнно-історичних матеріялів, яскраво ствердило давно вже назрівшу потребу в такому виданню. В тому потоку листувань, що одержала Управа Воєнно-Історичного Т-ва в цій справі, в припливі нових членів, що підпомагають Товариство матеріяльно, або зголошуються до співробітництва—не можна не вбачати підтримки розпочатої Воєнно-Історичним Товариством праці.

По-за розумінням потреби зафіксувати для виховання майбутніх поколінь історію наших визвольних змагань, по-за потребою показати чужинцям, як відвойовувало Українське Військо незалежність Батьківщині — виступають ще два основних мотиви, що побуджують вояка еміґранта вписуватися в члени Т-ва, підсилювати скарбницю останньою своєю тяжко запрацьованою еміґрантською лептою, або зголошувати свою співпрацю.

Кожний вояк-українець цікавиться воєнними подіями бурхливих часів нашої визвольної боротьби, всім тим, що відбувалося поза рямками тої частини, де він тоді перебував, та хоче, нарешті, вияснити собі причини нашої невдачи.

З другого боку, яскраво виступає потреба подати до відома ширшого загалу, що він, вояк, брав участь у великій епопеї визвольної боротьби народу, але не в якімсь бунті та в складі якихсь-то банд. А наколи-ж у банді, то такій, членів якої наступні покоління оточують пошаною, а свобідний народ урочисто згадує їхні чини та присвячує їм памятників.

З тих листувань виявляється також, що багацько є вже виготовлених матеріялів, які не друкувалися лише за браком відповідної трибуни. На жаль, проявляється також вплив часу, який стер із памяти вояків дати тих подій, учасниками котрих вони були, назви місцевостей, де ті події відбувалися, прізвища товаришів або ворогів; нерідко переплутуються події хронолоґічно; напр. ті, що відбувалися в 1919 році, переплуталися з подіями 1920 або 1917 року.

Отже це є, по-за умовами еміґрантського життя, головні перешкоди, що затримують укладання спогадів або уємно впливають на остаточне оброблення їх. З метою полегчити цю працю Управа Воєнно-Історичного Товариства є готовою служити надалі, на жадання співпрацьовників, хронолоґічними даними, на підставі до тепер зібраного матеріялу, як рівно-ж надсилати мапи або ситуаційні схеми тих місцевостей, де відбувалися події.

Однак головними питаннями наших дописувачів є питання: 1) про що писати та 2) як писати, на що постараємося дати відповідь.

Розглядаючи цілу нашу визвольну боротьбу з 1917 по 1921 р. включно, мусимо її поділити на певні періоди не тільки хронолоґічно, але й у звязку з тими чинниками, що входили в гру чи то як вороги, чи як друзі, — в звязку з тими формами Державности, в котрі вбирали Україну бажання суспільства або чиясь міцна рука, в наслідок чого переводилися відповідні зміни в орґанізації нашої збройної сили, та стримувався чи прискорювався самий темп її творення.

Кожний із тих періодів мав у собі щось окреме чи то в психолоґічних настроях, чи то методах, формах або в околишній обстановці, що відріжняє його від інших періодів нашої боротьби.

Так напр., атмосфера революції, навіть анархії 17 р., слаба національна свідомість вояків, перевага соціялістичних гасел над національними спричинилися в значній мірі до того стану невтралітету, який проголосило багацько українських частин у боротьбі проти большевиків. У другій половині 1919 р. такого явища вже не могло бути, а тим більше в 1920 р., що свідчить лише про набуту з того часу боротьби національну свідомість.

Так само заява командирові полку, що резерв у критичну для полку мінуту не піде битися, наколи проти полку оперують чехи (Спогади ґенерала Петрова), могла мати місце в молодих, соціялістично вихованих військах 17 року. Подібних заяв уже не могло бути навіть у другій половині 1919 р., не кажучи вже про 1920 р.

Так поступово в тягу боротьби кристалізувалася ідеолоґія вояцтва, росла національна свідомість, зміцнювалось переконання в необхідності боротьби за Державність; хто був по боці ворогів його Батьківщини, той ставав його ворогом.

Отже у відповідь на питання, про що писати, пропонуємо нижче певну схему, що хронолоґічно охоплює цілий час нашої боротьби, деталізуючи її на періоди, щоб яскравіше підкреслити їхні характерні властивості.

Схема виглядатиме так:

Підготовчий період.

1. Творення української збройної сили (1917—початок 1918 р):
   а) за кордонами Росії (Австрія, Німеччина),
   б) на російському фронті („українізація“ російських частин на фронтах Північному, Західньому, Південно-Західньому, Румунському та Кавказькому),
   в) в запіллю, на теренах був. Росії — в усіх залогах, де перебували українські вояки: в Москві, Орлі, на Уралі, на Дону, Туркестані, Кавказі, Сибиру та Зеленому Клині,
   г) Творення керуючих військових орґанів:
      1) центральних — Українського Ґенерального Військового Комітету, Ґенерального Секретаріяту військових справ,

2) Штабів округ, корпусів, дивізій, 3) їхня орґанізація, особистий склад та праця, плани й чини,

д) творення Вільного Козацтва, його орґанізація та праця.

2. **Збройна боротьба з большевиками** (кінець 1917—початок 1918 р.):

а) на фронтах (бойові потички, марш на Україну), в запіллю (боротьба з місцевими большевиками—в Київі, Катеринославі, Одесі і т. п.),

б) боротьба з відділами Антонова—Муравйова та збольшевизованими фронтовими частинами (бої в напрямках Харків—Крути, Київ, Харків—Лозова—Павлоград—Катеринослав, Шепетівка—Бердичів, Жмеринка—Козятин), бої за Київ, відворот на Житомир і т. п.,

г) повстанча праця в большевицькому запіллю.

3. Наступ на Україну з німцями (кінець лютого—травень 1918 р.):

а) бойові операції військових відділів У. Н. Р.,

б) бойові чини повстанців у звязку з наближенням військ У. Н. Р. або німців,

в) відновлення керуючих військових центральних орґанів (Військового Міністерства, Ґенерального Штабу і т. п.), їхній склад, орґанізація та праця по орґанізації збройної сили.

4. **Гетьманський період** (травень—листопад 1918 р.):

а) орґанізація керуючих військових центральних установ,

б) орґанізація збройної сили,

в) повстанчі орґанізації та їхні операції проти німців та гетьмана,

г) бої з большевиками на демаркаційній смузі.

5. **Повстання Директорії** (листопад—грудень 1918 р.):

а) орґанізація його, місцеві повстанчі орґани, формування збройної сили на місцях,

б) бойові операції проти гетьманських військ (операції на Київ, на Житомир, на Лівобережжі, на Бірзулу—Одесу, Знаменку, Херсон—Миколаїв і т. п.),

б) творення керуючих військових орґанів, їхній склад, орґанізація та праця,

г) творення та орґанізація збройної сили.

6. **Війна з совітською Росією.**

I. (Січень—червень 1919 р.). Бойові операції військ У. Н. Р. на Лівобережжі,—відворот на Правобережжя. Контр-наступ, відворот:

а) повстанчі чини в запіллю Директорії,

б) повстанчі чини в запіллю большевиків,

в) реорґанізація військ У. Н. Р.,

г) відворот на лінію Кремянець—Почаїв—Збруч. Реорґанізація армії У. Н. Р.

II. (Червень—вересень 1919 р.). Наступ Армії У. Н. Р. на лінію Староконстантинів—Проскурів—Бар—Вапнярка. Відворот (початок липня). Поновний наступ разом із У. Г. А. аж до опанування Київа.

7. Війна з поляками (грудень 1918 р.—липень 1919 р.):
   а) Холмсько-Галицький фронт, його орґанізація, сили,
   б) Бойові операції.
8. Війна з білою Росією (Деникіним). (31.VIII. — 5.XII. 1919 р.):
   а) чини Дієвої Армії У. Н. Р. та У. Г. А.,
   б) чини повстанчих відділів у запіллю деникінців.
9. Зимовий похід Армії У.Н.Р. (6.XII. 1919–6.V. 1920 р.):
   а) чини Армії У. Н. Р.,
   б) повстанча діяльність у запіллю деникінському та большевицькому.
10. Війна з совітською Росією в союзі з Польщею (березень—листопад 1920 р.):
   а) творення збройної сили: центральних військових установ, окремих частин—їхня орґанізація,
   б) бойові чини Армії У. Н. Р. та відряджених частин,
   в) повстанчі чини в большевицькому запіллю.
11. Повстання в 1921—22 році:
   а) Рейд Тютюнника,
   б) Рейд Палія.
   в) Рейд Неліґовського,
   г) Рейд Гулого-Гуленка.

Трудно відповісти на друге питання — як писати — щоб не запровадити шаблону та не позбавити спогадів індивідуальних властивостей автора, які також матимуть для майбутнього історика певне значіння.

Але кілька уваг що-до форми, тону й сути спогадів, за дотриманням котрих історична цінність праць безперечно збільшиться, вважаємо потрібним подати до розваги наших читачів.

Отже, що-до форми спогадів автор має цілком вільну руку, взірців-же споминів 2 збірники „За Державність“ дають під достатком. Наколи-ж праця матиме вигляд воєнно-історичного нарису, то тоді треба взоруватися на твори ґен. Капустянського („Похід Укр. Армій на Київ — Одесу“), або ґен. Безручка („Січові Стрільці в боротьбі за Державність“).

Що-ж-до тону, то треба уникати того побідного „ура-патріотичного“ тону, яким так славні були колишні російські видання.

Збройна боротьба наша скінчилася невдачею, і вже з цього приводу нам не насує цей тон.

Опріч того, спогади, як і другі воєнно-історичні матеріяли, мусять бути матеріялами для студій, для витягнення з них певних

консеквенцій на майбутнє, чого, очевидно, не матимемо змоги зробити, коли поставимо собі мету показувати наші добрі сторони, заховуючи натомісць наші вади та похибки.

Ось чому що-до суги спогадів ставиться до кожного автора вимога обєктивности, с. т. правдивости у викладі тих подій, свідком чи учасником яких він був.

Що-ж-до докладного інструктування, то Управа Воєнно-Історичного Т-ва в кожному випадкові служитиме порадами та вказівками.

* * *

Випускаючи у світ 2-ий збірник „За Державність", Управа Воєнно-Історичного Т-ва і Редакція стверджують, що надії на підтримку нашого громадянства, які було висловлено в передмові до збірника,—справдилися.

Наклад 1-го збірника випродано, за винятком бракованих примірників. Виручені гроші дали можливість збільшити наклад 2-го збірника, поліпшити зовнішній вигляд та відповідно його прикрасити ілюстраціями.

Тепер перед Управою Воєнно-Історичного Т-ва повстало питаня про частіший випуск у світ збірників, але на перешкоді знову є брак у Товариства потрібних фондів. Та Управа Воєнно-Історичного Т-ва є переконана, що те саме українське суспільство, яке так горяче відкликнулося на появу 1-го збірника і своєю підтримкою дало можливість випустити 2-ий збірник, знову прийде з допомогою Воєнно-Історичному Т-ву і дасть змогу йому в найкоротшому часі випустити 3-ій і наступні збірники „За Державність".

М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО
Генерал-поручник.

ЗИМОВИЙ ПОХІД.

(6.XII. 1919 — 6.V. 1920 р. р.).

ЧАСТЬ II.

I.

Армія У. Н. Р. в коридорі, що утворено добровольчою й большевицькою арміями. — Усталення ідеології.— Марш розєднаними дивізіями.

(Схема ч. 3).

Після чинів на Уманьщині, наша Армія відійшла була до району Перегонівка—Голованівськ—Покотилів (штаб армії в с. Рогове), а з 16 січня почала посуватися в південно-східньому напрямкові, до р. Синюхи; — маршрут: Перегонівка—Лебединка—Троянка—Казимирівка. В районах цих було багато цукру й спирту; селянство в більшості було заможне; це добре відбилося на орґанізаційній праці дивізій.

На підставі де-яких розвідчих даних можна було уявити собі, що Командування Добровольчої армії, перебільшуючи в своїй уяві нашу кількість, вирішило поставити Українську армію поміж своїм та большевицьким фронтом і тим самим привести нас до загибелі. Відступ Добровольчої армії був остільки поспішний, що поміж обома фронтами залишилася просторінь біля 200 верстов.

Приблизно біля половини січня наша розвідка майже точно встановила напрямок фронту Добровольчої армії, а саме: головними ґрупами Добровольча армія тримала: Бірзульський та Ново-Український залізничі вузли і район Єлизавету, а потім фронт повертав круто в південно-західньому напрямкові.

На зазначеній лінії Добровольча армія спочатку гадала вдержатися стало, але явна деморалізація у війську примусила Командування Добрармії свій план залишити й утримувати південну Херсонщину й Катеринославщину стільки часу, скільки це буде потрібним для евакуації військ до Криму.

Перед фронтом добровольців були висунуті, приблизно на пів денного переходу, окремі невеликі відділи мішаного характеру, очевидно з охоронно розвідчою метою.

З півночи окремими угрупованнями поволі насувалися червоні війська.

Козаки Волоха, користаючись своєю, схожою на нашу, уніформою, трималися недалеко від місця нашого постою, а одного дня ранком їх розвідка завітала навіть і до нас.

Таким чином зрозуміло, що ми повинні були незабаром сподіватися зустрічі з ними, тому треба було виявити свою позицію і в цей бік; почувалося, що все воягтво скупчило свою увагу на цьому питанні; Командування відчувало це і, маючи власну тверду думку, хотіло, щоб вона стала загальною і дійсно відбивала ідеольоґію військової маси, щоб через те саме продемонструвати ще раз моральну єдність.

В брошурі п. Певного про це сказано в розділі під заголовком „Під прапором У. Н. Р.“:

„Але думка що до продовження боротьби за державність проти нових окупантів — большевиків не була одностайною. Велика більшість командного складу, особливо молодшого, тимчасово вважала таку боротьбу неможливою. Не було одностайности думки також і між командирами дивізій. Один з командирів дивізій звернувся до большевиків з заявою про порозуміння, але делеґація, яка їхала в тій цілі до Умані, напоролася на боротьбистів і потерпіла фіяско.

Врешті здорове чуття найбільш активного елементу серед командного складу перемогло, і рішення боротися під прапором У. Н. Р. було прийнято, а сепаратні спроби говорити від імени Армії У. Н. Р. були зліквідовані.

Далі гасло — боротьба за волю і державність У. Н. Р. — проходить через увесь період боротьби“.

Наводячи цей усгуп, що на мою думку правдиво і обєктивно був поданий, я вважаю за необхідне сказати: цілком було зрозумілим заклопотання вояцтва загрожуючою новою фазою боротьби, бо розходилося про особливий і дуже серйозний момент — першої повної перемоги большевиків-комуністів на всій території колишньої Росії. Малося на увазі також те, що ні від кого, за винятком власних сил, порятунку для нас бути не могло; москвини (цим разом червоні) скрізь маніфестували, що, мовляв, Червона армія йде на Україну для „визволення“, а не для „поневолення“ (проклямація Троцького, що кінчалася словами: „Нехай живе совітська незалежна Україна“).

На нараді в с. Вовча-Балка 18 січня (на північ від переправи через р. Синюху, коло села Добринка), на яку Командування запросило всіх старших військових начальників, було вислухано пропозицію Ревкома Правобережжа, передану через п. Д., що до визнання його влади. Ясні позиції командирів частин інформаційно-політичного характеру, промова отамана Ю. Тютюнника, а потім моє

слово — остаточно виявили і зафіксували тогочасну ідеологію війська, — воно було за національну суверенність на ґрунті демократичному.

Так була поставлена крапка над „і". До самого кінця походу, ні при яких обставинах, які-б вони не були важкі, питань про „орієнтацію" у війську більш ніхто не підносив.

Мимохіть насувається питання: чому, при такій важкій військовій і політичній ситуації, військо наше залишилося вірним своїй ідеології? Думати, що це був крок не розважний, а інстинктивний, — не приходиться, бо не таке було наше військо. За часи 3-х річної національної революції воно звикло вдумливо відноситися до політичного життя.

А приводи до цього були такі: опинившись в самому серці України, Армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видала; також Армія відчула, що маса дивиться на неї, як на свою оружну силу — крім назви „петлюрівці" часто-густо можна було вже чути ще назви „українці", „наше військо"; бо, зрештою, не було вже родини, яка-б так чи инакше не була звязана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений перебував, як інвалід, вдома; не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома, і т. п.

Присутність у війську українському священиків і щире виконування релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам; можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю Рідного Краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село — всі жінки загалом клопоталися, щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка — прокльони і заклики до помсти змішувались з салютаційними сальвами та співом гимну „Ще не вмерла Україна".

Нарешті українська мова, що все лунала у війську, єднала його з суспільством.

У нашому війську під той час вже не було ані зрадників, ані втікачів, не вважаючи на те, що чимало вояків проходило повз самі свої хати. Оце ж той ґрунт, на якому не тільки не деморалізувалось, а навпаки, зміцнялось і гуртувалося в тісне коло військової семї наше військо, що 18 січня ще раз виявило себе, як ідейних борців, що мали свій певний шлях, — а шлях цей був „Заповіт" Тарасів Щевченків:

„......вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кровю
Волю окропіте!..."

Я не вважаю потрібним ховати назву дивізії, що вислала була делеґатів до боротьбистів — це були Волинці. Зроблено це було

за моїм дозволом, бо я був певний, що посланці не знайдуть там того, що для Волинців, як і для всієї Армії, було найціннішим, а саме—співчуття національним домаганням (17 січня з с. Тишківка, на північ від Добринка — переправа через Синюху).

Сподіванки справдились, і звістки, що їх привезли делегати від боротьбистів, ще зміцнили національну думку Армії.

Борцям національної української революції не було по дорозі ні з „білими", ні з „червоними", бо не приходиться говорити про соціяльне визволення при національному рабстві; тим більше, що перехоплені повстанцями інструкції Троцького до агітаторів на Україні ясно свідчили, що ховалося за його проклямацією до народу українського.

Підсилене одностайністю думок в Армії, Командування однак вирішило:

а) по змозі і на далі уникати сутичок з червоними військами;

б) по змозі і на далі продовжувати марш одною ґрупою, і тільки, коли того вимагатимуть обставини, продовжувати військові акції невеликими ґрупами, й

в) з огляду на відірваність від Уряду, Армія мала взяти на себе ще й нове завдання — підтримувати в народніх масах віру в нашу справу і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити можливо більший район.

Перехід до акцій окремими відділами був необхідний через те, що надто складна ситуація вимагала спритного маневрування, до чого більш надавалися невеликі відділи, а крім того, на випадок нещастя — воно не було-б загальним для всієї справи.

Поклавши на себе ще нове агітаційно-інформаційне завдання, Армія почала широко його виконувати. Призначені ще в Любарі Урядом політичні референти розвинули свою працю з більшою інтензивністю; крім того справу цю почали провадити також і всі окремі чинники Армії. Політичні референти скликають громадські сходки і урядовими актами освітлюють перед масами справу й сучасне становище.

По церквах священики в казанях своїх несли живе слово і розбуджували любов до Рідної Країни, закликуючи до боротьби за неї; на майданах, базарах, в коршмах, на подвіррях і по хатах — старшина, козаки, урядовці, кожний по своїй силі й розумінню, провадили інформаційно-агітаційну діяльність. Похід надалі фактично стає політичною демонстрацією, що й підготовила весняні події 1920 р. Національні й республіканські демократичні кличі Армії притягали симпатії широких мас населення до себе.

Певність моральної та матеріяльної піддержки з боку своєї української людности дала Армії силу й відвагу розпочати боротьбу також проти Червоної московської армії, яка поволі посувалася з півночі. Для цього армія Українська пішла в запілля Червоної армії.

Коридор, в якому перебувала Українська армія, через наступ большевиків де далі то все звужувався; обстанову остаточно зясував полковник Павловський, що з своїм невеликим відділом партизанів (коло 25 чоловіка) продерся через фронт червоних військ з Київщини. Інформації полковника Павловського були такі: Червоні широким фронтом поволі посуваються на південь; угруповання їхні в половині січня перейшли вже залізничу лінію Христинівка—Шпола; передові частини „червоних" були від нас приблизно за 30 верстов. Переправа через Синюху коло м. Торговиці зайнята заставою в 20 чоловіка; взагалі сили червоних великі, і армія їхня в доброму стані; відношення червоних до повстанців — прихильне.

Одночасно з півдня наспіла звістка про те, що добровольчий відділ вибив нашу кінну залогу з Юзефполя; правда, звістка ця, як виявилося, не була правдивою, але, з огляду на загальну ситуацію, треба було сподіватися, що почнуть виявляти активність і добровольці.

Між 18—20 січня всі частини Армії У. Н. Р. перейшли Синюху через Добринську переправу (30 в. на північ від Ольвіополя); 21 січня зосередилися в районі: м. Хмелева (Волинська дивізія)*), хут. Петрівка та Каракозієвка (Запорожська дивізія), в околицях Глодосів (Київська дивізія), Штаб Армії—с. Гусівка,—і опинилися в смузі охоронних та розвідчих частин добровольців, тим часом як відділи червоних по-декуди наблизилися до білих на денний, а часом південний марш.

Таке становище вимагало від Командування негайного рішення.

Ухвала Командування була — прорив Армії окремими дивізіями в большевицьке запілля. Прийнято було дві пропозиції: отаман Тютюнник вважав для себе за корисне рушити на північ, на Київщину, бо з цією округою його звязувала попередня повстанська діяльність; я ж хотів базуватися на південно-східну Херсонщину та Катеринославщину через те, що штаб мав відомости про присутність в районі Знаменка — Єлизавет партизана отамана Гулого-Гуленка; штаб мав надію використати організацію його району, розвідчі матеріяли та партизанські відділи.

Взявши під увагу негайність справи, ще в вечері 21 січня Командування Армії в своїй директиві (штаб тут користувався місцевою церковно-парафіяльною мапою) вказало дивізіям таку схему дальшої чинности Армії:

1) З 22 січня по 15 лютого дивізії повинні відбути марші самостійно по запіллю Червоної армії;

2) маневровий район — площі повітів: Звенигородського, Таращанського, Канівського, Черкаського, Чигиринського й Єлизаветського;

3) підчас маршу дивізії розвинуть аґітаційно-інформаційну працю і піднесуть активність повстанських відділів;

4) район обєднання — простір між Чигирином та Черкасами.

---

*) В Хмелеві Волинці поховали (20 січня) померлого від тифу славного полковника Царенка.

Командира Волинців, отамана Загродського, не було підчас обговорення плану наступного завдання — через те Командування дало йому вільну руку в його виконанню цього завдання.

II.

Марш південної групи. — Бій під с. Олексіївкою.—Новий поділ групи. — Зустріч штабової колони з отаманом Ґулим.

В дальшому поході Українська армія поділилася на дві колони — північну під керуванням отамана Ю. Тютюнника, в складі Київської й Волинської дивізій і південну — в складі Запорожської дивізії, 3-го Кінного полку та Штабу Армії — під моїм проводом.

Командування Південною ґрупою вирішило пробиватися через ворожі фронти по напрямку: Хмельник — Єлизавет, в районі котрого воно сподівалося знайти повстанчі загони. Саме місце прориву було обібране після таких міркувань: Командування розвязувало питання відносно супротивника, спираючись на ті тактичні основи, якими керувалася Добровольча армія,—отже на вузловій залізничній станції Ново-Українка треба було сподіватися присутности бойової формац ї значної сили; далі в напрямках обох залізниць (Ново Українка—Сміла, Ново Українка—Єлизавет), після приписів статуту, мали бути висунені приблизно на пів денного переходу — менші охоронні відділи. Таким чином місце злуки відділів можна було вважати найб льш сприяючим намірам Командування ґрупи.

Після парафіяльної мапи таким місцем могло бути с. Олексіївка, біля якого за допомогою прихильного до нас населення ґрупа моглаб знайти необхідний їй вихід.

* * *

Наказ, що був виданий ґрупі, мав такі точки:

м. Хмелеве, 23 лютого, 14 год.

1. В ніч з 23 на 24 лютого штаб армії, Запорожська дивізія і 3-ій Кінний полк повинні сфорсувати фронт Добровольчої армії на участку поміж с. Мала-Виська і Плетений-Ташлик (с. Олексіївка лежить між двома залізничими лініями: Ново-Українка — Сміла, Ново-Українка — Єлизавет).

2. Всі частини ґрупи поділяються на дві маршові колони: першу — кінні і всі більш рухливі частини, а саме: 3-ій Кінний полк, кінно-гірний дивізіон і инші окремі кінні сотні—всі під керуванням полковника Стефанова, — і другу, менш рухливу, — всі піші частини та обози, — всі піші частини та обози, — всі під командою полковника Ткачука; штаб при першій колоні.

3. Послідовність в акції: а) до смерку обидві колони мали пересунутись від м. Хмелеве до збірного пункту — в хутори Олександрівка, що були за 10 верстов на південний захід від Малої-Виськи; з цих хуторів повинно було бути, як стемніє, переведене форсування залізниці Ново-Українка—Сміла і потім виконано марш далі з таким розрахунком, щоб завидна вся ґрупа зосередилася в хуторах (вихідний пункт для акцій

на прорив), що були за 5 верстов на південь від села Олексіївки (див. схему):

б) малося на увазі, що перша колона, як рухливіша, прибуде до вихідного пункту значно раніш, перед світанком і, доки надійде друга колона, спроможеться зясувати обстанову і заняти певний пляцдарм для проривчої акції;

в) колонам підчас руху наказувалося використувати манівці та глухі переїзди через залізниці й на вихідному пункті чекати наказу на прорив ворожих фронтів.

4. З огляду на серйозність становища всіх відповідальних начальників було повідомлено про збірне місце Армії У. Н. Р. на 15 лютого.

Треба зауважити, що в той таки самий день (23 січня) ґрупи вже зробили до 25-ти верстов, та треба було ще зробити вночі та по манівцях від 30 до 40 верстов, тому дрібна помилка в маршруті могла повести за собою великі наслідки.

* * *

Марш до збірного пункту (хут. Олександрівка) колони виконали без усяких перешкод, не вважаючи на те, що вони проходили завидна через смугу, що була під доглядом розїздів Добровольчої армії; були тільки поодинокі зустрічі наших розїздів з розїздами добровольчими. Заздалегідь виставлені по висотах, вздовж нашого шляху, нерухомі бекети добре виправдали себе — колони йшли по фарватеру, що був відзначений маяками.

Коло 20-ої години перша колона розпочала свій рух від збірного пункту; ніч була дуже темна, треба було добре триматися передніх; з другої години пішов рясний сніг. Провідниками, що були взяті за порукою місцевих діячів, перша колона ще удосвіта була заведена гаразд до наміченого наказом вихідного пункту (цеб-то — до хуторів на південь від с. Олексіївки).

Не буде помилкою сказати, що колони наші зробили цей марш майже на ворожих очах; доходило до смішного, до анекдотичного: в час, коли колони машерували через залізничий переїзд, коло 5-ти верстов від Малої-Виськи, до переїзду підїхав добровольчий розїзд, якому і на думку не могло впасти, що ті тіни, які йшли повз нього добрих пів години, були ці самі українці, що спричинилися в значній мірі до загальної поразки добровольців. Драґони, що стояли на переїзді, допомагали візникам, напучували їх, кажучи — „дєржісь больше вправо, влєво" і т. и. Тільки нарешті, коли вже зазначився хвіст колони, драґони звернулися до останнього возу з будою, справедливо міркуючи, що позаду мусів їхати хтось з начальників, — Ґаспадін палковнік, какая ето часть? — питає драґон. А з буди йому на це: — Спрасітє, пажалуйста, впереді. Драґон подався наперед і на цей раз натрапив на якогось чергового візника, до якого і звернувся з тим-же запитанням.

Змерзлий, захоплений увесь своїм ділом візник-козак відказав: „Запорожці".

Далі зрозуміло: драгони зникли в пітьмі, але було пізно — колони були вже далеко.

Гріх було б тут не сказати пару слів про провідників, бо стільки разів було наше життя в їхніх руках.

Звичайний малюнок: колона, на чолі штаб; далі маячить прапор, а ще зпереду кроків на 5-10 — провідник, звичайно дядько, а як коли, то й парубок; з провідником поруч їде козак.

Так було завжди при всякому пересуванню. Як спочинок — то провідники міняються; попередній дуже радіє — дякує, бажає щасливої дороги; новий заступає його місце в колоні.

І так завжди — без мап, без компасів.

Очікуючи світанку, перша колона стала на спочинок в хуторах. Негайно на Олексіївку (вона-ж Лутівка) була вислана наша кінна розвідка; по всіх розрахунках колона полковника Ткачука могла прибути не раніше як о 8-ій годині ранку. І можна собі уявити загальне здивування всіх, коли трохи не слідом за нами стала підтягатися і друга наша колона з своїми чималими обозами!

Дядько-провідник повів колону полковника Ткачука повз саме с. Олексіївку, де перебував старшинський відділ Добровольчої армії. Селяне дуже просили полковника Ткачука, щоб він наказав всіх їх забрати, — і ніяк не могли зрозуміти, чому полковник відмовився виконати їхнє прохання.

Як приклад доброзичливого відношення населення до наших козаків можна навести те, що один наш невеликий відділ, який спізнився стати на марш, мав в с. Ташлику, занятому частинами Добрармії, добрий відпочинок. (Схема ч. 4).

* * *

23 січня бій під Олексіївкою був короткотривалий; почався добре, а скінчився нашим поділом на дві ґрупи та втратою частини обозу.

Село Олексіївка лежить в глибокому яру; зі сходу до села підходить велика балка, а далі на південь, в бік Плетеного-Ташлика, починаються окремі переліски, котрі по-троху переходять в досить густий ліс. Взагалі місцевість трохи погорблена та по-де-куди перерізана глибокими балками.

Несподіваним для добровольців нападом 3-й кінний полк під керуванням полковника Стефанова о 8-ій годині ранку захопив с. Олексіївку, розігнав залогу і захопив чималий обоз. Рештки добровольців відійшли в бік М. Виськи; часами відтіль доносилися окремі постріли. Згодом добровольці посунулися трохи наперед, і їхні кулемети почали обстрілювати західний край Олексіївки; проте влучний огонь гармат Алмазовців примусив їх знову відійти.

О 9-ій годині вся дивізія була введена до села, щоб хоч годину дати частинам спочити й зогрітися. О 10-й годині Командування зорієнтувалося і вирішило продовжувати марш далі на північ, для чого було видано такого наказа:

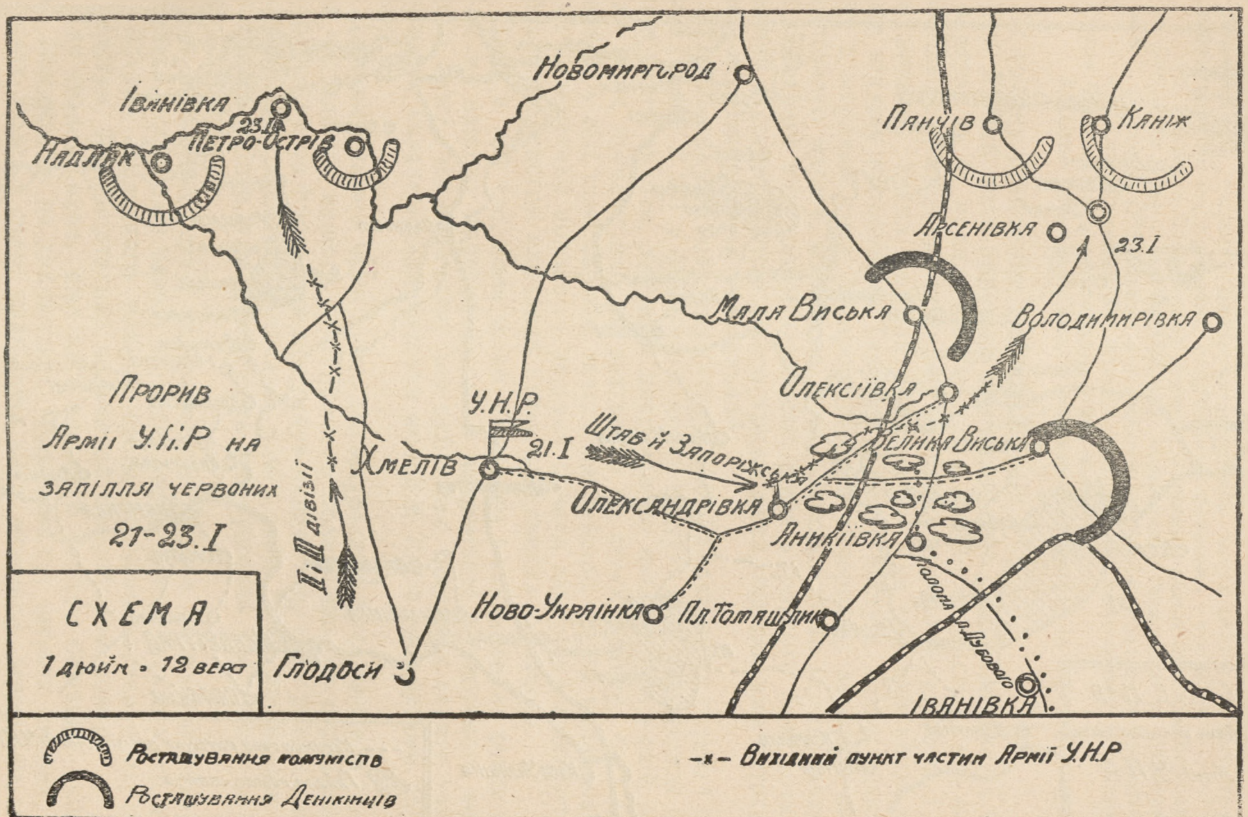

Новомиргород
Іванівка
23.I
Петро-Острів
Надлак
Пянчів
Каніж
Арсенівка
23.I
Мала Виська
Володимирівка
Олексіївка
Прорив
Армії У.Н.Р на
запілля червоних
21-23.I
У.Н.Р.
21.I
Штаб й Запоріжсь
Велика Виська
Хмелів
I. і II дивізії
Олександрівка
Аникіївка
Ново-Українка
Пл.Томащлик
полона п.Дубового
Глодоси
Іванівка
СХЕМА
1 дюйм = 12 верст
Розташування комуністів
Розташування Денікінців
-x- Вихідний пункт частин Армії У.Н.Р

СХЕМА
району операцій частин
Армії У.Н.Р.
Керунок руху окремих дівізій Армії У.Н.Р.
Райони розташування
Умань
Тальне
Звенигородка
Шпола
Черкаси
Новомиргород
Єлисаветград
Знаменка
Ново-Українка
Христинівка
Кузьмина Греблі
Бабанка
Оксанино
Петровець
Перегонівка
Терешівка
Довринка
Корнио
Роги
Касянівка
Вишнополе
Мокра Калігорка
Петроостров
Олександрівка
Велика Виська
Володимирівка
Покровське
Суботец
Аджамка
Цибульова
Чутівка
Красносілля
Верещяки
Цвітне
Іванківці
Арсенівка
Динківка
Любомирка
Китайгород
Головківка
Медведівка
Худоліївка
Вергуни
Яблунівка
Сміла
Кирилівка
Лисянка
Тетерівка
Глинка
Чорна Каменка
Шевченка
Веселий Кут
Романівка
Боярка
Сухини
Стеблів
Мирополь
Княже
5.1
21.1
27-28
9.12
13-16
1-2

Олексіївка, 24 січня, 10 година.

1. Ґрупа має продовжувати свій марш далі на північ в напрямку с. Девята-Рота задля виходу в запілля червоних.

2. 3-ій Кінний полк негайно вирушає на північ в напрямкові с. Арсенівка і має зясувати найзручніші шляхи задля дальшого руху ґрупи, забезпечивши його надійно охоронними бекетами і стежами.

3. Відділові полковника Ткачука в складі: пішої бригади полковника Дубового і гарматного дивізіону полковника Алмазова — утримувати далі с. Олексіівку, особливо доглядаючи за північно-західнім напрямком.

4. Після зясування 3-м Кінним полком вільного шляху — частинам ґрупи буде визначений порядок і час вимаршу.

5. Штаб ґрупи при відділі полковника Ткачука (в хаті біля церкви).

За годину становище виглядало так:

3-ій Кінний полк вирушив для виконання свого завдання і був вже верстов за 4, коли з лівого крила надійшли звістки, що лави добровольців в південно-східному напрямку значно згустилися, і що ворог виявляє нахил до контр-наступу; — був виданий наказ про перехід відділу полковника Ткачука в контр-наступ; однак фізичні, а тому й моральні сили Запорожців були вичерпані; замерзлі після 70-верстового маршу, майже не ївши, Запорожці не могли виявити своєї звичайної маневрової здібности; після короткого бою почався частинний відступ нашого лівого крила, який, під сильним натиском ворога, перейшов потім у загальний.

Я хотів кинути невелику (коней з 30) Гайдамацьку сотню і свій конвой (коней з 20) у фланговий контр-наступ, щоб полегшити становище нашої піхоти, для чого персонально повів сотню і свій конвой на наше праве крило до вихідного до атаки пункту, біля млина; однак з цієї моєї спроби нічого не вийшло через надзвичайно рясний кулеметний вогонь — частини почали загальний відворот на південь під захистом влучного огню полковника Алмазова.

Отже в той час, коли штаб з конвоєм і гайдамацька сотня відходили на нашому правому крилі в напрямкові поблизького невеличкого ліска, ми побачили, що цей лісок поспішає заняти також якась инша кавалєрійська частина коней в 100 з кулеметами на тачанках.

Дистанція поміж нами хутко зменшувалася; була непевна гадка, чи не частина це нашого 3-го Кінного полку, що не спромоглася продертися через фронт; ще проминув якийсь час, поки розїзди наші та ворожі розпізналися й почали поміж себе бій і, раніш ніж ми змогли щось вдіяти, три кулемети та 100 рушниць розпочали по нас шалену стрілянину.

Без особливих страт, під захистом одного свого кулемета ми відійшли в поблизьку балку; правда, козак-кулеметчик з мого конвою, котрий з власного почину своїм влучним вогнем прикривав наш відступ, був смертельно поранений і незабаром помер.

Так сталося нове, вже не з власного нашого бажання, розєднання Запорожців на два загони. Даремно тут шукати винних; не витримали людські сили; найбільша вина, можливо, лежала на мені, бо було помилкою давати спочинок тяжко стомленому козацтву

в таких виключних обставинах; крім того лишень в безупинному рухові можна було знайти вихід з цієї ситуації, бо, як вказує дійсність, напрямок для прориву був обібраний цілком правильно.

3-ій Кінний полк, як виявилося пізніше, теж бачив цю кінну ворожу частину, проте гадав, що це були Алмазовці, і помаршував далі; без сумніву, це була дуже значна помилка з боку командування 3-го Кінного полку. Як обозники-дядьки не силкувалися, як вони не маневрували із своїми важкими возами, але обоз ми в більшості розгубили — частину добровольці забрали, а частину селяне переховали.

Над вечір в с. Арсенівці, де зібралися всі, кому повелося продертися через добровольчий фронт, ми вже мали повідомлення, що зясували нашу ситуацію: Добровольчий фронт поділяв тепер Запорожців на дві ґрупи; приблизно через добровольчий фронт продерлося до 350 верхівців із штабом дивізії та частиною обозу.

Окрема Гайдамацька сотня та кінні команди, що продерлися із штабом Запорожців та 3-м Кінним полком, з мойого наказу були зведені в одну частину, і таким чином в Арсенівці було покладено початок формування 2-го Кінно-Запорожського полку; пізніше до нього було прилучено ще сотню полку кошового отамана Костя Гордієнка, що тимчасом перебувала при кіннім полку Чорних Запорожців.

Першим командиром цього нового кінного полку було призначено полковника Волощенка, що користувався у Запорожців доброю славою, як старшина й гарматчик.

Після цієї реорґанізації наша ґрупа прибрала характер кінної бриґади; при колоні був штаб, через те при дальшому оповіданню я буду її називати штабовою колоною, південну-ж ґрупу — за назвищем її командира — колоною полковника Дубового.

* * *

Другий день (24 січня) був для нас не більш щасливим. Цей день було вирішено перебути на селі для того, щоб отримати будь-які відомості про напрямок руху частин, що від нас відірвалися, а крім того могли ще надійти поодинокі наші люде; Добровольці нас не турбували, але за те ми були вже в близькому сусідстві від якоїсь большевицької частини, що займала „Пяту Роту“ (приблизно 5—6 верстов на південний захід).

Дійсно, на протязі дня де-хто підїхав, а де-хто ледви приліз, і нарешті о півдня ми вже мали певні інформації що-до другої частини Запорожців: — під командуванням полковника Дубового вони рушили через залізницю Ново-Українка — Єлизавет на південну Херсонщину.

Події під Олексіївкою тільки зміцнювали моє попереднє рішення шукати злуки з отаманом Гулим-Гуленком, і на 25 січня були видані відповідні зарядження. О 4-ій годині в день ми ховали козака-кулеметчика, після чого я повернувся до хати священика.

Раптом увійшла паніматка—біла як крейда, сіла і ледви спромоглася вимовити:—„большевики“; прислухалися – дійсно кулемет—бій у самому селі...

Спочатку було зовсім погано... Врятував метод — ніколи не розташовуватися в одному селі. Коли стався сполох в нашому селі, то 3-ій Кінний полк встиг стати в поготівлю. Я з командиром Немирівського куріня і конвоєм почали охоплювати большевиків з-ліва, а 3-ій Кінний полк тимчасом, під командою полковника Вишневського, славно розвернувся з правого боку від большевиків і по висотах; незабаром ми примусили большевиків тікати в повному розумінню цього слова, скидаючи навіть для швидкости руху нові кожушки Добровольчої армії. Таким чином ці кожушки, порівнюючи за короткий час, перейшли вже в треті руки – від добровольців до большевиків, а звідти до нас.

Цей епізод з большевиками нас підбадьорив, тим більш, що 3-му Кінному полкові пощастило вивезти відбитий у добровольців обоз, а він був чималий і досить коштовний; річі були переважно анґлійських фірм.

А в той-же самий час добровольці використовували наш обоз!

* * *

Зустріч з отаманом Гулим-Гуленком сталася незабаром і майже випадково.

Здається, на перший (25 січня) день маршу в напрямку залізничної станції Знаменка наша кінна бриґада о півдня підходила до великого села Володимировки (22 верстов на північний захід від Єлизавета), де думала стати на довший спочинок, коли від передньої розвідки було отримано звістку, що в селі перебувають Гулівці.

Однак здивування наше ще збільшилося, коли в першій частині села на варті ми побачили здорових, дужих, одягнутих у військову уніформу вояків, у яких на грудях були великі чорні бинди; — це були Махнівці, які, як вони самі казали, були в союзі з Гулівцями.

Ця зустріч з отаманом Гулим через свою несподіваність стала ще більш любою та сердечною. Отаман Гулий, через своїх аґентів, — знав про наш рух і сам шукав з нами злуки; ця злука двох національних сил—одних, що являлися войовниками на місці, і других — нас з реґулярної армії, відбилася на обох сторонах дуже добре; хата, де відбулася ця зустріч, нагадувала шумливий вулик — тут все гуло від розмов та вигуків, бо зустрілись старі товариші по зброї, по сучасній боротьбі, а навіть знайшлися й рідні.

Враження від орґанізованости Гулівців було надзвичайне; партизани мали бравий козацький вигляд: в доброму військовому убранні зо всіма національними відзнаками — шликами, стрічками і т. и. Озброєнню партизанів теж можна було позаздрити, бо воно було першорядне. Сміливо можна сказати, що це була справжня „Національна Ґвардія“.

На вечірній нараді в штабі отамана Гулого, після моїх інформацій, отаман Гулий намалював нам досить цікаву ситуацію, в якій він перебував, і в якій тепер і ми опинилися.

Отаман Гулий, що мав міцну повстанчу орґанізацію на Херсонщині, Катеринославщині, а потім вище по Дніпру аж до Холодного Яру, мав також значні відділи партизанів, — відограв не малу ролю в дезорґанізації запілля Добровольчої армії, надто з того часу, як добровольці розпочали ворожі акції супроти Української армії.

Відомі вже події в Києві, після яких наші війська залишили столицю, були гаслом для всіх повстанців і партизанів: наміри добровольців зробилися для них ясними, і все національно-свідоме розпочало активну боротьбу в запіллю Добровольчої армії; наслідки цієї боротьби відомі. Залізнича дільниця Катеринослав — Знаменка — Павлик опинилась в руках повстанців; повстанці хутко очистили повіти Верхнедніпровський, Олександрівський й частину Кременчуцького; значні склади перейшли до їхнього розпорядження.

Через зазначені вище обставини большевики не могли не рахуватися з повстанцями — скрізь був поширений наказ Троцького про те, що Червона армія йде на Вкраїну, як визвольниця, що Вкраїна має сама встановити свої відносини до Росії; наказ цей зупинив, правда тимчасово, повстанців, й вони були на роздоріжжю.

Пізніше, в січні, коли для большевиків „білої небезпеки" вже не істнувало, вони різко змінюють свою тактику що-до повстанців, дякують їм за допомогу й запропоновують або „самораспуститься", або вступати до червоних частин.

Отаман Гулий-Гуленко рішучо відмовився виконати домагання комуністів, що-до прилучення його партизанів до Червоної армії, і на цьому тлі почалися загострення, що з кожним днем, з кожним новим питанням побільшувалися і явно вели до конфлікту.

Після обміркування становища на нараді було ухвалено:

1) Отаманові Гулому продовжувати і надалі свої зносини з большевиками, силкуючись зволікати їх, як мога довше.

2) Запорожці далі підуть часово під назвою „Гулівців"; всі непорозуміння між ними та большевиками мав розвязувати отаман Гулий.

3) Отаман Гулий з партизанськими відділами має приєднатись до Армії, та, використовуючи свої звязки, мусить полегшити ґрупі полковника Дубового й Алмазова увійти з нами в звязок.

4) Потім були обмірковані й ухвалені деталі майбутнього маршу, економічні та орґанізаційні питання (так, наприклад, від отамана Гулого нам пощастило дістати чимало патронів до рушниць).

Таким чином, далі мала мандрувати по Правобережжю досить цікава ґрупа: частини Армії У. Н. Р., відділи партизанів, що тимчасово були під Радянським прапором, та Махнівці. Що правда останні не прийшлися до смаку нашим козакам — їхній нігілізм, їхня брутальність у стосунках між собою, вульгарне відношення до на-

чальників, анархічна логіка — все це було не до вподоби нашому козацтву, і незабаром Махнівців, за винятком кінної сотні, було відпущено.

* * *

Дальший наш похід з початку лютого і до 15-го, коли ми, згідно з попереднім наказом по Армії, мали сполучитися з двома иншими дивізіями, а також похід дивізії Київської і Волинської відбувся в смузі, яку зорганізували повстанці, що й спричинилося до того, що незабаром нам пощастило зєднатися з ґрупою полковників Дубового та Алмазова, вийти з ближнього запілля Червоної армії, порівнюючи добре, й нарешті в зазначений час і в зазначеному пункті прийти до обєднання всіх частин Армії.

Під час цього руху слід звернути увагу на: 1) зустріч нашу з Лотишами, 2) оточення мого і отамана Гулого штабів кінною дивізією Червоної армії, 3) злуку нашу з колоною полковника Дубового і нарешті 4) несподіваний напад радянця Коцура на 3-ій Кінний полк і 5) дуже щасливий похід Київської і Волинської дивізії по маршруту Звенигородка—Канів—Черкаси.

Перш ніж розказувати про хід цих подій, слід докладніше сказати про повстанців та партизанів.

III.

Повстанчий рух і партизани. — Ідеологія, типові угруповання, організація і роля партизанів в загальній боротьбі Українського народу за Державність Українську.

Як еволюціонувала політична думка української інтеліґенції, що від домагання автономії дійшла в переважній більшості до вимоги повної державної незалежности, так і селянська маса поступово зміняла свій світогляд.

Несподівано захоплений революційними подіями, не підготований для самостійного політичного життя — народ наш примушений був самотужки вирішувати проблеми свого майбутнього.

Цікаво прослідкувати еволюцію народнього думання:

На першому селянському зїзді повстають два напрямки, які відтоді не сходять уже зі сцени.

„Перший — домагатися здійснення національно-територіяльної автономії;

Другий—домагатися вирішення земельного питання українським соймом“.

Всеукраїнський Національний Конґрес, що відбувся між 4 до 8 квітня, стверджує ці напрямки і розвиває їх в загально-державному напрямкові. „Федерацією з иншими народами Сходу й забезпечення прав меншостей у себе“ Український народ мовби закінчує цикл революційних придбань.

5 — 8 травня на зїзді заступників майже мільйонового вояцтва маніфестується його непохитна воля, стати на сторожі української справи.

Чим-же відповідає на це все Москва? — Проволіканням, нещирістю, обіцянками, уступками в часи власної руїни та озброєним опором в години більшої орґанізованости й сили.

Революційний маятник пішов далі — 3-м, а пізніш 4-м Універсалом Український народ ставить себе в новий стан — Незалежної Держави; в наслідок-же цього розпочалася довга і кривава боротьба з червоними, потім з білими, а далі знов з червоними.

Висунутий під час цієї боротьби на авансцену спільний „катєлок" та „окопна воша" довгий час непокоїли наше селянство, про те з часом в дальшому перебігові подій „дядько" сам побачив, яка роля належала йому у всій цій байці і ступнево, після тяжких ваганъ, ідеолоґія народніх мас в 1919 році набуває сталої державної форми: Цю ідеолоґію можна вповні обняти пророчим висловом „В своїй хаті—своя правда, і сила, і воля", в наслідок чого боротьба на сході все більше й більше переходить в площу національної боротьби.

В цій боротьбі, яка з кожним днем ставала все більш запеклою, поруч з урядовою боротьбою за допомогою військових формацій, стає й Український народ, засоби й форма боротьби якого набрали своїх властивостей.

* * *

Повстанчий рух почав вже виявлятися ще за часів Центральної Ради, коли у перше орґанізувалися загони, щоб забезпечити лад і спокій у тих повітах, через котрі проходили вояки, що поверталися додому з загального російського фронту.

Придивляючись до цих повстанчих орґанізацій, мусимо ствердити, що особа отамана відограє у них значну ролю. На отамана вибирають не тільки військовиків, а часто-густо й людей инших професій — учителів, лікарів, громадських діячів, а часом бували й священики, бо отаман був політик-вождь, що відбивав у своїй особі національні й соціяльні бажання даної округи. Отаман повинен був бути добрим орґанізатором й адміністратором; він має судову й адміністративну повновласть у своїй окрузі.

Отаманові співробітничає Начальник Штабу, при чому часто інстинктивно у повстанців панує здорова думка, що Начальник Штабу має бути обовязково фаховець — кадровий старшина; прикладом, на протязі 8 місяців Начальником Штабу у Махна був штабс-капітан Григорович, до речи в данному разі це був один з видів експропріяції.

Повстанці ніколи ні від кого нічого для свого озброєння не одержували, все вони мусили добувати самі, та при тому часто шляхом бою; кожний відступ ворожої армії був для них періодом особливої діяльности, що-до придбання вогнеприпасу та иншого

військового знаряддя, все придбане повстанці й партизани, звичайно, заховували в потаємних місцях з такою обережністю, що мабуть чимало з таких запасів, після смерти їх хазяїв, будуть довший час ще перебувати по своїх схованках.

Партизанські загони звичайно невеликі, до них вступає все найбільш загартоване, спритне — з природним хистом до військової справи. При своїх акціях вони спіраються на повстанців та прихильну їм людність на місцях, уявляючи собою з своїм отаманом моральний та фаховий осередок.

Доктрину, що керує повстанцями й партизанами, можно укласти в такі рямця: все, що стоїть на дорозі до наших визвольних домагань, є наш ворог. В боротьбі компромісів не знаємо, наша поява несе ворогові смерть, передбачити її не можна, бо ми є всюди й ніде *).

Методи боротьби. Найудосконалена розвідка, націлення удару в найболючішу точку—в ворожий штаб, склад вогнеприпасу, військову стайню... і приголомшення ворога. Деморалізація його шляхом розповсюдження неправдивих чуток, перерва сполучень, знищення всякого, хто насмілився відійти від команди і т. и.

Кулемет, ґраната, кінний наскок є головними засобами повстанців, а ніч, туман, негода, якась особливо несприятлива для руху реґулярного війська місцевість, — це найкращі співробітники партизанів. В своїй тактиці партизани вживають також таких засобів, які мають робити враження на психіку ворога й уводити його в блуд,— так, наприклад, цілі села демонструють піші лави, кількість кінноти збільшується дядьками на конях; про зброю для таких „статистів“ не дбають — коси та вила, а то й просто добрий дрючок.

От-же звідки вибухала та сила, що робила повстанський рух таким дужим, трівким і відпорним супроти розкладових змагань його ворогів? Звідки прийшли всі ці проводирі, які вже й сьогодня подекуди повиті леґендарною славою, звідки й вони брали собі сили для проводу помсти й власної самопожертви?

З хуторів, з селянських дворів, цих самих чистеньких затишних хаток —звідти безпосередньо виходила ця сила, що робила звичайні постаті велетенськими; вони-ж видавали й проводирів, що в більшості мали освіту загальну — сельські школи, а військову — N-ої учебної команди.

Не було села на Україні, що не мало свого „штабу“, десь в потаємній бальці, чи у велетенського дуба „Мазепи“ повстанці мали збірне місце. Там розряжалася накоплена в хаті енерґія—там ватажки-отамани прищеплювали масі — спільну думку й волю й виковували апарат боротьби.

По боях... нові могили на цвинтарищах, правда не такі високі як старі козацькі, на вид яких виховалося не одне молодече серце.

---

*) Відродилася старо-українська традиція: Де крак—там козак, а де байрак—там сто козаків. — Редакція.

Сила партизанів полягала в їхній одностайності й товариській вірності, поки ці традиції були міцні, поки ворогам не вдалося вляти в лави повстанців своїх людей — це був найвитриваліший із усіх фронтів, що Українська Нація протиставила своїм ворогам.

* * *

На Україні під ту пору визначаються найбільш яскраво чотири політичні напрямки в революційних масах, відповідно чому були й повстанські угруповання: з прихильників У. Н. Р., Радянців, хліборобів і так званих „Махнівців" (Ангел—Черніговщина, Романенко—Прилуки, Зелений — Київщина, родина Соколовських — Київщина, Шепель — Хмельник, Волинець — Гайсин, Заболотний — Балта, Пятненко, Шуба, Левченко, Любченко—Полтавщина) й т. п.

Позицію повстанців, що відстоювали У. Н. Р., я вже освітлив вище, спинюся більш докладно на инших.

Поруч із розвитком большевизму в Центральній Росії збільшується радянський рух і на Вкраїні. Спочатку слабий, зденаціолізований, той рух потім за часів гетьманщини набуває більшої сили і навіть до нього пристає купка отаманів з табору У. Н. Р., як, наприклад, Шинкар, Григорів та инші зі своїми прихильниками. З того часу радянський рух починає прибирати теж, що-раз то більшу національну фарбу, появляються націоналісти проводарі отамани-радянці.

Слушно запримічено, що народня революційна творчість дуже вірізняла большевиків від комуністів, або, як в народі говорилося — комуни".

Большевики в народній свідомості були ті, які хотіли „більше волі", „більше землі", а лише політична чуйність і гнучкість Леніна скористала з цих слів, щоб сполучити два революційні напрямки в один, по суті річі ріжні (партія большевиків-комуністів), наші радянці були — большевики.

Під час Зимового походу з одним із таких радянців отаманів Коцуром ми зустрілися біля Чигирина. Полковник Стефанів, що вів із ним персонально переговори, так малював тодішнього володаря Чигиринщини: років з 28, в національному, що переходило в оперетове, убранню, з парою пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити враження на опонента своєю зовнішністю. Саме місто Чигирин, де він отаманував, робило враження вмерлого міста. Влада Коцура поширювалася на 4 околишніх великих селища, з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже. Було чутно ще про двох-трьох радянців, але всі вони були зовсім невизначні.

В кінці 1919 року і на початку 1920 р. партія Укр. комуністів (т. з. боротьбисти) пробували зорґанізувати свою власну військову силу. Для своїх цілей боротьбисти думали використувати радянських отаманів, як Коцур, Волох та инші.

Найоригінальнішим явищем на українському ґрунті в повстанській боротьбі є Махно та його орґанізація.

Махно в своїй особі сконцентрував неясні бунтарські домагання маси, умів її зорґанізувати в бойову формацію, виробити специфічну для Махнівців дисципліну і навіть власні тактичні способи. Цей із зовнішнього боку непоказний чоловік стає диктатором і провідником маси під лозунґами:

„Фабрики—рабочим, земля—крестьянам, геть капіталізм, праця в наймах, державне пригнічення".

В революцію 1905 року за Махна було чути не багато. „Тарани" та „Махнівці" були в опінії загалу на Катеринославщині звичайнісінькі розбійники.

Час від першого большевицького наступу до опанування німцями всієї території України — характеризується як час найбільшого безвластя, у взаємній боротьбі, і большевики, й українці сильно позбавили себе в орґанізаційних можливостях. Влада, звичайно, ледві жевріла в ґуберніяльних містах, а вже в повітових містах володіли ріжноманітні політичні ґрупи.

На Херсонщині, а особливо в її східньо-південній частині життя теж не стояло. В місті Олександрівську господарювала Маруся Ніціфорова, відділ якої часом доходив до 1,500 чоловік, в селі Дібрівці — Брова, українець. Коли Брову в одній сутичці забито (куля влучила в брів), його заступив Щусь, теж свідомий українець, старший унтер-офіцер; при ньому відділ Брови значно збільшився. Відділ мав на озброєнню—рушниці, ручні ґранати й кулемети систему Люїса, й нарешті до Гуляй-Поля повернув з Москви Нестір Махно, анархіст-комуніст, діяльність якого на перших часах не виходила за межі його родинного міста й лише зрідка поширювалася на сусідні залізничі колії. Всі ці відділи переслідували лише цілі крайнього напрямку, які в малоосвіченій людності відбилися в формах більш простих: „За волю й землю, за бідноту, бери все, що бачиш, бо все по праву належить тобі".

Геть всяку владу людську. Помста, помста без краю всім, хто обмежує волю. Чорний кольор на прапорах та биндах вибирається як зовнішня ознака Махнівців. Репресія окупаційної влади та звірства нащадків дідичів кидають в обійми Махна широкі маси селянства, надаючи подіям значіння народнього здвигу.

Навколо Махна начинають кружляти леґенди, там він обдарував вдову, там допоміг селянам покарати поміщика, то поширюються оповідання про те, як Махно в офіцерському вбранню, з золотими погонами зробив особисту розвідку в Добровольчому Штабі, а потім зробив напад на добровольців, то переодягнений за парубка він розїжджає по ворожому таборі, сіє переполох та паніку і т. и.

Таким чином росте постать Махна-месника, він раптово стає найпопулярнішою особою на цілому півдні.

Анархісти, які на Катеринославщині мали свою базу, негайно пристали до Махнівщини й намагалися надати цьому рухові свої форми.

Відомі анархісти Аршинов і Волін (останній перебував у Махна від серпня 19 до січня 20 року) зорганізували йому революційну повітову раду, налагодили видання двох часописів „Известія“ й „Набат“, заведено було свої гроші, в святочні моменти виспівувався свій власний гімн і т. и. Здібний військовий організатор старшина Васільєв в товаристві вахмістра Довженка, матроса Ляшенка й ще де-яких инших осіб надали Махнівським ватагам вигляд партизанських загонів; систематизується боротьба на значних просторах.

Військові акції Махна набувають певних партизанських форм, далеких від його попередніх ушкуйницьких походів. Яскравим зразком яких може служити напад його пятнадцяти тисячної банди в грудні (26—31. XII) 1918 р. на місто Катеринослав, який боронила горстка козаків Катеринославського Кошу, і який врешті для Махна скінчився дуже й дуже трагічно (з нашого боку були козацькі старшини Самокіш, Савка, Рукін, Білоус-Савченко й инші). Сам Нестор Махно пізніше оповідав, що ніколи ні раніш, ні пізніш не мав такої поразки, якої завдали йому Запорожці.

В протилежність вказаним формаціям на тій-же самій площі з інтеліґенської молоди зорганізувався відділ в 150 шабель старшини Яковлева, який стояв на сторожі порядку й національних домагань. Взаємовідносини поміж Яковлевим та переліченими вище відділами характеризує записана телеґрафічна розмова поміж Махном і Марусею Нікіфоровою. „Буржуазія лікує (тоб-то Яковлів), прикриваючись українським прапором; надішли людей та авто, ми покажемо їм „Кузькину Мать“... (з оповідання К. Григорьєва).

Під натиском німецько-австрійських частин Маруся Нікіфорова скоро залишила Україну й відійшла на Ростов. Щусь був побитий і з рештками розпорошився, а Махна оточено в Гуляй-Полі, звідки йому пощастило не лише вирваться, а й добре побити німців; ця перемога виводить Махна з Гуляй-Поля на широкі шляхи — він стає обєктом, до якого починають горнутися всі ті, не виключаючи селянства, яким так чи инакше загрожувала небезпека від нового політичного курсу.

З першого району — Лозова — Бердянськ—Маріуполь—Таганрог — Луганськ — Катеринослав — коло діяльности Махна-месника переходить на всю південну Україну. Махно одержує назвище „батька“, яке за ним живе і по цей день. До Махна приєднуються відділи Щуся, Петренка, Платонова.

Махно, як та гідра стоголова — тут його розібють, навіть радіють, що зловили самого „батька“, але незабаром він зявляється в иншому місці; сьогодня Махно загрожує Катеринославу, завтра облягає Миколаїв.

Махно часто міняв своїх „союзників“: сьогодня з червоними, завтра з білими, потім проти обох з українським національним рухом (25 вересня 1919 р. на Уманщині він здав до війська У. Н. Р. 4,000 ранених і хорих партизанів). Проте у всіх цих союзах була провідна думка: зі слабшим на дужчого.

За часів Директорії був час, коли Махно надумав взяти під своє керування цілу округу разом з відомим на півдні отаманом Григорьєвим, й тим самим перевести своє діло в більш конкретну фазу. Територія від Катеринослава до Вознесенська повинна була бути проклямована землею вільного люду.

„Батько“ не любив конкурентів, й коли Каменів в імені совітської влади оголосив зраду революції отаманом Григорьєвим (телеґрама Каменева від 5.19 ч. 272 на йменння „батька Махна“), Махно це використав і на зїзді революційної повстанчої армії (27 липня 1919 р. в селі Сентове, Олександрівського повіту), в товаристві Чубенка, на очах всього зїзду застрелив Григорьєва.

З часом ситуація ще більше міняється — національні українські елементи в боротьбі з добровольцями та большевиками з Правобережжя йдуть до Армії У. Н. Р., тіж самі елементи Лівобережжя мусили собі шукати виходу — і такий для тих, що бачили в Деникіні реакцію, був один — іти до Махна. І теж в міру того, як міняються кадри Махновців, міняється також їхня ідеолоґія, що поволі набуває національної барви, чим порушається цільність орґанізації Махна.

Під упливом українських домагань в-осени 1919 р. Махно був примушений увійти в переговори з Головним Командуванням У. Н. Р., а під час походу на Київщину координував свою діяльність з українськими військами. Під час Зимового походу 1919/20 р. ми бачили чимало Махнівців у повстанчих лавах; були вони частинно й у складі Галицької армії *).

Тепер ми знаємо, що з грудня 1920 р., коли Українська й Московсько-Добровольча армія Вранґеля відійшли на чужі землі — Махно залишився на самоті супроти ворога переможця. Проте не лише в цьому лежить причина його наступних невдач—її треба шукати глибше. Махнівські „ракли“ й „братва“ своїм безцеремонним поводженням і постійними бешкетами спикрилися селянству. До цього прилучився також неврожай на Україні, який взагалі ослабив енерґію мас. В 1921 р. мусив Махно зі жменею людей тікати з України. Проста „філософія“ Махна — „багатий бійся, бідний смійся“ — вже не могла задовольнити селянських мас.

Безперестанні перекидання Махна від одного союзника до другого зменшили до нього симпатії населення й похитнули віру в політичний розум цього типового „козака Мамая“.

Навколо питання про Махнівщину вже тепер зібралася чимала література, в якій воно розглядається під ріжними кутами від орґанізованого бандитизму, що межує з садизмом (Герасименка), до найбільш яскраво виявленого хотіння перевести в життя форму після доктрин анархістів-комуністів.

В книжці анархіста П. Аршинова („История Махновского движения“, видання анархістів-комуністів, 1929 р., Берлін), постійного

---

*) Обидві сторони мали звязкових відпоручників (Волинська дивізія, станція Кодима).

співробітника Махна, автор провадить певну думку, і його праця вражає зібраним матеріялом, як по біоґрафічним даним про самого Махна, так і взагалі всього, що стосувалося до цього народнього руху.

Махно, „талановитий орґанізатор і партизан-ґеній“, виступає в оповіданнях Аршинова спочатку в ролі местника за себе й свою родинну округу й лише потроху виростає в імпозантну постать народнього борця й провідника доктрини анархістів-комуністів на Україні.

Автор жаліє, що не всі анархісти підтримали Махнівщину, в наслідок чого рух мав свої відхилення і не досяг тих розмірів, яких він-би міг собі здобути.

На ріжноманітні „союзи“ Махна автор дивиться, як на тактичні кроки, не більше, на шляху взволення народу від всіляких „порабощень“ — релігійних, національних і соціяльно-політичних.

Найупертішу боротьбу Махно перевів з реакційним білим рухом та з комуністами, і особливо з останніми, які замісць „хозяїна-капіталіста“ підсували народові — „хозяїна-державу“, тоді, як нарід ішов до „громадянського й господарчого самоврядування“.

Большевики свою компанію супроти Махна провадили не лише зброєю, а й аґітацією, бо надавали „Махнівщині“ значіння народнього руху (часопис „Путь к свободе“). В квітні 1919 р. Каменів, в імені Ц. К., ревізує Махнівщину; на Катеринославщину призначається Дибенко; робляться спроби вбити Махна і так покінчити з ділом.

В наслідок переслідувань Махно вирішує тимчасово здати командування повстанчою армією, проте незабаром повертається знов до праці і спільно з большевиками виступає проти Вранґеля (15 лютого 1920 р.). Це була лебедина пісня Махнівського війська: большевики мали вже певне рішення для ліквідації свого спільника. (Наказ з дня 23.X. 1920 р., число 149). 7-го грудня 1920 р. Марченко привів до м. Керменчика, Маріупільського повіту, лише 250 верхівців — рештку, якій пощастило пробитися кріз частини Червоної армії, що оточили Махнівців.

Свій доклад Махнові Марченко закінчив характерним висловом: „От тепер ми знаємо, що таке комуністи“.

Коли ми читаємо цю книжку, то не можемо не зупинити своєї уваги над тим, хто-ж були співробітники Махна; я кажу про тих, що несли своє життя за „Махнівщину“. Це були: Петренко, Маслов, Шпорта, Пархоменко, Щусь, Іванюк, Матросенко, Вдовиченко, Брова, Куриленко, Кожин; не обійшлося й без Середи й Богуна... Через те є цілком зрозумілим, що Махнівці на еміґрації опинилися в Українському таборі.

Яко анархіст П. Аршинов не міг не одкидати в Махнівщині національної барви, про те дійсність суперечить цьому; Махнівщина, вірна собі до кінця в питаннях соціяльних, зробила рішуче зміни в бік національного руху.

Ще кілька місяців боротьби, „петель“ по всій Україні й нарешті 28 серпня 1921 р. Махно з зазначеним уже „товариством“ залишив Україну й перейшов до Румунії, а пізніше всі вони опинюються в таборі інтернованих в Польщі, і не в якому иншому, а в таборі для інтернованих українців (Стрілкові). Там від Махна не раз чули: „На цій проклятій каторзі зовсім забув рідну мову“, або — „треба-ж нарешті вчитися рідної мови“. Що-ж до його жінки — то вона стає членом таборової спілки учительок українок.

* * *

Осінь 1919 р. була дуже критичним моментом для української справи. Але Національна армія вирушає в 5-ти місячний похід у вороже запілля і тим самим знов підсилює імпульс та енерґію в повстанчих орґанізаціях. З цього часу повстанчий рух, переважно на Правобережжю, дістає кращу орґанізованість і в повному звязку й контакті з Армією провадить боротьбу супроти всіх тих, що шкодили визвольному національному рухові.

Всупереч з опінією Ю. Тютюнника (див. його твір: „Зимовий похід“, часть І), командування Армією за час походу ставилося уважно до повстанського руху і ставило собі завданням упорядкувати його.

Ставши з самого початку свого маршу на точку погляду не допускати окремих виступів, воно вважало необхідним дати всім керовникам інструкцію таку, яка-б направила весь повстанчий рух в одно загальне річище. Одинадцять пунктів відозви отамана Ю. Тютюнника до селян та Чарторійська відозва Уряду на думку Командування вповні відповідало потребі й абсолютно було зайвим видавати ще якісь нові директиви, тим більше, що воно було видано за підписами Ю. Тютюнника, як заступника командарма; згідно з моїм наказом, її поширювали всі частини Армії:—лишалася технічна частина — орґанізаційні форми і керування.

Що-до форми, то вона виливалася ступнево. В Таращанському повіті Командування (20 — 25 грудня 1919 р.) знайшло людей у пригніченому стані і дуже перевтомленими, і тому порадило повстанцям, як маску, придбати собі форму Січи. Було призначено загальне керування (під час походу на Київ ця ґрупа виставила загони до 2,000 чоловіка й відзначилася дуже активною діяльністю). На Уманщині Командування знайшло більш жвавий настрій і більшу орґанізованність, а в особі полковника Д.—доброго керовника. Штабом Армії полковникові Д. було видано уповноваження на цілу округу. Ще далі на південний схід в особі отамана Гулого-Гуленка Командування знайшо людину, якій воно довірило зверхнє загальне керування всіма повстанцями Херсонщини, Катеринославщини й далі вгору по Дніпру до Чигирина. Ще пізніше отаман Тютюнник і Загродський зорґанізували повстанців на Київщині (принаймні мені було так докладено при першій зустрічі).

Під час перебування в Холодному Яру Командування Армією мало кілька конференцій з популярним в тій окрузі отаманом Чучупакою і дало йому вповні конкретні інструкції що-до можливої ролі Холодного Яру в загально повстанчому рухові.

В Балті Командування навязало звязки з отаманом Заболотним і дало йому директиви по службі звязку поміж Армією і повстанцями Правобережжя.

Повстанці Волини горнулися коло Галицьких частин і через них тримали звязок з Українським Урядом.

Крім того були й окремі завдання, прикладом завдання доручене полковникові Трутенкові.

Що-до загального керування, то Командування вирішило тримати його за собою, бо непохитно стояло на тому, що поодинокі вибухи, не скоординовані з загальними обставинами й намірами Уряду, довели-б до безцільник кровопролить.

Під час походу Начальник Штабу Армії, полковник Долуд, взяв цю справу на себе, в формальній її частині, й проводив її по моїх вказівках; коли-ж Армія У. Н. Р. стала знов під проводом Головного Українського Командування, всі матеріяли було передано до цієї інституції.

Я не подаю тут численних розпоряджень до инших отаманів, зазначу тільки, що їх було досить, і що крім всяких розпоряджень отамани отримували „районні" уповноваження і право використовування громадського майна (цукру, спірту) в зазначеній приписом кількості.

Нижче наводиться відозва до селян, що була з мойого наказу розіслана всім частинам Армії для поширення:

Селяне!

I. Ми воюємо за те, за що й спершу воювали — за право Українського Народу порядкувати на своїй землі, за Народню Владу.

II. Йде весна. Гуртуйтеся! Будемо випроваджувати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені й змазані.

III. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде дано скоро Головним Отаманом Петлюрою.

IV. Під час повстань ні один ворог не повинен утікти з України. Вся зброя, однята у ворогів, мусить бути в руках Українського Народу.

V. Не вірьте, що Українського війська немає, що ніби то Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація!

Зброї не буде положено, поки хоч один ворог буде на шиї Українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки за сукно, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите тому, що вони скасовані Урядом Української Народньої Республіки.

VII. Земля тому, хто на ній працює. Геть дармоїдів! За хліб, який здобуваєте працею, вимагайте від наших ворогів товари, а не паперові гроші.

VIII. Ні з добровольцями, ні з комуністами, ні з поляками не помиримося до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя.

IX. Всі держави світу визнали Самостійну Україну, тільки москвини — добровольці та комуністи — проти нас.

X. Засівайте землю! Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках Українського трудящого люду. Геть від влади чужинців, спекулянтів та самозванців! Україною будуть правити люде, яких вибере народ.

З наказу Головного Отамана й Уряду Української Народньої Республіки.

Заступник Командуючого військом Української Народньої Республіки
Отаман Ю. Тютюнник.

Взагалі силкування зменшити значіння повстанського руху даремні, бо діло само за себе промовляє. Цей рух грандіозний і могутній, як той весняний струмок, при зміні ситуації, як по чарівному наказу, стихає або й зовсім припиняється, і де вчора все клекотіло, сьогодня спостерігаємо спокій та нормальне життя.

Всі армії, що оперували на Вкраїні з початку революції, які-б вони ні були численні та орґанізовані, з увагою ставилися до повстанського руху і намагалися перетягти повстанців на свій бік, щоб використати цю силу, як помічну в своїх загальних військових операціях.

Повстанчий рух—це витвір народньої думки та народньої волі, це та оружна сила, що отримує мандат від самої людности на переведення в життя чи забезпечення її інтересів.

Участь широких мас Українського народу в повстанському русі має те значіння, що на практиці поставила ці маси до вирішення своїх національних та соціяльних проблем. Повстання проти окупантів — це ті муки, в яких народилася сучасна політична й національна свідомість Українського народу. Я не ідеалізую повстань. Розуміється, в хаосі цієї боротьби відбувалися жахливі події. Але чи повстанці винні за те, що діється на Україні? Чи не лягає вина на тих, що прийшли на Україну оружною силою і ґвалтом намагаються панувати над Українським народом.

Тавро „бандитизму“, яким намагаються заганьбити український повстанчий рух усі ворожі українській національній справі елементи, вони мають краще залишити для самих себе, бо вони вдираються в чужу хату непрошеними гостями й хазяйнують в ній наперекір усім існуючим дійсним духовим і матеріяльним потребам Українського народу.

Повстанчі орґанізації мають під собою серьозний ґрунт; тисячі жертв принесено вже повстанцями за свої переконання, і ці жертви не зменшують і не деморалізують ні їх, а ні селянської маси загалом; навпаки, загартовують, роблять їх тільки більш розважливими й упертими в досягненню своєї мети, й наколи цей рух не досяг ще своєї остаточної мети, то вина в цьому лежить не на рядових його елементах.

Характерним є цей рух, як красивий своєю глибиною прояв національної душі, стверджений тисячами вчинків, з числа яких опис одного я тут вважаю необхідним подати,

(З листа на імя сотника Новикова, що вмер від сухіт в Будапешті 15 лютого 1922 р.):

„Я Тобі в першому листі писав, що чуть було не одружився. І Надя цього дуже хотіла. Діло було так: Як мене звільнили з Чека, то зараз же прийшов до мене пан N. і каже — „моя донька, дружина і вся семя хочуть, щоб чоловіком Олі був Ти“. Я попрохав на два дні відкласти відповідь. На другий день балакав з Олею. Вона сказала, що дуже любить мене і ні за кого не піде, крім як за мене. Я не хтів дурити і сказав одверто, що зараз женитися не буду, бо собою розпоряжатимуся тільки тоді, коли буде збудована Українська Держава. Як же вона згодна ділити зі мною усе те, що може зустрінутись на мойому тернистому шляху здобуття волі для свого краю, то повинна відріктися від батька й матери та йти зі мною. Ну, звичайно, як жінці, я казав, що це буде їй не по силах. Вона розплакавшися, пішла додому, нічого не відповівши, а я на другий день пішов до ліса“.

IV.

Марш Київської й Волинської дивізії. — Зустріч штабової колони з бригадою червоних лотишів. — Напад червоної кінноти на наші штаби. — Марш колони полк. Дубового. — Напад Коцури на 3-й Кінний полк.

(Схема ч. 3).

Як особливість подій в першій половині лютого треба підкреслити, що це була доба, коли частини нашої Армії були найбільш роз'єднані, але завдяки міцним повстанчим орґанізаціям, в районі яких відбувалося маневрування, через загальну прихильність людности, а також завдяки досвідчености начальників колон, план, який 22 січня накреслило Командування Армії, військо уміло виконати.

Я не маю при собі матеріялів що-до руху Північної ґрупи отаманів Ю. Тютюнника й О. Загродського, більш докладних за ті, що вміщено в брошурі П. Певного „За волю та державність“, — тому, для повности навожу тут уступ „Марш Київської дивізії“, в редакції зазначеної вище брошури, при чому до тексту й дат внесені поправки після статті п. Феденка — „Фермент нації“ й звітів полковника Крата, підполковника Холостоновського та сотника Новикова*):

„Київська дивізія разом з Волинською, під командою отамана Ю. Тютюнника; взяла напрямок через Київщину, Звенигородщину, Канівщину й Черкаси.

23 січня в большевицькому фронті, біля містечка Іванівки (17 верстов на захід від Новомиргорода) було знайдено прохід, й без єдиного пострілу обидві дивізії пройшли через Мокру-Калигірку, Шполу й Топільно на Звенигородщину, де спинилися в районі Вільшана—Кирилівка.

З великою радістю зустріло населення своє рідне військо.

27 січня в Кирилівці, Звенигородського повіту, 12 верстов на південь від Звенигородки (примітка підполковника Сухоручка, учасника Зимового Походу в складі Київської дивізії), де виріс наш

---

*) П.п. Феденко й Певний, підполковник Холостоковський (командир куріня) й сотник Новиків (командир кінного полку) — всі були при цій колоні.

великий поет Тарас Шевченко, урочисто було освячено прапор Мазепинського полку, який входив до складу Волинської дивізії.

Користуючись добрим відношенням населення до Українського війська, дивізії в цьому районі мали відпочинок. В частинах остаточно була переведена орґанізація, і вже після виходу з цього району обидві дивізії виявляли серьозну бойову силу.

Большевики звернули пильну увагу на рух дивізій, і в Київі почалася метушня. Черезвичайки поставлені були на ноги — їм наказано було відкрити слід „банд Тютюнника". Але не так то легко було натрапити на слід Українського війська. При ворожому настрою селян до большевиків і, навпаки, доброму відношенню до Українського війська, при повній руйнації телеґрафу, большевики не в стані були простежити рух отамана Тютюнника й безсило кидали свої частини то в один, то в другий бік Звенигородщини. Врешті большевики вирішили оточити військо Тютюнника й кинули 60 совітську дивізію при великій кількості кінноти. А в той час селяне вивели манівцями дивізії якраз у протилежний бік—на Вільшану.

У Вільшані (20 верстов на північний схід від Звенигородки) 28 січня 1920 року дивізії догнала уповноважена делеґація Добровольчої армії, яка документально визнавала, що симпатії населення на боці Української армії і що, коли не буде досягнено згоди з Українським військом, то їм самим із комуністами не справитися, і просила обєднатися з добровольцями для спільних акцій проти большевиків. Отаман Тютюнник, не маючи уповноваження від усієї Армії У. Н. Р. вести які-б то не було переговори, заявив делеґатам, що вважає Добровольчу армію розбитою і не загрожуючою операціям Українського війська і тому вже залишив боротьбу з добровольцями і повернув багнети на большевиків. Тут-же делеґації було зясовано, чому не може бути досягнене порозуміння між Українською армією та добровольцями, а також і большевиками: в той час, як добровольці й большевики ведуть боротьбу соціяльну, Українська армія бореться за національні ідеали й для неї немає ріжниці, яка Москва загарбає під себе Україну—чи червона, чи чорна. Пропозицію добровольців що-до спільних акцій проти большевиків отаман Тютюнник обіцяв при першій можливості передати Командуючому Українською армією, отаманові Омеляновичу-Павленкові, й додав, що на його думку вище командування може говорити з добровольцями лише тоді, коли вони визнають самостійність Української Народньої Республіки й безумовну підлеглість усіх добровольчих частин, які перебувають на території України, українському командуванню. На заяву добровольців українське командування теж дало аналоґічну відповідь. З тим делеґація й відїхала.

Вирушивши з Вільшани, Київська дивізія в перший день зустрілася в селі Сухинах (30 січня) з кінним большевицьким загоном, у числі до 100 шабель, обеззброїла його й рушила на Черкащину, в район Шелепуської волости, звідки 3 лютого провадила спільні акції з Волинською дивізією на Канів і демонстрацію на бік Переяслава.

30 січня в районі Шелепуської волости, в с. Байбузах, дивізії догнав полк Чорних Запорожців *), який відірвався від Запорожсь-

*) Марш полку Чорних Запорожців (після звіту полковника Крата).

З 6 по 15 січня полк знаходився в Голованівську. 15-го провадив демонстрацію на Гайворон — Бершадь. 17-го, повертаючи з Бершади, полк йде на хвості колони Добрармії. Переднівка до 20-го січня й шукання звязку з Українською армією. (Наказа не одержано). Діставши відомості, що армія пішла на Синюху, полк теж переправляється біля села Тернівка; 20 січня полк в Пилявці. Добровеличка занята Добрармією. 24 го марш на Якимівку по слідах Тютюнника. Звязок знов загублено. Хуртовина. 25 січня—Петроострів. 26 січня форсований марш через залізницю коло ст. Іскрино під загрозою большевиків до містечка Вільшани, 30 січня в районі Корсуня зустріч із Соколовським і Грозним. В Байбузах зустріч із 5-м Кінним полком.

Про цей „марш-нальот" Чорних — п. С. оповідає: „З тим полком вирушив і я, як політичний референт Уряду У. Н. Р. для звязку з повстанцями Балтського повіту, з якими я минулим літом працював проти комуністів. Голованівськ був захоплений 24 грудня по ст. ст. Ворог відступав дальше на Богопіль—Голту. Не зважаючи на велике болото, коли не тільки возом було неможливо їхати, а навіть верхи на конях, полковник Дяченко з двома сотнями кинувся переслідувати ворога. Третю сотню він кинув на станцію Голованівськ, аби знищити залізницю, яка функціонувала. Здогнано ворога біля села Пушкова. Забрано у нього велику кількість обозів і ріжного військового технічного майна, а головне набоїв та кулеметів і до 100 полонених. Відпочивши в селі Липовечки, на другий день Різдвяних свят полк атакував села Богопіль, Голту й Орлик. Тут довелося нам зустрічати досить великі ворожі сили, але персональна хоробрість і відвага полковника Дяченка, а також хоробрість козаків, не зупиняли провадження дальшої операції. Застави ворожі, які були висунені перед селом Богопіль, були порубані дощенту — до одного чоловіка, і ворог утік із міста Богополя зовсім дезорґанізовано через Буг у Голту, а з Голти на Вознесенськ. Дорога на Вознесенськ була відрізана, бо там повстали селяне, і ворог тричі вертався до Голти, силкуючись пробити шлях на Вознесенськ. В Богополі багато було захоплено військового майна, головно награбованих речей, ріжних речей домашнього вжитку; межи речами находили річі з жіночого туалету, що, правдоподібно, належали співачкам шантану, яких, очевидно, пограбовано. Паніка у ворога була така сильна, що старшини, з яких головно складалася армія, забули всі приписи пристійности та звичайности, лишали своїх жінок і дітей, перерізували посторонки від запряжених коней, сідали на них та утікали верхи. Підводчики були в більшості селяне, які не давали офіцерам коней, за що дуже часто переплачували життям. Розігнавши ворога полковник Дяченко зі своїм загоном вернувся до Богополя, підібравши по дорозі все майно й полонених. Поміж полоненими було майже 50% жінок. По відомостях полонених бракувало тільки губернаторші. Втрат людьми з нашого боку не було, були лише ранені коні. Відважний нальот на Богопіль навів паніку і на Добровольчу армію, і на ті ворожі загони, що стояли в Кривому Озері, але шлях відступу був їм відрізаний.

Місцеве населення Богополя, Голти й Орлика, довідавшись про присутність Армії У. Н. Р., прислало делеґацію, яка сказала, що населення цих місцевостей, особливо жиди, готові прийняти на повне утримання яку вгодно кількість полків Армії У. Н. Р., аби цей полк заняв місто і визволив його від гніту Добровольчої армії. Добровольці страшенно знущались над населенням, головно над жидами. Кожний день вішали й розстрілювали біля 10 жидів. Вулиці жидівських кварталів уявляли з себе кладовище. Такі самі картини можна було бачити й у Кривому Озері. Загонами Добровольчої армії командував князь Голицин і полковник Попов. Добровольчі загони складалися зі старшин Терського козацтва і чеченців. В цім районі полк Чорних Запорожців поповнився новими силами.

В часі цього маршу доводилося нам стрічатися з невеличкими комуністичними відділами, які все держались ніяково. Очищали нам дорогу, не всту-

кої дивізії. Командир Чорних Запорожців, полковник Дяченко, повідомив отамана Тютюнника, що він від селян одержав інформації, що ніби-то в районі Єлизавету дивізія мала бої і втратила частину обозу.

5 лютого, після операції в районі Канева обидві дивізії, скупчивши кінноту під керуванням отамана Тютюнника, переправилися в район Сміла—Бобринська. Піхотою й обозом керував отаман Загродський. Піші частини дивізії через Руську-Поляну (повз Черкаси) були перекинуті в село Вергуни. Під час походу був такий мороз, що було чимало обморожених, а один козак замерз.

Вже в цей час у дивізіях бракувало набоїв. Гадалося, що з захопленням Сміли буде можливість достати там набоїв.

Операція, яку повела кіннота в районі Сміла—Бобринська, вдалася не цілком. Причиною до того був надзвичайно трудний для кінноти марш через ліси з Байбуз до Білазірря, чому атака замісць ранку була переведена в день, а з другого — через, як передає отаман Тютюнник, неточне виконання наказа полком Чорних Запорожців, який повинен був іти в обхід Сміли на Бобринської,

---

паючи з нами до бою. Ми їх не переслідували, яле, як-що попадали до нас в руки, обезброювали і виряжали на Московщину, як непотрібний на Україні елемент. В короткому часі дивізія осягнула зазначених точок. Тимчасом большевики зачали свою головну роботу — аґітувати проти українських військ між населенням, говорячи, що ніби-то вони разом із нами і на Україну ідуть тільки з метою, щоби помогти повстанцям у боротьбі з Деникінцями, зиищити Добровольчу армію, після чого вернуться в Московщину, не втручатимуться в справи України, визнають самостійну Україну і т. д. Нашими аґентами було установлено, що вони розповсюджують офіціяльний наказ Троцького про визнання самостійности України і повне невтручання в діла Українського народу.

Контр-аґітація з нашого боку мала великий успіх, і комуністи не мали впливу на населення. Їм спочатку селяне недвозначно говорили, що вони їх не визнають. Разом із тим довелося нам знову мати до діла з добровольчим загоном. Бували часи, коли ми продиралися коридором, з одного і з другого боку маючи ворога, але завдяки умілому маневруванню нашого командування проходили щасливо, без жадних втрат. Київська й Волинська дивізія вийшли в район Ольшани; Запорожська і Залізнична дивізії—в район Медведівки, Чигиринського повіту. Був визначений відпочинок, бо холод не давав далі провадити маршу.

Розвідка встановила, що в Черкасах, Смілій та Бобринській розположено комуністичні бази. У Смілій до всього і штаб 65 дивізії. Наші дивізії повели наступ на ці міста і в результаті була захоплена Сміла і Бобринська, при чому у Смілій пощастило захопити всі обози й технічний курінь із усім його майном, а в Бобринській—набої. Потім кінний полк Київської дивізії захопив місто Черкаси, а кіннота Волинської дивізії—місто Канів. Ворог, який виступав активно проти нас, був перерубаний, а частину було полонено: у Смілій до 500 чоловіка і так само було полонено в Черкасах та Каневі. З допиту полонених виявилось, що вони насильно були мобілізовані в центральних губернях Московщини і під загрозою перевезені на Україну. Просили допомогти, щоб відправити їх по домах. Просьбу було задоволено, і партіями по 300—400 чоловіка їх відпущено. Комуністи панічно втікали в ріжних напрямках, а повстанці-селяне їх по дорозі ловили і нищили. З нашого боку втрати: двох із полку Чорних Запорожців досталось до полону, з рештою обійшлось щасливо. Після переведення всіх операцій вся Північна ґрупа пішла на обєднання з рештою дивізій Армії. Обєдналися в районі села Медведівка.

а в дійсності на Смілу не пішов, і тим самим дав можливість ворогові оправитися й перейти до контрнаступу.

Смілу після 3-ох годин по захопленню довелося залишити.

Дивізії примушені були, таким чином, змінити маршрут.

Після вироблення плану дальшого маршу, дивізії рушили на Черкащину й на початку лютого Київська й Волинська дивізія зосередилися на південь від Черкас (в районі с. с. Ломовате—Солонківці—Худоліївка).

7 лютого 5-ий Кінний полк Київської дивізії захопив Черкаси і, не зважаючи на контрнаступ ворога, тримав його три доби, після чого, згідно з наказом, залишив місто.

У Черкасах було видруковано багато аґітаційної літератури.

В цьому районі дивізії перебували аж до 11 лютого, коли дійшло до обєднання Запорожської дивізії з иншими.

До цього слід додати, що похід Північної ґрупи був добре задуманий її командуванням і вміло та щасливо виконаний; він зміцнив на всій Київщині, а почасти й Чернигівщині думку про існування нашої Армії; знайшов він відгук і в столиці України, Київі, а що головніше—сприяв заходам: привести до ладу повстанчі орґанізації в цілій зазначеній окрузі.

(Маршрут ґрупи—схема 5-а; там-же маршрут Чорного кінного полку).

* * *

Зустріч штабової колони з бриґадою червоних лотишів сталася на одному з перших наших маршів після зустрічи з отаманом Гулим-Гуленком. Вже зовсім смеркло, коли наша кіннота входила в село; я їхав на чолі відділу; проїхали ми вже майже третину села, як підїхав до мене старшина-квартиріер і тихо доповів, що в селі перебувають чоловіка 5—7 червоних лотишів, які намагаються взяти з села до 100 підвід. „Добре—кажу я—побачимо". Дійсно, недалеко стояла ґрупа червоних жовнірів, одягнутих у стару російську форму з причепленими до грудей червоними стрічками.

Один із них, трохи на підпитку, підійшов просто до мене й запитав: „Ви, товаріщ-командир, вєдь наш?" На запитання я відповів йому запитанням: „А ви тут что дєлаєте?" Так завязалася розмова, і я довідався від нього, що недалеко, верстов 6—7 від нас, розташувалася бриґада лотишів по-над 6,000 баґнетів, яка на другий день мала вирушити на Єлизавет. Ця бриґада пересувалася весь час на хурманках, і через те, після розрахунку, з цього села їм припадало було взяти до 100 підвід.

„Нєт, уж, товаріщі, как хатітє — відповів я — а подвод я вам столько нє дам; нам самім оні будут нужни, бєрітє 25, больше нє дам".

Так я з ними і полагодив.

Все було добре, але один із цих лотишів — „комісар" (жид по національності) побігав трохи між козаками і зник.

Ранком другого дня я почув грюкіт у двері — „увійдіть", відповідаю.

Увійшов військовий без жадних відзнак, але по всій постаті було видно людину інтелігентну, років тридцяти.

Рекомендується: „Товаріщ-помошнік командіра N-ой латишской бріґади",—показує мені свої документи.

Привіталися, я попрохав „товариша-помішника" сісти й запитав, в чому полягає його справа. Глянувши на свого адютанта, сотника Миколаєнка, я спостеріг його велике занепокоєння.

Спочатку „товариш-помішник" націлявся, як йому підійти до розмови, а нарешті сказав, що „комбріґ" дуже стурбований присутністю міцної ґрупи кінноти в близькому запіллі Червоної армії, яка, видимо, не належить до Червоної армії", а через те він прохав-би дати йому відповідні пояснення для переказу „комбріґові".

Я підійшов до діла просто й рішуче.

Я зясував йому, що про присутність бриґади лотишів я знав ще вчора й, коли-б у мене були які-небудь ворожі заміри проти них, то ми напевно були б напали на них ще вчора, або відійшли в иншому напрямі, на що ми мали досить часу.

Ця арґументація остільки докладно зясувала наше поступовання, що помішник комбриґа цілком з неї задовольнився; але щоб додати остаточну належну форму цій справі, я йому порадив звернутися до повстанчих загонів отамана Гулого-Гуленка.

Далі вже наша розмова перейшла на тему дня в ширшому значінню, при чому в першу чергу дісталося „золотопогонникам", як звали звичайно большевики добровольців; я вихваляв лотишів, а той не був у боргу і вихваляв наших партизанів; побалакали, посміялися; помішник комбриґа уклонився, дзенькнув острогами і, цілком задоволений, поїхав додому.

А в той час, треба зазначити, лотиська бриґада була на поготові: гармати її були звернені на нас.

Прийшлося витримати характер до кінця дня і залишатися на місці своєї стоянки; а скоро смеркло, налагодивши попереду все, як слід, для походу, ми вирушили й крутими манівцями перейшли до Старообрядської колонії, що була верстов за 30 від неприємних сусідів.

* * *

6 лютого в великому селі Цибулеві (10 верстов на півн. захід від ст. Знаменка) штабова колона наша робила денний відпочинок. Отаман Гулий ждав підходу своїх партизанів і взагалі мав полагодити де-які орґанізаційні справи, відносно настроїв околишнього селянства він був цілком певний.

В самому містечку, крім невеликого відділу чоловіка в 120 партизанів Гулого, стояв ще мій штаб; кінні ж частини наші були розміщені по присілках,—верстов на 4—6 (Шутівка).

7 лютого, так приблизно в 11 чи 12 годині почувся перший гарматній стріл. Вибігаємо з хат, дивимося, а на небі ще не розійшлася біла хмарка, від шрапнельного вибуху; за першим вибу-

хом — другий, третій, та все з боку залізниці... З усіх боків збігаються люде, та все гукають—червона кіннота.

Цибулів лежить у глибокій балці; з південного боку до села прилягає чималий ліс, що тягнеться аж до самих присілків, де перебували наші кінні частини.

В складі штабу було всього, мабуть, чоловіка з 30, з одним кулеметом, і через те значної допомоги партизанам цей малий відділ, більшість якого була з нестройових, не міг дати, тому я вирішив хутчій продертися до своїх частин і подати допомогу партизанам.

Хоч випоготовилися ми до чину феноменально скоро, та всеж таки спізнилися, бо вже на всіх горбках навкруги села манячила червона кіннота.

Розїзд, якого ми висунули вперед по дорозі в напрямку присілків де перебували наші кінні полки, був обстріляний і скоро повернувся назад. Тоді ми кинулися просто вправо під гору і знов, наскочивши на відділ червоних, примушені були повернутися й шукати иншого виходу — отже саме тоді почулися голоси селян: „По балці до лісу, бо там ще комуністів немає“.

Майже на очах у червоних нам пощастило продертися до лісу, а потім цілиною по гущавині лісній, більш вояцьким нюхом, як свідомо, ми добилися до своїх частин, що вже були на сторожі.

Гулому-Гуленкові пощастило менше. На початку наступу було вирішено дати „червоним“ бій та йти в протинаступ; дійсно, бій провадився де-який час героїчно, і тільки через зраду Гулівців кіннотчиків, що лишилися від Махнівців, комуністи зайшли в тил із боку Знаменки, і тоді довелося прориватися штабові отамана Гулого. Дорогу до лісу йому довелося брати з боєм, але він мав до десятка добрих ручних кулемелів і, хоч із великими втратами, а проте всеж продерся до лісу, а потім подався слідом за нами.

З зізнань полонених — це була червона дивізія, що отримала наказ ліквідувати партизанів Гулого, в числі яких опинилися й наші частини, бо большевики вирішили остаточно з нами покінчити; тільки наше сполучення й марш до Дніпра перешкодили їхнім замірам.

Далі сталася „кадрилля“: червоні шукали нас, ми ходили слідом за ними. Частина штабного обозу не встигла виїхати й опинилася в руках червоних; потім оповідали, що червоні дуже раділи, що захопили мої власні пакунки, особливо тішив їх український мундур зі старшинськими відзнаками.

Через с. Красносілля кінна колона наша вирушила на північний схід.

Червоні задовольнилися з цієї зустрічи з партизанами й через короткий час повернули до Єлизавету; в місцевій червоній пресі було оголошено про „розбиття банд Гулого Гуленка“.

* * *

Марш пішої бригади полковника Дубового та кінно-гірного дивізіону полковника Алмазова в найближчому запіллі Добровольчої армії відбувся в особливо трудних обставинах, і його треба вважати за особливо визначний.

Перечекавши в Аниківському лісі до смерку колона під командою полковника Дубового вночі перейшла залізничу лінію Ново-Українка — Єлизавет, на ранок (23 січня) зосередилася в с. Іванівці і рушила по Херсонщині, маючи на думці обійти Єлизавет з півдня і знайти зручніший маршрут на Чигиринщину.

24 січня Запорожці пересунулися до с. Семенастого (що на 7—8 верстов на південь від Іванівки), а в ближчому сусідстві їхньому, в с. Семенівці (5 верстов на схід) ночував відділ Дроздовців, у складі 6 ескадронів та 6 гармат.

Таким чином Запорожці опинилися в самому осередкові Добровольчої армії й вишли з такого становища тільки завдяки умілому маневруванню колони манівцями та балками і приязним відносинам населення, яке фактично становило для них оборону і виконувало розвідчу службу; але цілковито уникнути зустрічи з добровольчими відділами не вдалося. Запорожці примушені були цілу добу пересидіти по хатах, при чому коні були заховані по стодолах, гармати розібрані на частини й заховані по стіжках, а військове знаряддя та зброя — по коморах, бо повз вікна цілий день проходили добровольчі колони.

24 січня вранці зустріч із Дроздовцями сталася на самому марші; на одній дорозі зустрілися — наш загін і добровольча кавалерійська дивізія. Коли колони розминулися, то до полковника Дубового підїхав офіцер-ординарець і з доручення свого штабу запитав: чи не „малоросійський“ це полк*) і, одержавши позитивну відповідь від адюганта полковника Дубового, повернув із докладом до своїх.

Пізніше, правда, добровольці слідом за нашою колоною вислали кавалерійську частину, але балки, а потім ніч допомогли Запорожцям уникнути переслідування й продовжувати спокійно свій марш.

В селі Білівці колона перебула ніч на 24 і до ранку 26 січня. Завдяки повстанським звязкам, полковник Дубовий незабаром достав звістку про обєднання штабу Запорожців і кінноти з партизанами отамана Гулого і, за допомогою партизанів, колона його хутко стала на певний шлях.

26 січня. (Бій під Роздольним і геройський вчинок командира кінної сотні Кінно-гірного дивізіону, сотника Севастянова). Після виробленого маршруту колона полковника Дубового рушила через с. Климці (27 січня) на с. Покровське (28 січня), вийшла з запілля добровольців і вперше тут зустрілася з большевицькими розїздами. Двома ночними маршами (через Митрофанівку 28—29 січня) колона 31 січня зосередилася в с. Пон-

---

*) Є відомость, що в Київі отаман Струк зформував такий малоросійський полк; цим, очевидно, й пояснюється задоволення деникінського офіцера.

ґаївці, що на залізничій колії між Знаменкою та Олександрією; 31 січня перейшла далі на північ до с. Ясноватки й після цього опинилася в большевицькому запіллю.

В районі Знаменки в той час зосередилася червона кінна дивізія зі спеціяльним завданням догнати й роззброїти наші колони.

Колона полковника Дубового рушила далі на північ до с. Янова, де перебула від 1 до 3 лютого, маючи звязки зі штабом Армії.

На цей час до маршу наших колон на північ відноситься рух значних сил Червоної армії через Кременецьку й Катеринославську переправи на Дніпрі в район Знаменка—Єлизавет, і через те колона, не затримуючися далі, перейшла до села Іванківця, перебула там 4, 5 та 6 лютого і 7-го рушила на Цвітну.

Червона колона з-під Знаменки йшла слідом за колоною полковника Дубового, але селяне направили її на Цибулів (тоб то, де перебували тоді штаб Армії й партизани Гулого.

* * *

8 лютого колона полковника Дубового приєдналася до штабної колони.

Таким чином 8 лютого в с. Цвітній обєдналися за винятком Чорного полку, всі частини Південної ґрупи; також було відомо, що слідом за нами йшов отаман Гулий. Належало виконати останнє завдання й стати в уґруповання, з якого було-б зручніше навязати звязки з нашими північними дивізіями.

З цією метою на 9 лютого командування ґрупи намічає перехід у район с. с. Янівка—Матвіївка—Головківка - Яніш; штаб Армії— с. Янівка (округа повстанця Чучупаки, прихильника У. Н. Р.).

Командуванню було відомо про те, що село Яніш знаходиться підо впливом радянського отамана Коцура — через те 3-му Кінному полкові було це застережено. Коцурівці з видимою охотою приняли полк на постій, а потім вночі, по наказу з Чигирина розброїли.

Напад Коцура на 3-й Кінний полк показав наочно вороже відношення до нас радянців *).

Завдяки стараниям і впливам отамана Гулого, після довгих переговорів, всіх наших бранців Коцур випустив на волю, але що-до коней і зброї, то тут було якесь навмисне проволікання. Через це було наказано всі відділи Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати. В короткому часі така нагода зявилася: отаман Гулий із Запорожцями при співділанню відділа полковника Стефанова роззброїв досить сильний загін Коцурівців у м. Камянці (коло ст. Камянка на залізничій колії Знаменка—Сміла) і тим самим, до певної міри, компенсував себе за дезорґанізацію нашого 3 го Кінного полку. Цей випадок викликав більшу ворожнечу між партизанами Чучупаки та Коцурівцями.

---

*) В оповіданню полковника Чижевського про цей випадок зазначено детальніше.

V.

Нове обєднання всіх частин Армії У. Н. Р. на березі Дніпра в половині лютого 1920 р.— Марш на Полтавщину. — Поворот на Правобережжя. — В Холодному Яру.

(Схема ч. 4).

Ще раніш зазначеного наказом речинця 11 лютого розїзди всіх колон дивізій зустрілися в околиці с. Медведівки, що лежить між Черкасами й Чигирином.

Перша зустріч командного складу була дуже щира й сердечна. Байдуже було, що одним більш пощастило в їхніх попередніх операціях, а другим менш, проте всі були задоволені тим, що знову зійшлися разом, а присутність у нашому товаристві отамана партизанів Гулого ще більш зміцняла загальний добрий настрій, бо цим мовби зазначувалася солідарність і єдність між реґулярними військами та партизанами.

Отаман Юрко Тютюнник предложив, між иншим, листа полковника Добровольчої армії Попова, з пропозицією спільного провадження дальшої боротьби проти большевиків.

Остання третина 1919 р., коли військові кризи йшли одна за другою по черзі для кожної з ворожих сторін, була одночасно періодом, коли воєнні обставини примушували як добровольців, так і большевиків перетрактовувати з нами та шукати порозуміння з Українським Урядом.

Загрожені з боку Деникіна російські большевики йшли на переговори з українським демократичним урядом в-осени 1919 року.

В той-же час у чаду від своїх перемог Деникінське командування почало ще війну проти Української армії, бо було переконане, що з нами, „бандітамі“ і „большевікамі другого сорту“, нема про що й говорити.

По трьох місяцях, у грудні 1919 року, ситуація змінилася; командування Добровольчої армії починає вживати всіх заходів, аби знайти порозуміння з Українським Урядом і його військом. Офіціяльним документом до цього є лист полковника Попова, який звернувся до командування військ У. Н. Р. в імені Добровольчого командування Ново-Російської области*). Треба надто піднести й підкреслити заяву автора листа: „У нас є те, чого Вам бракує — зброя, але Ви маєте те, чого у нас немає — довірря населення“.

Крім того посвідчено („Фермент нації“ т. Феденка), що добровольці намагалися увійти з нами в переговори за посередництвом Начальної Команди Галицьких військ, і нарешті наше командування мало повідомлення, що по залізничій лінії Одеса—Жмеринка виїхав між 15—20 грудня на бронепотягові „Ґенерал Шифнер-Маркевич“ з уповноваження ґенерала С. поручник С-о в справі переговорів із нами й повстанцями.

---

*) Порівняти „1920 р.“ В Шульгина.

Поручник С-о, виконуючи своє завдання, вступив до Ананієва; але з огляду на те, що від начальника Добровольчої залоги полковника Ковальського одержав відомості, що ні в Ананієві, ні по його околицях повстанців нема, поручник С-о повернув до свого командування через наближення большевиків.

Не можна не звернути уваги на поводження ворогів українського руху під ту пору — вони дуже поміркованi підчас власної кволости й кризи і немилосердні, коли їм щастить у боєвих акціях.

Підчас нашої зустрічи, після подачі загальних інформацій, що зясували як політичну, так і військову ситуацію, Командування постановило:

а) Для поширення аґітації за Українську армію на лівому березі — маємо хоча-б короткий час пробути за Дніпром.

б) Перехід армії через Дніпро зробити в одному місці в день 13 лютого біля с. Топанівки (зазначався порядок переходу). Після переходу зосередити Армію в с. Москаленці (недалеко від Дніпра) та його околицях.

в) З метою звернення уваги комуністів до пунктів, що лежали значно на боці і поперед нашого розпологу, зараз-же по переході, кінна бриґада Запорожців (полк Чорних Запорожців та 2-й кінний Запорожський полк) мали захопити Золотоношу, а инші дивізії задемонструвати в напрямках: Дубни—Хорол— (Київська дивізія) і Гребінка (Волинська дивізія).

г) Отаман Гулий-Гуленко з цього часу мав обняти посаду командира Запорожської дивізії, а свої партизанські відділи зачислити до лав Запорожців; з цього часу особисто за собою я залишив тільки загальне керування Армією.

3-й Кінний полк мав і надалі залишитися як окрема орґанізаційна й бойова одиниця.

* * *

Рік, як старшина й козацтво не бачили Дніпра, що в зрозумінні українців звязується не тільки з подіями з глибокої старовини, але й епізодами з останньої фази боротьби Українського народу за волю й державність.

13 лютого через Худоліївку й Топилине Армія наша рушила до Дніпра.

Коли перед очима козацтва заблисла ця славна, могутня ріка, в богатьох частинах Армії залунав національний гимн „Ще не вмерла Україна“ та сердечні привітання до старого Дніпра-Славути.

Дніпро замерз, але не всюди був приступний для переправи, а місцями траплялися широкі навіть ополонки. Переправа війська (Топилине—Погоріле) пройшла успішно, хоча поруч із самим місцем нашої переправи була велика вода. По переправі, без усяких перешкод із боку ворога, частини наші обсадили призначений для

постою район: Єреміївка (Волинська дивізія), Москаленка (штаб Армії й Запорожська дивізія) та Василики (Київська дивізія).

* * *

Полтавщина зробила на всіх надзвичайно добре враження— перш за все кидалася в очі хозяйновитість населення: двори заповнені стіжками сіна та збіжжя; з усіх закутків виглядали спокійні голови круторогих волів; хатки надзвичайно привабні, а з них всюди прикрашені рушниками образи, портрети Тараса Шевченка і майже всюди — Кобзар.

Що-до відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: ворожнечі не було, але не було й щирої відвертости — можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати, як слід.

Людність не була прихильною ні до червоних, ні до добровольців. Деникінська жандармерія залишила по собі дуже ганебну славу.

При нашому відмаршу людність Полтавщини виявила свої почуття більш яскраво — прихильно, а з місцевими повстанцями був усталений живий контакт.

Перебування наше за Дніпром відзначилося серьозними боями 13, 14 і 15 лютого нашої кінноти: Запорожців (полковник Дяченко) за місто Золотоношу, яке переходило кілька разів із рук до рук, і кінноти Волинців, що з боєм заняли м. Жовнин. Поява наших розїздів майже коло Лубень і Кременчука, де була велика гарматня база, стурбували большевицьку адміністрацію та командування; стали надходити вістки про рух большевицьких частин із ріжних сторін, що подібне було до бажання червоних притиснути нас до Дніпра, а через те, пробувши на Лівобережжі лише кілька днів, ми знову перейшли Дніпро (17 лютого) в тому-ж самому місці й зосередилися в околицях Холодного Яру.

Тут Командування стало перед необхідністю приняти таке рішення, яке відповідало-б не тільки обставинам часу та безпосереднім інтересам Армії — її цілости, моральній та фізичній справі, а також відповідало-б загально-державним інтересам.

На постанову того або иншого рішення мало вплинути:

1) Над Дніпром, після довгої перерви, до нас зявився урядовий післанепь, що прибув навпростець із Камянця-Подільського з листом від Голови Ради Міністрів І. Мазепи. В цьому листі нічого певного не подавалося, й видно було, що все ще було тільки в стадії пертрактацій і міркувань, проте було видно, що Уряд і наша еміґрація в Польщі жили думками про Армію й шукали для неї виходу на надходячу весну. Ширші інформації Командуванню подав сам післанець, який не скупився на підбадьорюючі звістки. По його інформаціях майбутні перспективи для нашої справи й Армії могли бути на весну дуже сприятливі.

2) Також було відомо, що Галицька Армія не пішла з добровольцями до Криму, а залишилася на заході України, в Забужжі. Отже, через це ми могли сподіватися на фактичне обєднання з нею.

3) В червоній пресі почувалося занепокоєння небезпекою поновлення війни: невідомо було тільки з ким — чи з Румунією, чи з Польщею.

4) По всій обстановці, по сумі всіх даних, що ми мали до розпорядимости, можна було заключити, що майбутні операції могли розпочатися тільки на заході, а через це зосередження нашої Армії на весну біля Буга могло відіграти поважну ролю й відбитися на ворожому запіллі; в кожному разі зосередження Армії в Забужжі творило добре вихідне становище і для инших можливих акцій.

5) Маршрут наш у загальних рисах повинен був залишитися попередній, бо підчас маршу обовязком Армії було зібрати всіх своїх недужих старшин і козаків, серед яких були такі визначні для Армії особи, як отаман Загродський (командир Волинської дивізії), полковник Долуд (начальник штабу) і панотець Пащевський (армійський архіпресвітер).

Всі вищезазначені дані привели Командування до рішення: розпочати 17 березня, поволі, похід Армії до Буга, через Уманщину, для зосередження її ще в березні в районі Гайворонської переправи; приблизний маршрут накреслювався текий: м. Камянка, між Новомиргородом та Єлизаветом, с. Добрянка (Синюха), Уманщина, Гайворон.

Це своє рішення Командування Армією передало війську в наказі ч. 39 від 16 березня (с. Москаленка):

„Наша Армія перейшла на лівий беріг Дніпра, де перебула 4 доби. За цей час нами були заняті Черкаси й Золотоноша та зроблено велику агітаційну роботу: селянсто побачило, що наша Армія існує.

Після цього Армія повинна перекинутися на правий берег Дніпра. Нашій Армії прийдеться знов відбути великий похід, котрий може протягнутися до місяця, а за цей час справа нашої Армії повинна стати на державний шлях".

* * *

В Холоднім Ярі Армія могла спокійно перебути кілька днів для своєї організаційної справи та порозуміння з місцевими повстанцями що-до можливих майбутніх весняних акцій. Холодний Яр тоді був одним із форпостів партизанщини, бо тут усе сприяло розвиткові в людности вільного національного руху: тут ще добре жили минувшина і спогади про Козаччину, святі памятники — Чигирин і Суботів, манастирі — Онуфріевський та Мотронівський, де колись святилися гайдамацькі ножі, Канівська могила і т. д.; нарешті сама природа — Дніпро, балки, кручі й великі ще й по цей день ліси; — все це сприяло вихованню національної свідомости та вільного козацького духу.

Холодноярці не були позаду инших — вони дали не мало правдивих лицарів для українського війська; побачивши розпад-розруху в державному будуванні, вони зуміли створити в себе на диво стійку

військову організацію, подібну до часів старої Козаччини. В той час, як ми залишили Наддніпрянщину, вперто поширювалися чутки про те, що большевики концентрують до Холодного Яру значні сили (називали навіть № армії) з тим, щоб обсадити неспокійне кубло, що стояло на шляхах зі Слободжанщини на Київщину.

При відвідуванні старих козацьких манастирів—Митрофанівського й Мотронівського—братія, на наше прохання, відправила службу Божу, й дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали святі слова молитви за Українську Державність, за народ і його проводирів; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшина й козацтво.

Настоятель і братія сердечно привітали нас і благословили на дальший похід не тільки, як люде, що віддавали свою молитву за страждучих і поневолених, але і як сини одної країни, одної Батьківщини, бо більшість із братії були також українцями.

Під голосний згук великого манастирського дзвона ми знов посідали на коней і поволі виїхали з манастирських брам, а згуки дзвона ще довго лунали в просторі, поки їх не перемогли козацькі пісні конвою штабу, що оповідали про Наливайка, Сагайдачного й Дорошенка, про Гайдамаччину, руйнування Січи Запорожської.

*
* *

21 лютого Українська армія була вже в новій дорозі—через Уманщину до Буга—і перевела цей похід по нижче поданому маршруту (дивись загальні маршрути Запорожської та Волинської дивізії).

З приводу першої половини Зимового Походу треба сказати:

1. З виходом у запілля добровольців і потім большевиків, наша Армія опинилася в центрі народнього руху й морально зміцнилася.

2. У тактичних прийомах, що їх вживала Армія, бачимо такі провідні думки:

а) Удалення від зустрічів із великими й напади на малі ворожі обєднання, нищення комунікацій, звязку й тилових установ.

б) Розполог ґрупами, не тільки як засіб, що виходив із оперативних міркувань, а також і супроти несподіваних нападів; заходи до швидкої поготівлі конечні.

в) Марші манівцями йількома колонами, користування місцевими провідниками, зосередження здаля від головних комунікацій та великих селищ, у критичний момент — вночішні й форсовані марші.

г) Постійна без перерви навкруги розвідка, військова і надто аґентурна, остання за допомогою селянства; секрети на старих ночівлях.

д) Охорона на походах лише розїздами; на місці — приєднання до цієї справи селянства.

е) В керуванню — самодіяльність начальників; періодичні наради командирів дивізій при колоні Армії.

3. З орґанізаційно-матеріяльного боку відзначимо:

а) Поступ в переорганізації: частини набувають характеру кінних частин.

б) Поповнення кінського складу Армії.

в) Армія забезпечується теплим одягом, взуттям; харчування — виключно місцевими засобами; використовування для господарських потреб місцевих запасів цукру і спирту.

4. Армії бракує зброї, набоїв, грошових знаків, медичних засобів.

5. Комплектування охочими; дезертирства — жадного; значна кількість старшин й козацтва — на лікуванню у селянства.

(Продовження буде).

М. БЕЗРУЧКО
Генерального штабу генерал-хорунжий.

Січові стрільці в боротьбі за державність.

Корпус Січових Стрільців, пізніш переіменований в групу Січових Стрільців, виходячи в другій половині березня 1919 року з Проскурова, де приводив себе до порядку, на фронт, був зорганізований так: піхота складалася з пятьох полків. Кожний піший полк складався з трьох курінів, одної сотні піших і одної чоти кінних розвідчиків та відділу звязкового при штабі полку. Чисельний стан полків і курінів був неоднаковий, тому що організація й розвинення частин відбувалися поступово, в мірі ставлення добровольців та мобілізованих. Найсильнішими полками були 1-й, 3-й і 5-й піші полки *). Останній молодий полк, зформований у березні в м. Проскурові. Курінь складався з 3-х сотень піших і одної кулеметної з 6-ма кулеметами. Полки піхоти не були зведені в дивізії,— а керував ними безпосередньо штаб корпусу.

Артилерія складалася з 6-ти гарматних полків: 1, 2, 3, 4, 5 і 6-го. Кінний полк мав по 3 батареї, батарея по 4 гармати, крім пушкової 42-лінейної, яка була двохгарматна.

---

*) Основою до складу старших полків корпусу С. С. послужив полк Січових Стрільців полковника Коновальця. З цим полком Директорія Української Народньої Республіки почала наступ з Білої-Церкви, де полк стояв постоєм, на Мотовилівку—Київ. Одночасно до полку приставали повстанці з Білоцерківщини та поблизьких околиць київських і на час облоги Київа, в листопаді-грудні 1918 року, полк Січових Стрільців виріс на „Осадний корпус отамана Коновальця".

По здобуттю Київа повстанці почали самодемобілізуватися, й тоді на заміну їх до частин Осадного корпусу було влито майже цілком сердюків та старшин гетьманської Сердюцької дивізії. З цього моменту Осадний корпус перетворився на корпус Січових Стрільців або корпус С. С.

Основою корпусу й надалі лишилися славні кадри полку С. С.,—з традиціями невмирущими Маківки, Золотої-Липи, Потутор,—підсилені молодими, свіжими й зразково вишколеними сердюками.

Та обставина, що сердюки були дітьми заможніших селян-хліборобів, робило корпус С. С. надто відпорним на гасла комуністичної Москви.

Таким чином у корпусі С. С. щасливо поєдналися найліпші риси придністрянського й наддніпрянського українського вояка, що разом з одержаною доброю військовою підготовкою в цілокупності складалося на видатну боєздатність корпусу С. С. — Редакція.

1-й гарматний полк мав 2 легкі батареї й одну кінно-гірську.

3-й „ „ „ всі 3 батареї легкі польові.

4-й „ „ „ 2 легкі польові й одну гавбічну 48 лінейну.

5-й „ „ „ 2 легкі польові й одну тяжку 42-лінейну батарею.

2-й і 5-й гарматні полки мали по три батареї 6-цалевих тяжких гавбіць. Вся артилерія була зведена в гарматну бриґаду. Полки 2, 4 і 6-й увесь час війни були приділені до 3-ої Залізної дивізії, де й послужили кадром для гарматної бриґади 3-ої дивізії, а 2-й та 6-й до Галицької армії, в складі якої вони були аж до переходу її до Деникіна.

Кіннота.

Кіннота складалася всього з одного кінного дивізіону Січових Стрільців (Бориса). Дивізіон мав 250 вершників і складався з трьох сотень кінних і одної кулеметної. Пізніше був приєднаний до ґрупи полк кінний імени отамана Максима Залізняка, але потім його прийшлося розформувать із причин браку відповідного старшинського складу в ньому й повної відсутности дисципліни. В період перед операціями в червні місяці була зформована окрема кінна сотня в Кременці, що мала бути основою 2-го дивізіону, але брак коней і великі втрати 1-го дивізіону змусили через де-який час влити її до складу дивізіону Бориса, і дивізіон був переіменований в кінний полк двохдивізіонного складу, кожний по 2 сотні та по сотні кулеметній. Таким чином ґрупа послуговувалась увесь час одним полком кінноти, яко корпусною кіннотою. При штабах дивізій мало бути по одній сотні кінноти, але ці сотні так і не вийшли з початкової стадії формування через брак коней і сідел.

Технічні частини.

На початку існування корпус С. С. посідав одну технічну сотню саперів, яка входить в склад 1-го полку С. С., пізніш переіменовану на технічну сотню корпусу С. С. При штабі корпусу була сотня звязкова з двома відділами—телеґрафним та телефонним.

З метою переформування ґрупи С. С. у дві дивізії, кожна з них мала по одній сотні технічній, ц.-т. саперній.

До ґрупи був доданий панцерний дивізіон, який спочатку мав один бронепотяг „Січовий“. Потім долучено до нього бронепотяг „Стрілець“. Згодом були оборудовані здобуті у ворога бронепотяги „Запорожець“ і „Помста“. Всього чотири бронепотяги. Всі бронепотяги правдивої конструкції. „Січовий“ був озброєний одною польовою 3-цалевою гарматою і 16 кулеметами, „Стрілець“ мав одну 3-цалеву гармату на задній платформі та дві гірських 3-цалевих гармати, які стріляли на боки з верхнього помосту, заброньованого для розміщення до 30 кулеметів, ваґону. Цей бронепотяг дуже сильний та дуже високий і тяжкий представляв значну ціль для ворога.

Бронепотяг „Запорожець“ мав 2 гармати 3-цалеві і 12—16 кулеметів. „Помста“ мав одну легку 3-цалеву гармату й одну легку гавбіцю та до 16 кулеметів.

Автопанцерний дивізіон складався з трьох панцерників. „Отаман Мельник“ — озброєний одною легкою гарматою йількома кулеметами, „Отаман Петлюра“ й „Отаман Коновалець“ — обидва озброєні тільки кулеметами. До складу дивізіону входили кілька тягарових самоходів, 2 легкових і кілька мотоциклів.

Автоколона.

Автоколона, входячи до складу ґрупи, складалася з 8 особових і 12 тягарових самоходів. За браком відповідних доріг уживалися тільки особові самоходи, яко засіб до пересування штабів і звязку. Тягарових самоходів майже не вживалося й вони обслуговували тільки глибокий тил.

Потяг-майстерня.

Потяг-майстерня із прегарним оборудованням, із добре вишколеним персоналом була єдина на всю Україну й одна з небагатьох, що були в колишній Росії. В цій майстерні направлялися гармати, кулемети й автомобілі. Майстерня могла виробляти навіть де-які части до всякої зброї та самоходів. Вона була підпорядкована інспекторові артилерії. Загинула в травні місяці, впавши до поляків у кінці травня 1919 р. в районі Бродів.

Запасові частини.

Думка про запасові частини для вишколення мобілізованих, підготовки ріжного роду фаховців та формування маршових сотень і курінів, виникла в командування корпусу С. С. з початку 1919 р. Тому був заснований так званий „Кіш“. Місцем осідку для нього вибрано Кремянець, який лежав у найглибшому запіллю—де можна було переводити спокійно працю, не боячись скорої руйнації.

Але Кіш Січових Стрільців не розвинувся, як слід — раз через брак воєнного запасу, надто умундурування, а друге — брак орґанізаційного хисту його командування.

Склад Кошу в Кремянці: 2 піших курені вишколу, 1 сотня старшинська, 2 сотні кулеметних, 1 сотня кінноти — стояла в Меджибожі, де був кінний вишкіл для всієї армії, 1 сотня підстаршинська, 1 сотня польової варти (жандарми). Остання не уявляла з себе постійної частини Кошу, а була зформована для переведення мобілізації. При Коші був заснований шпиталь, типу запасового (після російської нуменклатури).

Санітарія.

Санітарна служба в ґрупі, як і в усій Українській армії, протягом усього часу була поставлена досить зле. Не було ні польових,

ні запасових шпиталів. При частинах були лікарі, з котрих тільки де-хто був дійсно лікарем, а то просто фершал або й того гірше. Легко-хорих лікувалось у лазаретах при частинах, ранених та тяжко хорих спроваджувалося до Коша, де був напочатку теж лазарет, а пізніше засновано було в Староконстантинові шпиталь. Персонал для цього шпиталю і ліки взято було в Звяґелі (Новоград—Волинського повіту) з місцевого земського шпиталю; персонал поповнено персоналом із військових частин.

Постачання.

Орґани постачання були зформовані на зразок постачання російського корпусу. На чолі його стояв начальник постачання (корпусний інтендант) зі своїм управлінням, йому підлягали начальники постачань дивізійних. Полки та гарматні бриґади мали полкове господарство теж на зразок російський. Всі запаси зброї, харчування й умундурування возилися в потягах. Жадних маґазинів чи місцевих складів напочатку не було. У вересні 1919 року були засновані маґазини в Проскурові. Склади, в періоді боротьби від грудня 1918 року до серпня 1919 року, були поповнені тими запасами зброї й умундурування, а також і де-яким харчовим продуктом зі складів Київа, Бердичова, Білої-Церкви, Хвастова та инших міст. З осени 1919 року перейдено було на використання місцевих засобів — шляхом заготовок. При постачанні були засновані свої майстерні — кравецька на 40 машин і шевська на 80—100 шевців. Отже умундурування та споряд для всіх родів зброї заготовлялося власними засобами. Взагалі, в розумінню постачання, ґрупа була досить добре забезпечена. Недостача відчувалася тільки пізніше, надто в пізню осінь, в узуттю й, частинно, в одягові теплому.

Польова варта (жандармерія).

При штабі корпусу була сотня (120 чол.) польової варти, що свої завдання виконувала добре.

Озброєння.

Піхота була озброєна 3-лінійними мушкетами російського зразку. Кулеметні частини — трьома системами кулеметів. Більшість кулеметів була „Максима“, частина — „Кольта“ й одна сотня — „Шварцльозе“.

Кіннота.

Кіннота сиділа на досить добрих конях, із сідлами російського (переважно) зразку. Озброєна була мушкетами 3-лінійного російського зразку й російською шаблею (реґулярної кавалерії).

Артилерія.

Артилерія була озброєна гарматами — легкими польовими, кінно-гірськими, легкими й тяжкими гавбіцями — всі відповідних російських зразків.

Умундурування.

Умундурування всіх родів зброї було російське за винятком мундуру, який був англійського зразку, але цього гостро не дотримувалося і через брак можна було носити і звичайну російську „гімнастьорку".

Споряд.

Споряд, його укладка й пристосування було російське.

Стрій.

Муштра стройова переводилася згідно з Муштровим статутом*) Січових Стрільців, спеціяльно складеним, почасти на підставі австрійської, почасти російської муштри. Вся служба переводилась відповідно до російських статутів польової, залогової та внутрішньої служби.

Позитивні й неґативні сторони орґанізації.

Ґрупа Січових Стрільців в Українській армії являлася найкраще зорґанізованою частиною тогочасної Української армії. Трійкова система взята за основу й додержана до кінця. Частинам додано потрібну кількість кулеметів. З огляду на велику ролю артилерії в сучасній війні створено сильну артилерію. Сильні технічні війська й усесторонньо розвинені запасові частини, яких инші ґрупи зовсім не мали, давали змогу не відтягати людей із фронту для переведення мобілізації, збору місцевих засобів та обслуги тилу. Була, отже, можливість мати на фронті людей уже вишколених і підготовлених до бою, а також до певної міри здисциплінованих, що в той час відогравало величезну ролю. Неґативною стороною було, перше, те, що 5 полків, а пізніше 6 не були зведені в будь-які вищі посередні одиниці — бриґади чи дивізії. Подібний стан надзвичайно ускладняв провід у час бою, затрудняв координацію роботи частин, вимагав величезної витрати енерґії й засобів для підтримки звязку, а все це шкідливо відбивалося на операціях, надто тоді, коли обстановка вимагала швидкого рішення й негайного переведення його в життя.

---

*) Українське: „стрій" (старовинне: „шик") рівняється московському: „строй", і українське: „муштра" — московському: „упражненіе". — Редакція.

Другим браком орґанізації була мала численність корпусної кінноти. Характер війни і воєнного театру вимагав мати на ґрупу що-найменше 1,000'— 1,500 шабель, а було їх тільки 250. Це звязувало руки командуванню. Розвідки не можна було перевести своєчасно і в усіх напрямках, не вистарчало сил для переведення відповідних маневрів, а при ударах не вдавалося використати побіди. Правда, після наказу Зверхнього Командування про переформування ґруп у дві дивізії, передбачалось зформувати в кожній ґрупі бриґади кінноти, але тоді вже не було коней у тих районах, де оперувала Армія У. Н. Р.

Третій брак — це повна відсутність кінноти при штабі ґрупи, хоч-би для звязку, і при штабах дивізій — для розвідки й звязку.

Стан сторін у половині березня 1919 року.

В першій половині березня московські большевики крок за кроком здобували простори на Правобережній Україні, відсовуючи Армію У. Н. Р. все далі на захід. До 15 березня ворог заняв район Миколаїв—Одеса і повів наступ на Роздільну. Зі сходу ворожі частини заняли Знаменку. З напрямку Київа після боїв ним здобуто Бердичів—Житомир. З півночи його частини йшли з районів Мозиря — на Коростень і з Луницця — на Сарни.

В той-же час частини Армії У. Н. Р. займали: Полуднева ґрупа—район між Одесою й Роздільною; корпус Запорожців, з доданими частинами,—район ст. Христинівки; ріжні збірні частини боронили ст. Жмеринку від напрямку м. Винниці; окрема Запорожська бриґада (Семесенка) була на напрямку Бердичів—Шепетівка, в районі Романів—Чуднів; Північна ґрупа Армії У. Н. Р. прикривала напрямки Житомир — Рівне, займаючи район Звяґеля (Новград-Волинського), район на північ від Сарнів, і після того, як ворог здобув Коростень, мала висунутий загін від Сарнів на Коростень (на захід від Коростеня).

У тому часі корпус С. С., розміщений у місті Проскурові й околицях приводив себе до порядку, відпочивав і являвся резервом Армії.

Стан Армії У. Н. Р. був, отже, надзвичайно тяжким. Ворог стратеґічно обхоплював її з обох фланґів, загрожуючи її комунікаціям і базам. В напрямі центру, вже від Козятина, виявляються стремління ворога прорвати фронт Армії У. Н. Р. в напрямі Жмеринки. Війська У. Н. Р. вже від половини грудня 1918 року були безперестанно в боях і сильно стомилися. Надзвичайна розкинутість частин на широкому фронті й відсутність спеціяльних військових засобів звязку робила підтримання зносин із частинами й керування ними надто тяжкими. Бували випадки, що вищі штаби по кілька день не мали звязку з окремими ґрупами або загонами, і це тоді, коли обстанова вимагала негайної передачі наказів і такого-ж скорого їх виконання.

В додаток часто нищили звязок і дуже шкодили Армії У. Н. Р. большевицькі аґенти.

Плани командування. Задача корпусу С. С.

У той час, коли Українська армія знаходилась у такому тяжкому стані, населення України, вже покоштувавши панування большевиків, почало повставати проти окупантів. Маючи на меті знищення ґрупи ворожих військ, що прорвалась на правий беріг Дніпра, в районі Винниця — Бердичів — Житомир — Київ, і користаючи з повстань, що почалися на тилах цієї ґрупи ворожих військ, вище командування Армії У. Н. Р. задумує маневр: обмежуючись обороною на фланґових напрямках Одеса—Роздільна, Знаменка—Бірзула й Лунинець—Сарни,—Запорожським корпусом, звязаним із повстанцями Таращанщини, з района ст. Христинівки вдарити в напрямі Козятина у фланґ і тил ворогові; Північній ґрупі взяти Коростень і, обходячи Житомир зі сходу, взяти його, після чого допомогти, коли ця допомога буде потрібна, корпусові С. С. взяти Бердичів.

Корпусові С. С., зосередившися у районі ст. Романів, наступати на Бердичів із метою захопити його й продвигатись далі, в напрямі Козятина.

План цей, прекрасно й широко задуманий, мав для Армії У. Н. Р. на випадок успіху такі вигоди:

1) Доводив майже до оточення найсильнішої ворожої ґрупи війська в районі Бердичова—Козятина та розбивав її.

2) Звільняв від ворога цілу Київщину й часть Волини.

3) З підходом до Дніпра й Припяти давав Армії У. Н. Р. природню заслону, що дозволяла на економію сил, а це з черги дало-б змогу виділити резерви для операцій на полудню. Одначе план цей міг бути виконаний тільки військом дисциплінованим, витревалим, рухливим і тільки при умові доброго управління ним, а перш за все з начальниками, які могли-б розбіратися в тому, що діялося круг них, які розуміли б значіння маневру й були-б здібним до власної ініціятиви.

Але багато з зазначеного бракувало тогочасній Армії У. Н. Р., і тому маневр цілком не був виконаний.

Зрадивши, отаман Григорів, розбив частини Армії У. Н. Р. на напрямку Знаменка—Бірзула й примусив Південну ґрупу відійти на Роздільну. Запорожці в цей час почали наступ на Таращу й Винницю, але загроза їхньому тилові з боку Григоріва й відступ инших частин війська У. Н. Р. з-під Винниці й Жмеринки на південь, змусили їх також відійти на південь. З цього часу вони втратили звязок і зі Штабом Армії. Північна ґрупа теж була не в силі здобути Коростень.

Корпус С. С., отримавши завдання здобути Бердичів, мав до розпорядимости такі сили: 1-й, 3-й і 5-й полк піхоти (5,000 баґнетів), 1-й, 3-й і 5-й полк артилерії (7 батарей легких, 1 батарея

кінно-гірська й 1 батарея 42-лінійна) і кінний дивізіон Бориса (250 шабель).

Для зосередження свого в районі ст. Романів корпус С. С. вирушив по залізниці, маючи аванґардом три січових полки.

19 березня большевики розпочали наступ із району Бердичова вздовж залізниці на Шепетівку й осягнули до вечора 19 березня р. Случ. 20 березня вони почали тіснити на цьому напрямку Окрему Запорожську бриґаду, яка складалася з усякого зброду, зібраного отаманом Семесенком у Проскурові. Вся так звана бриґада під натиском ворога майже розбіглася. Приблизно о 14 годині 20 березня на ст. Романів прибув перший ешалон С. С. — 3-й курінь 3-го полку С. С. з командиром цього полку, п. Піщаленком на чолі.

Щоби на прибуваючу нову частину не вплинула неґативно деморалізація Окремої Запорожської бриґади, а також щоб не висажувати війська в безпосередній близості від ворога й підтримати частину, що ще боролась із насідаючим ворогом з глибини, куріневі наказано було вигрузитися на роз'їзді Гордієвка, де й обсадити позиції по обох боках залізниці Бердичів—Шепетівка, з метою прикрити підхід наступних ешалонів корпуса С. С., а по друге — прийняти на себе відходячі частини Окремої Запорожської бриґади.

Бій аванґарду корпуса С. С.

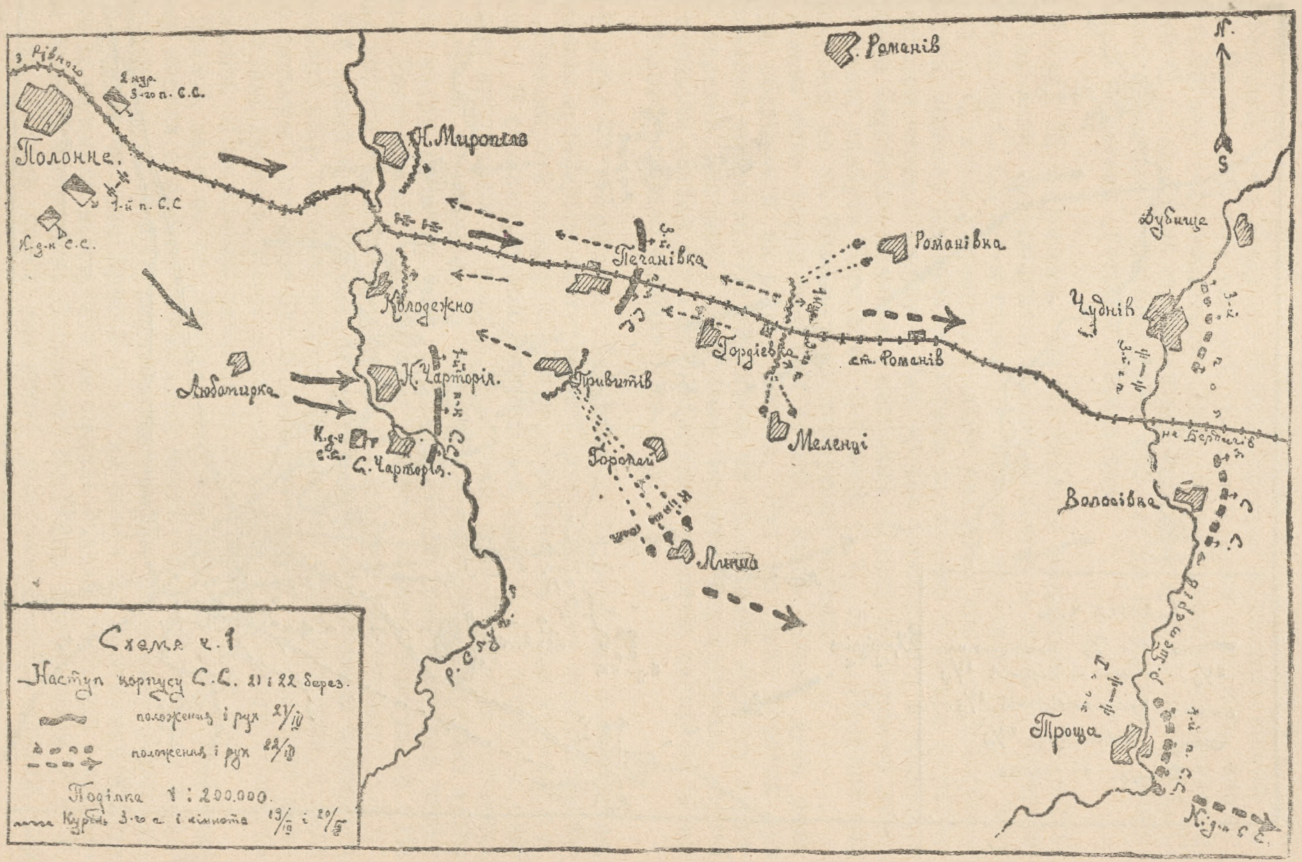
Обсадивши призначені позиції, 3-й курінь 3-го полку С. С. вислав розвідку в напрямі на с. Меленці та на с. Романівку.

О год. 15 хв. 30 надійшли відомості від розвідки з с. Меленці про те, що ворог обсадив це село, де й скупчується. Майже одночасно прибула вислана раніш начальником штабу Окремої Запорожської бриґади кінна сотня (З загону отамана Біденка) до с. Привітова, яка донесла, що в районі с. Липно о годині 12 вона мала сутичку з ворожими пішими відділами.

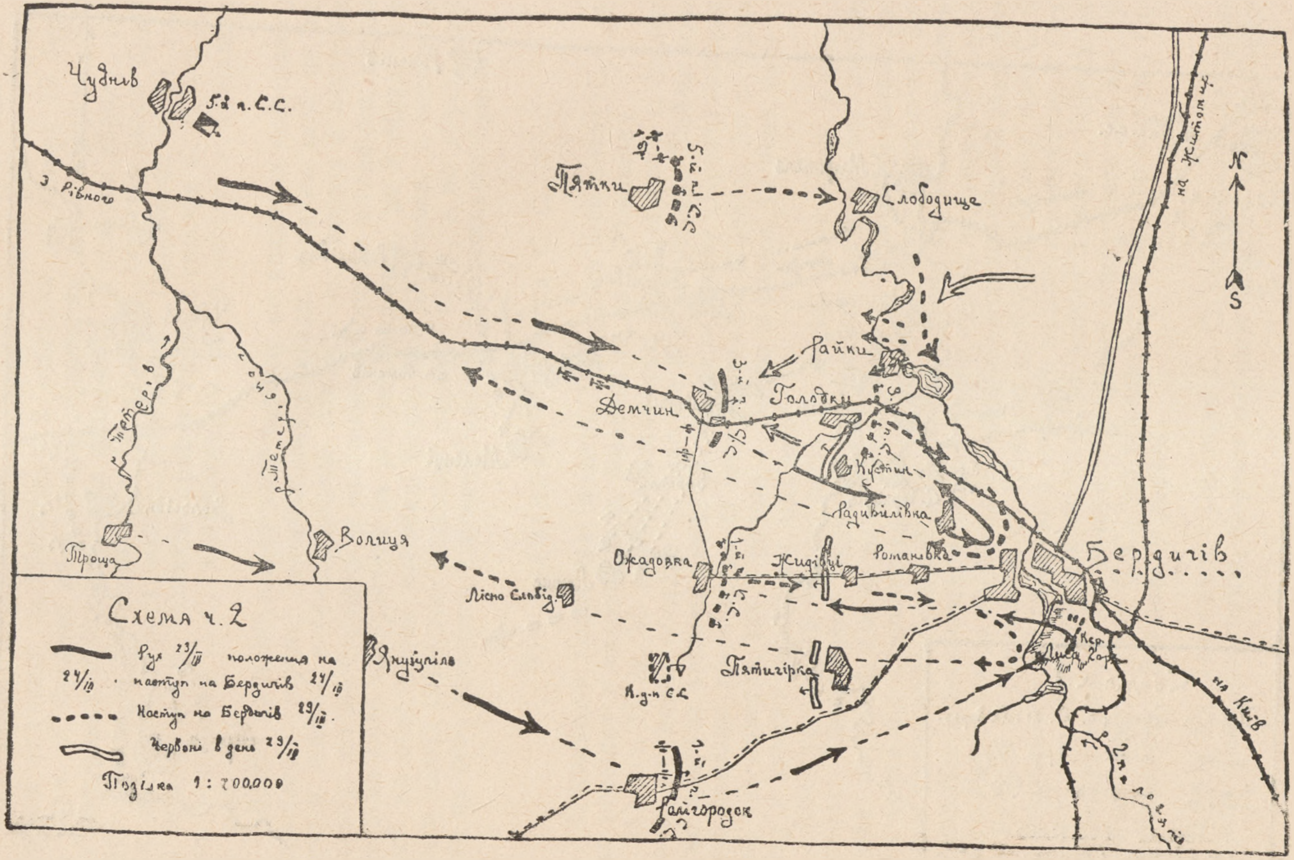
Коло години 12 ворог насів на курінь 3-го полку з боку с. Меленці. Кінна сотня (біденківців) рушила на допомогу куріневі у фланґ ворогові, але не мала поводження й, стративши кілька людей і коней від кулеметного вогню, відійшла назад. Курінь-же 3-го пішого полку видержав бій до темноти. Тому, що підхід головних сил корпуса спізнювався, вночі відведено курінь на річку Случ, коло Нового-Мирополя, де він обсадив позиції Колодяно—Новий Миропіль.

Ранком 21 березня на ст. Полонне прибуває 1-й піш. полк С. С. у повному складі з 1 батарею й отримує задачу заняти Нову й Стару-Чорторию. Прибувши коло полудня, кінний дивізіон Бориса направляється туди-ж. До вечора 21 березня прибувають ще два курені 3-го пішого полку С. С., які приєднуються до 3-го куріня у Нового-Мирополя. 5-й полк у дорозі.

Події 21 березня. 1-й полк С. С., отримавши завдання обсадити Нову-Чорторию, борзим маршом підходить до с. Любо-

з Рівного
Полонне.
Романів
Н. Мирополь
Печанівка
Романівка
Колодежно
Гордієвка
ст. Романів
Чуднів
Дубище
Любомирка
Н. Чарторія.
Привитів
С. Чарторія.
Городище
Меленці
Лишня
Волосівка
на Бердичів
р. Случ
р. Тетерів
Троща
N.
S
Схема ч. 1
Наступ корпусу С. С. 21 і 22 берез.
положення і рух 21/III
положення і рух 22/III
Поділка 1 : 200.000.
Курінь 3-го п. і кіннота 19/III і 20/III

Чуднів
5-а п. С.С.
з Рівного
Пятки
Слободище
Райки
Голодки
Демчин
Кустин
Радивилівка
Р. Тетерів
Р. Тетерів
Троща
Волиця
Лісно Слобід.
Ожадовка
Жидівці
Романівка
Бердичів
Янушпіль
Пятигірка
Райгородок
на Житомир
на Київ
N
S
Схема ч. 2
Рух 23/III положення на 24/III · наступ на Бердичів 24/III
Наступ на Бердичів 29/III.
Червоні в день 29/III
Подзілка 1:200.000

мирки, де виявляється, що большевики вже заняли Нову-Чорторию. Рішучою атакою виборює переправу через Случ і чоловою атакою здобуває Нову-Чорторию. Большевики панічно втікають у напрямі на с. Горонай. Під вечір до Нової-Чорториї підходить кінний дивізіон. На фронті 3-го полку С. С. большевики атакують, але зустрінуті вогнем — зупиняються. Тоді, перейшовши в контр-наступ, 3-й полк С. С. здобуває ст. Печанівку. Допомагає 3-му полкові С. С. броневик „Січовий", що прибув на цей час до Мирополя, й імпровізований броневик „Гетьман Дорошенко".

Події 22 березня. На 22 березня корпусові С. С. поставлено завдання переслідувати ворога й осягнути лінію р. Тетерева: 1-му полкові С. С. з 1-м гарматнім полком заняти с. Трощу; 3-му полкові С. С. з 3-м гарматнім полком вийти на лінію с. Волосове— м. Чуднів; кінному дивізіонові Бориса визначено сунутися форсованим маршем через с. Трощу й Райгородок у тил ворога й понищити залізницю Бердичів—Козятин і наскоком із тилу на Бердичів допомогти піхоті здобути Бердичів. 5-й полк С. С. зі ст. Полонне мав підтягнутись до ст. Романів, яко корпусний резерв.

Кілька день перед тим сніг розтав і йшов кілька день дощ. Дороги обернулися на ріки й болота. Рух по таких дорогах був надзвичайно трудним. Не зважаючи на це, частини корпусу з ранку 12 березня бистрим і енерґійним маршем переслідують ворога і, зустрічаючи слабий його опір, займають надвечір визначені їм місця. Ворог поспішно відходить на схід.

Події 23 березня. Завдання на 23 березня: 1-му полкові з доданою артилерією осягнути м. Райгородок; 3-му полкові здобути ст. Демчин; 5-й полк у корпусному резерві за лівим крилом, в м. Чуднові. В свойому рухові вперед 1-й полк С. С. зустрічає опір ворожих арієрґардів на лінії р. Тереревки, коло Янушполя й Волиці, але сильний артилерійський вогонь і надзвичайно енерґійна атака піхоти, котру веде до бою в перших рядах сам командир полку п. Іван Рогульський, примушують ворога спішно відступити. На плечах ворога 1-й полк вривається й обсаджує Райгородок.

3-й піший полк у свойому наступі вздовж залізниці напоровся на сильний опір ворожої піхоти, підтриманої бронепотягами, з яких надто сильним і зручним був бронепотяг „Гром". Все-ж, після кількох бойових сутичок ворог відійшов, і полкові вдалося обсадити ст. Демчин. Про кінний дивізіон Бориса відомостей не було.

Бранці, взяті на ст. Демчин, твердили, що на цьому участкові з боку ворога оперував Волинський піший полк. На других фронтах у цей час події відбуваються так: ворог, після енерґійного наступу, збиває частини Армії У. Н. Р. на північ від Жмеринки й примушує їх частинно відступити на південь вздовж залізниці і частинно на захід, у напрямі на Деражню. Житомир також Армія У. Н. Р. залишила, і тепер ворог має змогу підтримати свої частини, що б'ються за Бердичів.

Події 24 березня. Удосвіта 24 березня частини корпусу пішли в наступ, щоби здобути м. Бердичів. Підтягнуто 1-й і 3-й гарматній полк та 2-у батарею 5-го гарматнього полку. 1-й полк С. С. отримав завдання натискати з полудневого заходу, а 3-й піш. полк С. С. — з північного заходу. Коло 10 години ранку 1-й піший полк опанував ворога в с. Пятигірці й, зімнявши його, при невеликих стратах, провадив наступ далі. Відступаючи, ворог сильно обсадив околицю Бердичова й Лису Гору. Частини 1-го піш. полку атакували Лису Гору й понесли великі втрати та подалися назад, але командир полку після короткої артилерійської підготовки, підтягнувши резерви, особисто повів полк до атаки вдруге і після завзятого бою здобув Лису Гору та повів наступ далі — для очистки самого міста від ворога, бажаючи як-найскорше вийти на східню околицю міста й опанувати залізницю на схід від Бердичова. В цей час прибуває на ст. Бердичів ворожа бриґада Таращанців, яка впрост із потяга, висажуючись, атакує 1-й піший полк С. С. і примушує його відійти, залишивши й Лису Гору. Полк розстроєний відступає через с. Жидинці на ст. Осадовку.

В той час, коли 1-й піший полк здобув Лису Гору, 3-й піший полк змагається за позиції під с. Радзивілівкою й не може перемогти ворожого опору. Зрештою, коли йому це вдається, 1-й піш. полк терпить невдачу, і тому просовування 3-го піш. полку в напрямі на ст. Бердичів зустрічає опір ворога на передмістях Бердичова. Несподіваний сильний опір зовсім затримує цей полк. Ворог, користаючи з цього, переходить до протинаступу й відкидає 3-й піший полк С. С. до ст. Голодки. Втрати 1-го пішого полку С. С. вбитими й раненими, яких не встигли підібрати, та полоненими: до 25 старшин і до 27 стрільців. В матеріяльній частині страт не було. Страти 3-го пішого полку С. С. вбитими й раненими: коло 20 старшин і 100 стрільців.

Висновки. Не зважаючи на героїчну самопосвяту цілих частин і поодиноких осіб, не зважаючи на подиву гідну хоробрість 1-го й 3-го полків, — перший наступ не вдався. До цього причинились такі обставини:

1) Оперативний штаб корпусу розміщений був дуже далеко від частин — ст. Романів; підтримання звязку, яке могло бути тільки по залізничому телеґрафу, дуже трудне; тому керування військом і кореґування чинами його — неможливе.

2) Командири полків абсолютно нехтували звязком, не вважали для себе обовязковим про все, що діється на фронті, повідомляти штаб корпусу.

3) Відсутність одностайности зусиль — ріжночасні атаки, а в результаті поражка.

4) Віддаленність резервів (м. Чуднів) і неможливість через те своєчасно підтримати змагаючі в бою війська.

5) Млявість, а може й неуміння кінноти розібратись і розрахувати обстанову, яка не могла бути їй невідомою, бо бій у цей

день мав таке напруження, що гарматню стрільбу було чути навіть у м. Шепетівці (де автор у тому часі був).

6) З боку ворожого:—використання на часі для підвозу резервів. Своєчасний підхід резервів. Правильна оцінка обстанови. Зручність маневру й рішуче переведення його в чин по внутрішніх операційних напрямках. Надто треба відмітити діяльність бронепотягів, зокрема „Грому“, який із надзвичайною відданістю підтримував свою піхоту, на повних парах врізувався в піхоту Січових Стрільців, не звертаючи уваги на їхній гарматній і кулеметний вогонь.

Другий наступ на Бердичів.

25 березня. Обстанова по відступі Стрілецьких частин склалась так: ворог, відкинувши Стрілецькі частини, їх не переслідував, а обсадив околиці Бердичова й далі підвозив резерви по залізниці з Житомира.

Стрілецькі частини, залишивши Бердичів, стратили звязок зі штабом корпусу і вночі приводили себе до порядку. День 25 березня пішов на навязування звязку з частинами та на розвідках. Вирішено атакувати Бердичів знову вдосвіта 26 березня, при чому план мав бути такий-же, як при першому наступі, ц.-т. 1-й полк з південного сходу наступає на Лису Гору; 3-й полк з південного сходу, з метою вийти на ст. Бердичів; 2-й полк знов лишається в резерві. Причини до того були ті, що 5-й полк був молодий, ще ні разу не був у боях, а 1-й-же і 3-й піший полк були в стані вести операції; замінити їх не було ким, до того й обстанова вимагала невідкладно опанувати Бердичовим.

Удосвіта 26 березня рішучо поведений одночасно наступ 1 і 3 полку вдався: Січові Стрільці опанували Лису Гору і станцію Бердичів. Ворог, одначе, оцінюючи велике значіння Бердичова, стягав сюди резерви з боку Житомира й Козятина. В час, коли Стрільці, після частинного опанування міста — як це, звичайно, буває в таких випадках — втратили тверде керування, — ворог зібрався з силами і знову примусив Січових Стрільців залишити місто. Велику ролю в цьому відограли місцеві большевики, що в рішучий момент ударили на Стрільців іззаду, обстрілюючи одночасно їх із вікон і з дахів будинків. Січова Стрілецька гармата стратила звязок із піхотою, а для супроводу піхоти не було виділено окремих чет чи гармат, і тому артилерія не підтримала вчасно своєї піхоти.

На цей раз ворог переслідував Стрілецьку піхоту, і тому 1-й полк С. С. міг затриматись лише в с. Лісній-Слобідці, а 3-й полк в с. Демчин. Вночі з 26 на 27 вересня ворог головними силами відійшов до Бердичова. Передові частини його залишилися на лінії Пятигірка, Видовці, Кустичи, Винний Завод.

1-й і 3-й піший полк Січових Стрільців понесли ще більші страти ніж у перший наступ. У цей час наспіли на поповнення два запасові курінi. Командування рішає влити по одному куріневі до кожного з полків (1-й і 3-й) і готовиться до нового наступу.

3-й наступ на Бердичів і відворот на Полонне.

Боронячи Бердичів, ворог все сильніше напірає на частини Східнього фронту, що боронять м. Винницю й займають позиції по р. Бугу, приблизно від Трубова до Милянова. Частини Східного фронту, які складалися з найріжноманітніших „отаманських" формацій, місцями не витримують ворожого напору й віддають йому переправи через р. Буг. Вище командування рішуче вимагає, щоби корпус С. С. скорше опанував Бердичовим, а Північна ґрупа — Житомиром і Коростенем.

Командування корпусу С. С. рішає пустити в бій усі сили корпусу, що були під Бердичовим, і наказує: 1-му полкові збити ворога з позицій біля Пятигірки й Романівки і, переслідуючи ворога, на його плечах вдертися до міста, маючи за дальшу мету — перерив залізниці Бердичів—Козятин. 3-му полкові атакувати ворога з фронту, а 5-й полк 28 березня переходить до м. Пятки, звідкіль має вирушити через переправу у Слободище та вдарити ворогові у фланґ і тил. Кінному дивізіонові Бориса,—що 27 березня повернув із виправи для нищення ворожих комунікацій і який, що-правда, позривав залізницю Козятин—Бердичів, але більш нічого поважного не зробив, і тільки виснажився, — наказано забезпечувати праве крило корпусу й допомагати 1-му полкові С. С. Всі гармати, які були на даний час, підтягнуто й придано 1 і 3-му пішому полкові (при 5-м полкові йшла одна батарея). На ст. Демчин підтягнули бронепотяги і летючий склад гарматних і мушкетних патронів.

29 березня біля 8 години ранку почали свій наступ 1-й і 3-й полк з лінії Осадівка—Голодки, 5-й полк рушив о 6 год. 30 хв. Спочатку бій на фроні 1-го і 3-го полку йде добре. Стрілецькі полки, підтримані сильним огнем своїх гармат, легко просовувались уперед. Коло 12 години бій почався вже на передмістях самого Бердичова. Ворог видимо не витримував огню артилерії Січових Стрільців і відступав під напором стрілецької піхоти. Між 11 і 12 годиною 5-й полк підходив до с. Райки, де зустрів невеликий ворожий відділ, який перед головним загоном полку відійшов на південь. Біля 12 години 5-й полк проходив повз с. Райки, коли ворожа піхота несподівано заатакувала його з лівого фланґу й тилу. Керування полку стратило голову, полк не встиг розгорнутися до бою, почалася паніка, і полк почав відходити просто на захід. Частина його встигла переправитись через р. Гнилопяту на північ від озера Райки, друга частина була притиснута до оз. Райки. Багато згинуло стрільців того полку, потопившися в озері, багато попало до неволі, менша частина була забита й поранена. Страчено було кілька кулеметів. Батарея врятувалася.

Розгром 5-го полку так вплинув на частини, які билися на фронті, що вони затримали свій удатний наступ. Ворог використав затримку й сам перейшов до наступу, загрожуючи відбити село і станцію Демчин. Січовим Стрільцям був даний наказ про відво-

рот, який тепер мав проходити під напором підбадьореного вдачею ворога.

1-му полкові щасливо вдалося відірватися від ворога, але 3-й полк попав у дуже тяжке положення. Ворог насідав із боку Бердичова та з боку с. Райки. Вивязався в районі с. Демчина завзятий бій, де полк поніс дуже тяжкі страти. Керовництво боєм узяв на себе сам начальник штабу корпусу ґенерального штабу полковник Сулківський. Сам оперативний відділ мало не впав у полон, кілька старшин із оперативного відділу було ранено. Все-ж полкові з оперативним відділом пощастило вирватися з пащі, і він відступив уздовж залізниці, прикриваючися стрілецькими бронепотягами. Рештки 5-го полку відійшли на м. Чуднів.

Спершу вирішено було, відірвавшися від ворога, обсадити позиції для оборони по лінії р. Случа від ст. Чорториї до міста Мирополя. Але, зважаючи на те, що частини були сильно стомлені довгими й упертими боями, понесли великі страти, надто серед старшинського складу, а також і тому, що частини Східнього фронту залишили Винницю й Жмеринку та по части вони відійшли на Деражню, по части на Бірзулу, Північна ґрупа також не здолала здобути Житомира і Коростеня та відійшла за Случ, — було вирішено відвести корпус на лінію р. Хомори й обсадити місто Полонне. В цей спосіб гадалося відійти від ворога де-що далі, виграти якомога більше часу для відпочинку і привернути в частинах бойовий порядок.

Невдачним кінцем наступу С. С. на Бердичів фактично кінчаються операції для звільнення району Житомир—Козятин—Бердичів від ворога. План Армії У. Н. Р. не вдався, і з цього моменту ініціятива цілком переходить до рук ворожих. Військо У. Н. Р. переходить до оборони і тільки то там, то в иншому місці ще наступає, але це події характеру місцевого. Командування Армії витратило резерви, чинности, в широкому значінню, воно не могло проявити і тільки намагалося тепер затримати за собою ті простори, що ще посідало.

Звертаючись до оцінки операцій С. С. що-до опанування Бердичова, треба сказати, що сил для його оволодіння Січові Стрільці мали досить. Витрата цих сил була недоцільна, а плани що-до атак 1-ої і 2-ої були невідповідні. Треба було зразу примінити до боротьби всі сили, а не вводити їх до бою поступовно — частинами. План для атаки 3-ої прийнятий був ризикований, хоч добрий, але прийнятий він був запізно. Коли-б із самого початку командування зважилось було на нього, безперечно Бердичів був-би взятий, ворог не встиг-би скупчити резерів, а стрілецькі частини, надто ті з них, які ще не були в боях, мали-б у своїй діяльності з самого початку успіх, що підняло-б їхній дух, загартувало-б їхню бойову стійкість. Так не сталося, і тому наслідки були дуже лихі.

1-го квітня корпус С. С. відійшов на р. Хомору і 3-ім полком обсадив місто Полонне, прикриваючи напрям Бердичів—Шепетівка. 1-й полк С. С. відведено в місто Шепетівку, 5-й полк розформовано, і рештки його влито до 1-го і 3-го пішого полку С. С.

Ворог на той час осягнув лінію р. Тетерева й зайняв Чуднів, Хмельник, Літичів і напирав на Деражню.

Штаб Армії У. Н. Р. переїхав із Проскурова на ст. Здолбунів. Уряд і всі центральні установи з Камянця—до Рівного.

4-го квітня отримано відомості, що ворог став посуватись зі сторони Хмельника на Остропіль і Любар та зайняв ці місцевості.

Разом із тим на напрямку Чуднів - Полонне проявилася діяльність ворожих сторожових частин, підтримуваних бронепотягами.

Штаб корпусу вислав кінний дивізіон Бориса на Гриців і Лабунь, щоби обсадити ці пункти й розвідувати на Остропіль і Любар. Дивізіон, виділивши одну сотню на Лабунь, більшістю сил виступив на Гриців і 5-го квітня надвечір заняв Коськів і Карпилівку. Вночі ворожа піхота вигнала сторожу Стрілецької кінноти з Грицева й обсадила це містечко, а нарано повела наступ на Карпилівку, зайняла переправу й примусила кінний дивізіон С. С. відійти в с. Северинці.

На другий день спроба Стрілецької кінноти відкинути ворога за Хомору не повелася: вона, понісши страти, відійша в с. Білонок.

В той-же час 3-й полк, не зважаючи на присутність оперативного відділу штабу на ст. Полонному, почував себе досить безпечно й, очевидно, не провадив належної розвідки, бо 7-го квітня ранком зовсім несподівано ворог заатакував із півдня його резерв на ст. Полонному.

Дякуючи тому, що випадково на станції був бронепотяг, резервові вдалося розгорнутися до бою і, підтриманий бронепотягом, він відкинув ворога на південь, після чого полку наказано було відійти на м. Судилків. В цих боях за Хомору виявляється відсутність всякого плану. Та й важко було повзяти будь-який план. Обсадити твердо переправи від Сухижина (на залізниці Проскурів—Шепетівка) до Полонного не вистарчало сил. Обсадити ті переправи невеличкими силами й тримати сильні резерви теж не можна було, бо теж не вистарчило-б сил, а по друге, хоч-би й були резерви, то стан доріг весною, а особливо 1919 року, коли майже що-дня йшов дощ, був такий страшний, що резерви абсолютно не могли поспівати в загрожені місця.

Тому, після бою за м. Полонне, рішено було обсадити місцевості безпосередньо навкруги ст. Шепетівки, яку наказано корпусові тримати до-останку.

Біля 10 квітня ворог здобуває Проскурів, Старо-Константинів і Новоград-Волинський. На фронті під Шепетівкою його піхота — 5-й і 14-й совітський полк — займає с. с. Городище, Красносілку

й Хролин. Полк червоного козацтва — с. Плесна (південно-західня частина). По лініях залізниці Шепетівка—Бердичів і Шепетівка—Проскурів курсують ворожі бронепотяги сильної конструкції.

Січово-Стрілецькі частини розположені: Кінний дивізіон Бориса в Урочищу на південь від Камянки; 1-й піший полк заступає південну околицю м. Шепетівки та ст. Шепетівка-Подільська; 3-й полк займає околиці Судилкова. В резерві кінна сотня польової варти; участкові резерви — по куріню в кожному полку. До піших полків додано по одному полку гарматньому. В районі ст. Шепетівка одна 42-лінійна батарея—підлягає безпосередньо командирові гарматньої бриґади. На залізничних лініях по одному правдивому бронепотягові: „Січовий“ і „Стрілець“ і один бронепотяг імпровізований — „Гетьман Дорошенко“.

Задача всіх тих частин — оборона Шепетівського вузла.

12 квітня ранком ворог при підтримці гармат і бронепотягів розпочав наступ по всьому фронту. Особливо насідав із півдня на фронті 1-го полку С. С.

Пополудні ворожі частини вдираються на ст. Шепетівка-Подільська. 1-й полк С. С. уводить у бій свій резервовий курінь і сотню пішої розвідки (добірні стрільці і старшини), переходить у протинаступ, вибиває ворога зі ст. Шепетівка-Подільська й, переслідуючи його, займає с. с. Плесну й Красносілку; залишає там свою сторожу й на ніч вертає на старі позиції, на околиці м. Шепетівки. На фронті 3-го полку С. С. ворог свій наступ тільки демонстрував і до рішучих чинів не дійшло. Удосвіта 13 квітня ворог атакує 3-й піший полк своїми 5-им і 14-им пішим полком. 3-й піший полк, підбадьорений вчорашнім успіхом 1-го полку, рішучо переходить у протинаступ і розбиває ворога. Ворог залишає коло 200 трупів на полі бою й між ними командира 5-го совітського пішого полку. Взяті полонені зізнали, що серед стрільців вищезгаданих полків багато є українців, надто в 14-му совітському полку. Штаб корпусу висилає кількох полонених з 14-го полку, щоби запропонували українцям перейти на бік Січових Стрільців. Звязок встановлюється між Січовими Стрільцями і 3-м Миргородським курінем 14-го пішого совітського полку. Ведуться переговори. Ворог, побитий 12 і 13 квітня, активности не виявляє; його гармати та бронепотяги обстрілюють стрілецькі розположення - місто і станцію Шепетівка.

2-й період. Частини Армії У. Н. Р., що боролись із ворогом у районі Камянця й Проскурова, помалу відійшли на р. Збруч. Лишалась Північна ґрупа, що боролась на напрямі Рівно - Новоград-Волинський, на Костопольському й на Сарненському напрямку, та корпус С. С. Зверхнє командування планує перехід у наступ із метою розбити ворога й виграти терен, занявши фронт по лінії Проскурів — Миропіль - Новоград-Волинський — Коростень. Для цього воно підсилює корпус С. С. бриґадою кінноти, яку направляє на м. Заслав. Кіннота поступає до розпорядимости корпуса С. С. На ст. Шепетівку направляє Тульську бриґаду піхоти, яка має підля-

гати командирові Північної ґрупи і має завдання зі сторони Шепетівки наступати для опанування Новограду-Волинського. Корпусові С. С. з доданою бриґадою кінноти ставиться завдання наступати в двох напрямках — вздовж залізниці Шепетівка—Проскурів, щоби здобути Проскурів, і в напрямі Шепетівка—Новий-Миропіль, щоби здобути останній.

Командування корпусу С. С. рішає перейти до наступу й у першу чергу вийти на лінію р. Хомори та обсадити переправи. Для цього ставить завдання частинам: Кінній бриґаді з пішим дивізіоном і двома батареями (одна легка й друга гавбічна), які входили до її сдладу, 18 квітня ранком виступити з Заслава й опанувати район Шаровчик—Топорчики, звідкіль розвідати лінію р. Хомори; 1-му полкові С. С. наступати вздовж залізниці на Проскурів та опанузати станцію й село Чотирбоки. 3-му полкові С. С. вночі атакувати ворога, що займає Трацвин та ст. Хролин і здобути цю останню. Нічна атака 3-го полку була призначена тому, що від Миргородців довідалися про лихий матеріяльний і моральний стан 2-ої совітської бриґади й отримали також відомості про її розположення й сили.

Атака 3-го пішого полку вдалась знаменито. 2-га совітська бриґада була майже знищена; до цього спричинився зовсім несподіваний наскок вночі, добре обдуманий і виконаний із обхватами фланґів план і, зрештою, перехід у час бою на бік Січових Стрільців Миргородського куріня 14-го совітського полку. Січові Стрільці взяли до сотні полонених, три гармати й кілька кулеметів. 2-га совітська бриґада панічно відійшла до Полонного. 3-й полк переслідував її й у цей день заняв Ничпали.

Кінна бриґада й 1-й піший полк обсадили вказані їм місця без бою. Ворог відійшов на р. Хомору й заняв Зубовці, Дилоновці, Бейлими-Вербівці та Гриців.

Тульська бриґада, підвезена потягами на ст. Майдан—Біла, вигрузилася й повела наступ на Новоград-Волинський.

На другий день, 19 квітня, на правому крилі Січових Стрільців кінна бриґада та 1-й піший полк, командування над якими обняв командир одного з куренів, бо командир полку п. Роґульський був ранений у боях під Шепетівкою, проявляють нерішучість і, не зважаючи на катеґоричний наказ штабу корпусу, в наступ не переходять, обмежуючися розвідками. 3-й піший полк, навпаки, не чекаючи наказу, зранку 19 квітня сам продовжує наступ, надвеч р вибиває ворога з м. Полонного й обсаджує його.

Дня наступного ворог, розібравшись в обстановці й бачучи нерішучість частин на правому фланґові Січових Стрільців, почав продвигатися вперед й обсадив ряд сел: Шаровчики, Топорчики, Ленківці. Стрілецькі сторожі й розвідки відійшли на лінію своїх головних сил. На фронті 3-го полку ведеться розвідка. Тульська бриґада веде бої на лінії Киянка—Орени—Курман і не може зломити ворожого опору.

У цей день несподівано виявляється присутність у м. Білогородці нового українського загону отамана Біденка, який до цього часу не давав про себе нікому знати, нікому не хотів підлягати й нічиїх розпоряджень не виконував. Коли ворог проявив активність на р. Хоморі, він почув небезпеку і звязався зі штабом корпусу С. С., просячи прислати йому в першу чергу грошей, а потім гарматніх і мушкетних патронів. В боях участи цей загін не приймав, скоро десь зник, а пізніше був розброєний Кошем С. С. у Кремянці. Отаман Біденко втік, а з його загону зформовано кінну сотню С. С.

21 квітня Січові Стрільці ведуть наступ на всьому фронті: кіннота атакує с. Шаровчики—Топорчики, терпить невдачу й відходить на старі місця. 1-й полк С. С. вибиває ворога з с. Лемківці, 3-й полк, не зустрічаючи ворожого опору, після кількох сутичок здобуває с. Дертку; його піша розвідка обходить між Дерткою й Мирополем ворожий бронепотяг, псує в його тилу залізничну колію; команда бронепотягу, заатакована стрілецькою піхотою при підтримці стрілецьких бронепотягів, здає стрільцам бронепотяг „Товарищ Ворошилов“. 3-й піший полк займає ст. Миропіль. Ворог відходить на східній беріг Случа й займає Новий-Миропіль.

В наступні дні корпус С. С. атакує ворога на свойому південному участку, але невдало. Ворог підсилює свої частини на р. Хоморі, займає 22 квітня м. Білогородку й одночасно атакує Стрільців на участкові Топорчики — Чотирбоки. Здобувши над ранком 25 квітня с. Зубари, відрізує 1-й піший полк С. С. від Окремої кінної бриґади. Наступ із боку с. Чотирбоки 1-м пішим полком на с. Зубари для ліквідації прориву не мав успіху, бо не мав підтримки з боку Окремої кінної бриґади, котра в безладді відходить на м. Заслав. 1-й піший полк після невдачі відходить і обсаджує с. с. Припутня й Волковці. Дня наступного кінна бриґада під легким натиском ворога з боку м. Білогородки залишає Заслав й обсаджує м. Славуту та с. с. Голики й Радощівку. Таким чином положення на Шепетівці вніч з 24 на 25 квітня стало сильно загроженим. Ворог при активности міг легко по пятах Окремої кінної бриґади заняти Славуту й, перервавши комунікації корпусу С. С., примусити його відходити манівцями, щоби десь глибше перетяти шляхи, що вели на Рівне. Положення це ускладнялося ще й тим, що всі зусилля Тульської бриґади зламати опір ворожий під Новоградом-Волинським не мали поводження, й бриґада стала підпадати на дусі. Пішли нелади між командирами та переводились зміни начальників. Тоді командування С. С. просить директив від Штабу Армії й запитує, чи варто далі боронити Шепетівку, тому що вузол Шепетівський у даному разі вже стратив для Армії У. Н. Р. стратеґічне значіння. Штаб Армії вимагає дальшої оборони Шепетівки, надіючися на те, що скоро мав підїхати Запорожський корпус, який, гадалося, разом із Січовими Стрільцями розширить простори посідання Армії У. Н. Р.

Командування корпусу С. С. рішає відтягти частину своїх сил з-під Мирополя й планує наступ для опанування Заслава й відки-

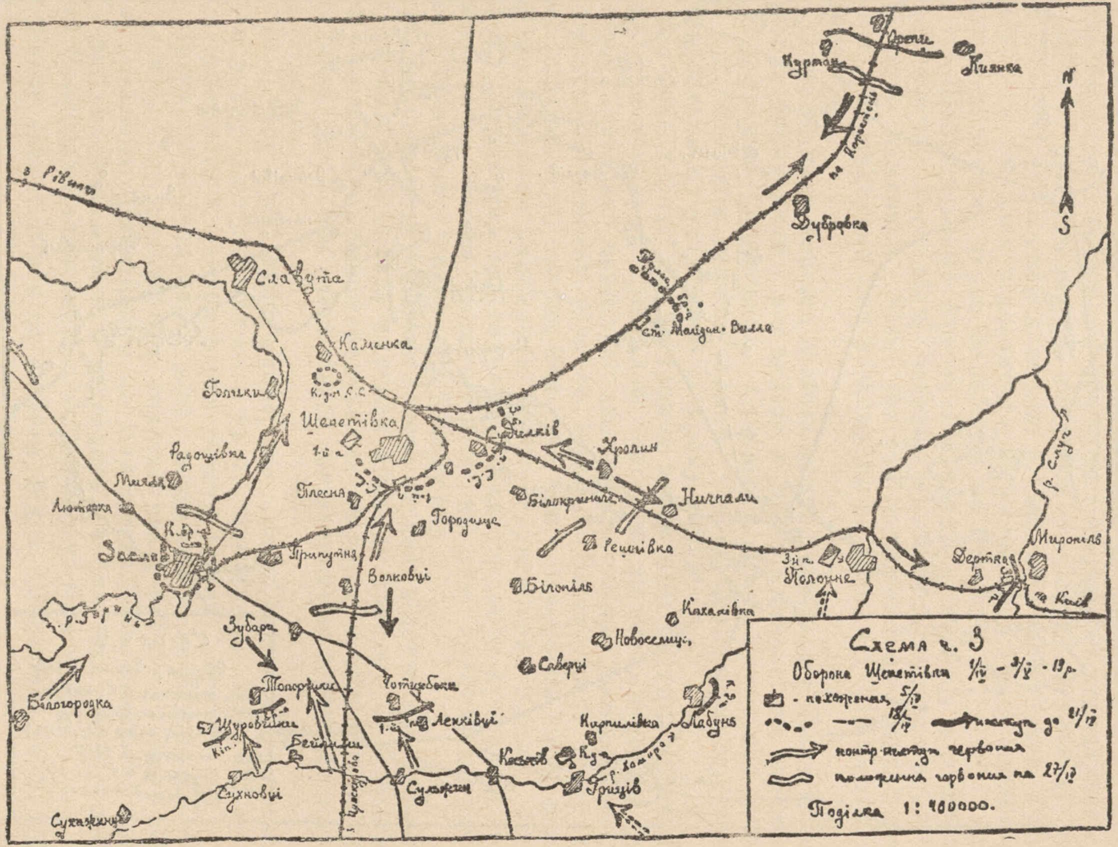
нення ворога за р. Хомору. 26 квітня 1-й полк С. С. із одним курінем 3-го полку С. С. і панцерними самоходами веде наступ на Заслав зі сходу; кінна бриґада отримує наказ натиснути на Заслав із півночи; 3-й полк боронить далі ст. Миропіль; кінний дивізіон Бориса забезпечує праве крило 3-го полку С. С., займаючи м. Лабунь і с. Новоселицю і ведучи розвідку на Любар — Остропіль. 1-му полкові з курінем 3-го пішого полку вдається вибити ворога з с.с. Припутенка і Білев, але дальніше їхнє просовування ворог затримує. Люде й коні грузнуть у болоті і страшенно змучені. Один панцерник, підбитий ворогом, залишається між Заславом і Припутенкою, — його визволяє другий панцерник із сотнею 3-го пішого полку. Окрема кінна бриґада в цей день проявляє надзвичайну млявість і, замісць наступу на Заслав, висилає тільки кінні стежі, які, напоровшися на ворожу сторожу біля Михлі й Матерни, повертають назад, нічого не зробивши. На лівому крилі корпуса С. С. ворог із полудня 26 квітня повів наступ на ст. Миропіль із фронта; трохи пізніше кінний дивізіон під натиском піших і кінних частин ворога залишає Лабунь і відходить на Коханівку й Каленачі. Положення 3-го полку стає небезпечним, тому 3-й полк отримує наказа залишити з наступленням ночи ст. Миропіль і відійти на лінію Білокриниче—Хролин. Для скорости відходу та збереження сил у людей і коней на ст. Полонне подано два ешалони.

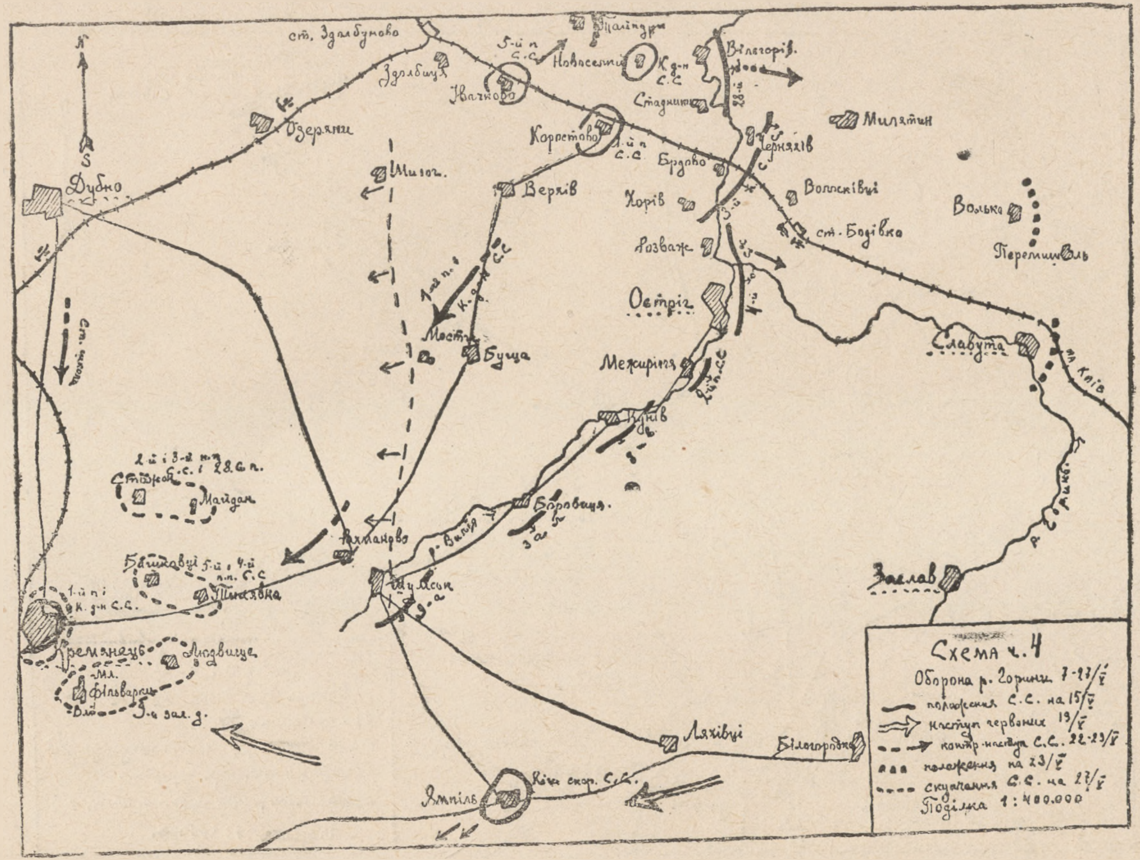
На 27 квітня витворюється таке положення: ворог обсадив Остріг, Заслав, ст. Чотирбори, Решнівку, Медведівку, Ничмали; під Новоградом-Волинським — обмежується обороною на старих позиціях Киянка—Курмани. Обхоплюючи корпус С. С. півколом, ворог загрожує відтяти його остаточно від бази та від північної ґрупи, яка своїм правим фланґом стоїть у Гощі на Горині.

В цей-же день отаман Оскілко оголошує себе головнокомандуючим українськими військами, відмовляється підлягати владі У. Н. Р. і стягає війська до Рівного. На його наказ відходить до Рівного частина Окремої кінної бриґади. З її складу при корпусі С. С. лишається один кінний полк ім. Максима Залізняка (27 кінний полк). На наказ штабу Армії корпус С. С. для ліквідації „оскілковщини“ виділяє один бронепотяг і польову варту, яка перед тим вислана була для забезпечення мосту на Горині біля Бродова.

З огляду на обстанову корпус С. С. починає часткову евакуацію ст. Шепетівки. Вивезено було до ваґонів склад вогнеприпасу, забрано всі паротяги й увесь порожняк, залишено тільки необхідні бойові й харчові припаси та ешелон штабу корпусу. 28, 29 і 30 жовтня ворог поперемінно атакує корпус С. С. то з боку Заслава, то вздовж залізниці Бердичів—Шепетівка.

Не маючи резервів, із сильно перетомленими людьми, корпус С. С. міг тільки пасивно боронитися. Часткові наступи ворога дали змогу корпусові С. С. відтягати частини його сил із одного участка й бистро перекидати їх по залізниці на инший участок

Схема ч. 3
Оборона Шепетівки
Поділка 1: 400000.
Славута
Каменка
Шепетівка
Радошівка
Миляти
Плесна
Городище
Припутня
Волковці
Зубарі
Білогородка
Судилків
Хролин
Нечпали
Білокриниче
Решнівка
Білопіль
Новоселиці
Кахалівка
Полонне
Дертка
Миропіль
Кіянка
Курган
Дубровка
Кутищебоки
Ленківці
Карпилівка
Лабунь
Кошів
Грицівв
Сульжин
Суховці
Топорівці
Бейзимки
Сухажинці
Лютарка
Голики
Заслав
ст. Майдан-Вилла
з Рівного
на Київ
р. Случ
р. Хомора
р. Горинь

Схема ч. 4
Оборона р. Горини 7-23/V
положення С. С. на 15/V
наступ червоних 19/V
контр-наступ С. С. 22-23/V
положення на 23/V
скупчення С. С. на 27/V
Поділка 1 : 400.000
Дубно
ст. Здолбуново
Здолбунів
Озеряни
Івачково
Новосілки
Корнетово
Стадники
Білогорів
Милятин
Черняхів
Бродово
Верхів
Хорів
Волосківці
ст. Бодівка
Волька
Перемишель
Розваж
Остріг
Межиріччя
Буща
Мости
Славута
Кунів
Борівщина
р. Вилія
Шумськ
Кременець
Майдан
Тилявка
Люлвище
Фільварки
Ляхівці
Білогородка
Ямпіль
Заслав
р. Горинь
на Київ

і тим підтримувати війська, що там билися. Велику прислугу давали корпусові С. С. у цей час прекрасні стрілецькі бронепотяги „Січовий“, „Стрілець“, „Запорожець“ і „Помста“,—всі правдиві, доброї конструкції.

30 квітня на ст. Ожинин прибувають 2-й і 4-й полк С. С., сильно виснажені боями під Мозирем і Сарнами і малочислені.

Цим полкам ставиться завдання оволодіти Острогом, для чого 2-й полк С. С. направляється з Ожинина через Зоров, Озери на Остріг, а 4-й полк підводиться на ст. Кривин і направляється з польовою вартою через Вельбовне на Остріг.

На Шепетівському фронті 1 травня ворог веде наступ на всьому фронті; його кінні частини охоплюють фланґи корпусу С. С. під с. Камянкою. Кінні частини відбиває стрілецький панцерник, що курсував для нагляду за шляхом від Шепетівки до Кривина.

Під с. Купина ворожа кіннота зриває залізницю Шепетівка—Новоград Волинський і рве звязки зі штабом військ, що борються під Новоградом-Волинським. Станція й місто Шепетівка цілий день під обстрілом тяжких гармат. Січова Стрілецька піхота героїчно бється не уступаючи ні кроку назад.

За день корпус С. С. утримав всюди свої позиції. Відправлений для звязку з Тульською бриґадою на ст. Колоденка бронепотяг „Стрілець“ встановив звязок. Вночі при повороті на ст. Шепетівка бронепотяг біля ст. Майдан—Вілла попав у скруту: ворог зірвав шлях перед ним і за ним. Завязався бій із ворогом, що напав на панцерник. Бій тягнувся коло години. Панцерник, котрий мав три гармати й біля тридцяти кулеметів, розігнав ворога, багато положив його на полі трупом, виправив шлях і пізно вночі прибув на Шепетівку.

Перетомленість війська, великі втрати, відсутність резервів і переважні сили ворога змусили команду корпусу С. С. відтягнути своє військо безпосередньо на околицю м. Шепетівки й с. Судилкова, щоби там постаратися ще затримати ворога до підходу підсилків.

Зі Штабу Армії було відомо, що головні частини Запорожського корпусу вже підїжджають на ст. Здолбунів. 2-й і 4-й полк С. С. спізнилися й наступ могли почати тільки 2 травня.

Зранку 2 травня ворог знову повів наступ на всьому фронті. 2-й полк С. С. переходить у короткі контр-атаки, утримує південну околицю Шепетівки і ст. Подільська Шепетівка, 3-й полк С. С. під ворожим натиском відходить і займає залізно-дорожний насип Новоград-Волинський—ст. Подільська-Шепетівка.

Ворог займає горби на південь від м. Шепетівка, с. с. Красносілку, Новоселицю й м. Судилки.

Тульська бриґада також не витримує ворожого наступу й відступає на ст. Корчин, при чому остаточно деморалізується і як бойова сила зникає. 2-й і 4-й піший полк корпусу С. С. удатно ведуть наступ і займають с. с. Озери і Вильбовне та переправи

через Горинь під Вільбовним. Цілу наступну ніч ворог обстрілює з гармат стрілецькі позиції й ст. Шепетівку; його частини всю ніч тривожать частини корпусу С. С., загрожуючи то в тому, то в иншому місці атакою.

На ранок 3 травня ворожа піхота при підтримці артилерії й бронепотягів вдирається на ст. Подільська-Шепетівка й атакує 1-й піший полк у лівий фланґ. На ліквідацію прорива направляється курінь із резерву 3-го пішого полку і прибувший в той момент 28-й Стародубський полк (250 баґнетів). Курінь 3-го пішого полку повів атаку нерішучо, бо був у той час у свою чергу заатакований, і командир полку завагався; атака-ж 28-го Стародубського полку успіху не мала, бо спізнилась. Ліве крило 1-го пішого полку корпусу С. С. здрігнулося, й 1-й піший полк С. С. уже почав відворот. Звязок із частинами був нарушений, направити оборону не було змоги, й тому командування корпусу видало наказ про загальний відворот на лінію: Славута—Перемишль—Янушівка. Для нагляду за ворогом на р. Цвітоха залишено розвідку й бронепотяги, яким наказано понищити залізничні мости, щоби перешкодити просуванню ворожих бронепотягів.

Ворог не переслідував, і частини корпусу С. С. спокійно обсадили призначені їм місця. З того-ж дня 2-й і 4-й полк із боєм взяли м. Остріг і відкинули ворога на ст. Білотин. На ст. Славута стояла вже ціла Тульська бриґада, котра відійшла туди ще зранку 3 травня. Ця бриґада була негайно відправлена до Рівного, де була розформована й люде, всі москвини, розпущені. Тому в дальнішому про неї вже не буде згадки. Хоч ця бриґада й не належала до корпусу С. С., але про неї весь час згадувано тому, що її чинність та результати цієї чинности були тісно звязані з чинністю корпусу С. С., і по суті вона повинна була-б підлягати корпусові С. С., але спочатку цього не було зроблено, з вини отамана Оскілка; пізніш і до кінця цю помилку не було виправлено.

В и с н о в к и. Ст. Шепетівка, як залізничний вузол, мала велике стратеґічне значіння. Посідаючи її, Армія У. Н. Р. мала змогу оперувати в трьох напрямках: на Проскурів, на Бердичів і на Новоград-Волинський, тому Командування Армії У. Н. Р. бажало можливо довше й сильніше цю станцію тримати. Коли був страчений Проскурів і Новоград-Волинський, а не було досить сили, щоби розвинути операції для здобуття Проскурова й Новоград-Волинського, значіння ст. Шепетівки тратилось. Займаючи її, корпус С. С. тільки розєднував дві ґрупи ворожих військ, що займали Проскурів і Новоград-Волинський, але за те й попадав під удари з двох боків. Що-ж до самої оборони Шепетівки, то вона була проведена по-мистецьки.

На мою думку, ліпше було-б раніше залишити Шепетівку, відірватися від залізниць, прикритися річками Горинь і Вілія, вичекати підходу Запорожського корпусу, переґрупуватися й зі свіжими силами повести наступ для опанування залізниці Проскурів—Шепе-

тівка—Новоград-Волинський. Оборона-ж Шепетівки остільки виснажила корпус С. С., що ран своїх він майже до кінця вилічити не зміг. Понесені були колосальні жертви, згинули найліпші люде, і тій організації, що намічалась, було завдано сильний удар.

Широке маневрування частинами й резервами (часто один день частини бються на одному участкові, вночі перевозяться на другий), удатне перемішування всіх, що були до розпорядимости, засобів, як бронепотягів і панцерників, широка особиста ініціятива начальників, особливо командира 1-го полку С. С., який часто приймає короткі й сильні випади для оборони своїх становиск. Це перший випадок, коли в Армії У. Н. Р. такий спосіб оборони примінено.

Використання всіх сил, включно до польової жандармерії. Слід ствердити надзвичайну стійкість частин, досконале керування артилерією при обороні. Холоднокровність і правильний розрахунок командування по-над усяку похвалу. Останнє надто бє в очі, коли глянути на обстанову 27 квітня. Не тратячи голови, командування розмірянно й обдумано провадить операцію в ріжних напрямках. Ця обставина заспокоююче впливає на дух частин, і вони бються на Шепетівці, не маючи ні тилу, ні флангів, готові зустрінути ворога звідусіль.

Корпус С. С. Шепетівки не втримав, але героїчна її оборона лишиться назавжди дорогою сторінкою в серці кожного Січового Стрільця, й спомини про бої тих днів завше будитимуть у Стрільцях гордість і силу.

Оборона Горини.

До початку травня частини Армії У. Н. Р., що боролися з ворогом на Проскурівському й Камянецькому напрямках, знаходяться за р. Збручем; лівим своїм крилом у Підволочиську. Північна ґрупа до цього-ж часу, поступово відходячи під ворожим натиском, обсаджує фронт ст. Сарни—Костопіль—Тучин—Гоща. Холмська ґрупа, боронячись проти поляків, займає фронт по р. Стирі. 9-та Залізнична дивізія перевозиться з Сарнів на ст. Озеряни. Запорожський корпус головними частинами починає прибувати на ст. Радивилів. Галицька Армія правим своїм крилом була в районі Берестечка—Радохів—Каменка. Українське військо оказалось оточене майже з усіх боків: зі сходу й півночи напирали большевики, з заходу — поляки. Боротьба з двома ворогами, з яких кожний був сильніший від війська українського, не мала рації. Таке положення Головне Командування передбачало й тому ще раніше підносило питання про ліквідацію одного з фронтів, та на нараді Уряду У. Н. Р. з Головним Командуванням Галицької Армії в квітні 1919 року все-ж вирішено було вести боротьбу на два фронти. Особливо оптимістично задивлявся на таку боротьбу тодішній Наказний Отаман, отаман Осецький. Його-то думки й узяли верх на нараді.

Моральний стан українського війська.

Після авантури отамана Оскілка, від Північної ґрупи (яка до квітня місяця складалася переважно з частин, що належали до инших дивізій і полків, як 2-й і 4-й полки С. С., 9-та Залізнична дивізія, Юнацька Школа та инші, а сама формувала 17, 18 і 19 піші дивізії, кінну дивізію й Окремий Галицький полк) були відібрані всі перелічені додані до неї чужі частини й прилучені до властивих дивізій. У силу цих причин Північна ґрупа втратила твердість, порив до наступу пропав, а велика зміна начальників після „Оскілківщини" зле вплинула на боєздатність частин. Нові формування складалися з місцевої людности, яка ще не закоштувавши большевизму й большевиків, легко піддавалася ворожій аґітації, захоплювалася большевицькими гаслами, не бачила розумного змислу в боротьбі з москвинами й масово дезертувала додому.

Корпус С. С. у боях за Бердичів і Шепетівку поніс дуже великі втрати, був сильно перетомлений і до активних акцій міг бути готовий тільки після відпочинку. 9-та Залізнична дивізія також сильно ослабла. Вона мала в свойому складі три полки, але тільки 2-й її полк можна було вважати за бойову одиницю, решта-ж полків були малі числом і малої боєздатности.

Холмська ґрупа фактично складалася з двох полків Сірої дивізії. Полки ці були найменовані дивізіями й були в періоді формування. Кадри мали добрі, поповнення-ж не вишколене й не свідоме національно, чому в бойовому значінню було нестійке.

План Штабу Армії У. Н. Р.

До підходу Запорожського корпусу Головне Командування рішає: для тимчасового відпочинку військ і чекаючи на зосередження Запорожського корпусу—оборонятися на Стирі, на фронті Північної ґрупи і на фронті корпусу С. С.; частинам лишатися на їхніх місцях. 9-та Залізнична дивізія повинна перейти на лінію Шумськ—Кунів для забезпечення району Рівно — Здолбунів — Дубно з південного сходу. Скупчення 9-ої Залізничної дивізії проходило надзвичайно мляво, а прибувші на ст. Озеряни її частини розміщалися в районі цієї станції, не спішачися відходити на фронт. Біля 7 травня ворог почав проявляти активність під Острогом. Рівночасно виявився ворожий наступ на фронт Славута—Перемишль. В бою, що точився цілий день 7 травня, ворог на всьому фронті був відбитий. Одначе командування корпусу С. С. знаходило, що положення корпусу є занадто висунуте вперед із незабезпеченими фланґами. Маючи на меті дати відпочити своїм військам, рішає відійти за р. Горинь. Одночасно з цим 9-та Залізнична дивізія наказом Головної Команди передається в розпорядження корпусу С. С.

Корпус С. С. займає таке становище: 2-й піший полк С. С. з одною батарею — Межиріччя; 4-й полк С. С. з одною батарею —

Остріг—Розваж; 3-й полк С. С. з одним полком артилерії й одною 42-лінейною батарею—Хорол—Бродово—Черняхів (мостовий причілок); 28-й Стародубський полк із одною батарею—Стадники—Вільгорів. В резерві: 1-й піший полк С. С. в с. Коростів, кінний дивізіон Бориса в с. Новоселках. В с. Івачкові скупчується полк ім. Богуна, що прибув із Румунії й призначений до складу корпусу С. С. (150—200 штиків) — пізніше названий 5-м полком С. С.

9-й Залізничній дивізії доручається для оборони участок фронту Шумськ—М. Боровка—Кунев. Бронепотяги висунуті до ст. Бодівки для прикриття залізничного мосту через Горинь. Штаб корпусу на ст. Здолбунів. Запасові частини та шпиталь у м. Кремянці. Після 10 травня для забезпечення Кремянця командування корпусу висунуло на Ямпіль збірний загін, який названо Кошем Скорострілів. Складався він із кошу скорострілів (40 кулеметів), одної сотні кінноти й одної сотні пішого вишколу.

Зазначене розположення підлеглих Штабові Корпусу С. С. частин було надзвичайно розтягнуте, звязок тримати з частинами й керувати ними було дуже трудно, резервів було мало, й тому оборонна лінія була скрізь слабою. Але обстанова вимагала хоч-би нагляду за головними шляхами, по яких міг двигатися ворог. Сильнішим був центр корпусу С. С. на напрямку Рівне—Шепетівка.

До 15 травня ворог великої активности на фронті корпусу С. С. не виявляє. Його передові частини мали невеликі сутички з передовими сторожами корпусу С. С. під Куневом, Острогом та коло Черняхова.

Після 15 травня виявляється ворожий наступ значнішими силами з Білогородки й Теофіполя. Під натиском цього ворога Кіш скорострілів після гарячого бою за Ямпіль відступає в напрямку на Вишгород і Збараж. Ворог направляє на Кремянець свою кінноту, яка 20 травня несподівано появляється під Кремянцем і атакує місто, майже з усіх боків. Після короткого, але жорстокого бою, Кіш С. С. оставляє Кремянець і пробивається частинно з панцерниками в напрямі на Дубно, частинно на Новий-Почаїв. Все, що залишилося в Кремянці, хорі й ранені, вивезли большевики. Для зліквідування ворога в Кремянці командування корпусу висилає форсованим маршем через Верхов—Мости—Рахманів на Кремянець 1-й полк С. С. і кінний дивізіон Бориса, а з боку Дубна панцерника і старшинську школу. Частини в неповних два дні проходять більше 60 верстов і 22 травня біля 14 години несподівано атакують у Кремянці ворога, відтинаючи йому шляхи відвороту. Ворог не встиг зібратися, як піхота вдарила на нього зі сходу, кіннота з півдня, а панцерники з півночи. В паніці, полишаючи все награбоване, ворог кинувся врозтіч по лісних околицях Кремянця. Маневр удався, дякуючи швидкому рухові частин, енерґії й рішучості їхніх командирів й удатно скомбінованій атаці.

Майже одночасно з тим, як ішли події під Кремянцем, поляки перейшли в наступ на Галицькому фронті й на фронті Холмської ґрупи; захватили м. Луцьк та полонили багато стрільців із Холмсь-

кої ґрупи; Холмська ґрупа рештками своїми відступила на Дубно. Разом із тим почався відворот Галицької Армії. Поляки опанували ст. Красне й перервали комунікації Армії У. Н. Р. Виявилося, що в неї цілком не стало запілля. Всі ешелони з бойовим майном, постачаннями, майстернями й т. и., що евакуювалися з Рівного, Здолбунова й Дубна до Галичини, застряли на ст. Броди, Радивилів та Дубно й мусіли попасти або до поляків, або до большевиків.

Штаб Армії, Уряд і всі центральні установи У. Н. Р. евакувалися з Бродів до Тарнополя, звязок із ними у війська був страчений. Військо було здане самому собі й мусіло само шукати виходу зі становища. Тоді-то командування корпусу С. С. рішається на такий ризикований план: щоби врятувати майно й бойовий припас Армії У. Н. Р., постановляє перейти до рішучого наступу на всьому фронті корпусу, зайняти Шепетівку та Заслав, витягнути всі ешалони через Шепетівку і Заслав на Збараж і потім відійти в район Вишгородка—Білозорки.

Удосвіта 23 травня частини корпусу С. С. на фронті Розвал—Вільгорів рішуче переходять у наступ, несподівано атакують ворога в с. Волосківцях й Милятині, беруть значне число полонених і кулеметів. Решта большевиків у переполосі й повному безладді поспішно відступає. Корпус С. С. переслідує ворога, займає м. Славуту й с. Вольну. Ворог поспішно евакує Шепетівку й готовий вже її залишити. На фронті під Острогом і Куневим у ворога помітно нервовий настрій. Штаб корпусу уже готовий був видати наказа—направляти всі ешалони через Здолбунів на Славуту,—коли опівдні 23 травня з Рівного прибув штаб Північної ґрупи й повідомив, що вніч з 22 на 23 травня 19-та дивізія, що займає позиції під Гощою, остаточно розвалилася: більша частина її зрадила й перейшла на бік ворога, захвативши з собою командира дивізії й увесь штаб; друга, менша частина, відходить на Рівне. Поляки зайняли місто і станцію Сарни. Частини, що там займали позиції, частинно попали до полону, частинно розсипались; штаб ґрупи наказав своїм військам обсадити лінію Аннополь — Городище — Рівне — Ясневичі, а сам відїжджав на ст. Дубно. Зі своїми частинами штаб Північної ґрупи в цей момент звязку не мав і повідомлення про обсадження ними вказаної лінії також не мав.

Штаб корпусу С. С. направляє до Рівного броневі потяги, а на фронті Північної ґрупи — кінну розвідку.

Виявляється, що частин Північної ґрупи на вказаних її штабом місцях немає. Після довгого шукання, найдено звязок із одним полком цієї ґрупи (Галицьким) в м. Здолбиця — в тилу штабу корпусу С. С.; йому наказано видвинутися на лінію Квасилів—Кол.-Самигрань. Полк так поволі збирався, а командир його разом із командиром бриґади чи дивізії (полковник, пізніше ґенерал-хорунжий Никонів) так довго обмірковували положення, що на позицію так і не вийшли.

Корпус С. С. опинився в критичному стані. Тил його і фланґи були зовсім відкриті, глибокий тил загрожений поляками.

Тому штаб корпусу віддає наказа про відворот частин, що так удатно повели наступ, на старі позиції. Командири 3-го пішого полку С. С. і 28-го Стародубського упираються, зрештою відводять свої полки й увечері 23 травня займають старі позиції. Щоби забезпечити ліве крило розположення, вночі висовується з резервів корпусу слабенький 5-й піший полк С. С. в с. Чайкурі; ліве крило 28-го Стародубського полку загинається й займає ліс, що на захід від Вільгорова; їм додається одну батарею Північної ґрупи, що була прилучена до корпусу. На ст. Рівному стоять стрілецькі бронепотяги. Ст. Здолбунів і рештки ст. Рівного евакуюються на Дубно та Кремянець.

За ніч на ст. Здолбунів назбиралася сила втікачів, козаків і старшин, із частин Північної ґрупи. На ранок 28 травня вся ця маса була зібрана, розбита на сотні й під командою одного з полковників (зараз не памятаю прізвища) відправлена для обсади й оборони м. Рівного. Перед полуднем 24 травня ворог заатакував ліс на захід від Вільгорова й ст. Чайкурі. Частини корпусу С. С. відбили перші атаки. Трохи пізніше було атаковане м. Рівне, і збірний відділ, що його боронив, почав відступати. Майже одночасно ворожа піхота, підвезена, очевидячки, з Шепетівки, атакувала переправу біля Черняхова й примусила частини корпусу С. С. відійти ни західний беріг Горини. Біля 17 години ворог знов повів наступ на фронт Чайкурі—Вильгорів і під Черняховим. На фронті Кунів — Остріг вивязалася жвава гарматня стрілянина, і ворог став громадити свої сили в околишніх перелісках. Стрілецькі броневики біля Квасилова стримували ворожий натиск. У цей-же день зранку польські передові частини зайняли станцію й село Клевань.

Командування корпусу рішило відійти з району Рівне—Остріг у район Кремянця на зєднання з Запорожським корпусом; ходило тільки про момент віддачі наказу. Коли-ж біля години 20-ої частини корпусу С. С. на лівому крилі стали під ворожим натиском уступати, видано наказа відійти й зосередитися: 9-й Залізничній дивізії в районі Великі й Малі-Фільварки — Людвище; 5-му і 4-му пішому полкові — в районі Тилявки—Башковці; 2-му й 3-му пішому полкові та 28-му Стародубському — в районі Майдан—Данилівка—Стожок; 1-й полк і кіннота в Кремянці. Бронепотягам прикрити евакуацію станції Здолбунів, пізніш Озеряни, й відходити на Кремянець; при неможливості відійти — бронепотяги підірвати, а їхнім залогам долучитися до корпусу.

За ніч війська корпусу С. С. відірвалися від ворога й відійшли на лінію Шумськ—Мости—Мизоч. Відворот переводився широким фронтом, малими відділами, пятьма колонами. Опівдні 27 травня корпус зосередився в призначеному районі. Штаб корпусу прибув на ст. Кремянець.

Чому командування корпусу С. С. прийняло такий план? Тому, що Північна ґрупа в той час не представляла з себе жадної бойової сили; про Холмську ґрупу відомостей не було; большевики

напирали з фронту й тилу; поляки зайняли місцевості в тилу. Думалося також, що, виходячи з-під ударів одного й другого ворога, корпус С. С. дасть можливість зустрінутися полякам із большевиками. Сталося однак инакше: поляки в напрямі на Рівне наступ припинили й розвязали руки большевикам для розвинення їхнього наступу на корпус С. С. через Дубно на Кремянець.

(Продовження буде).

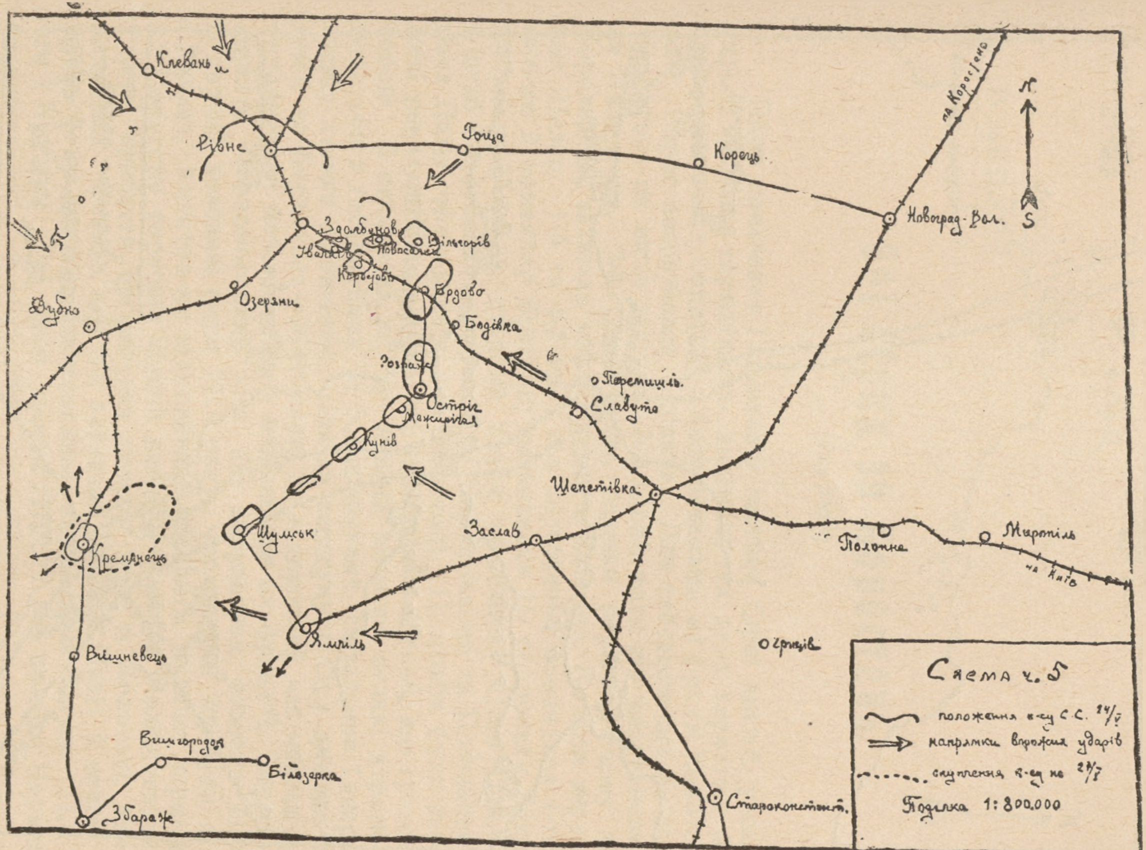
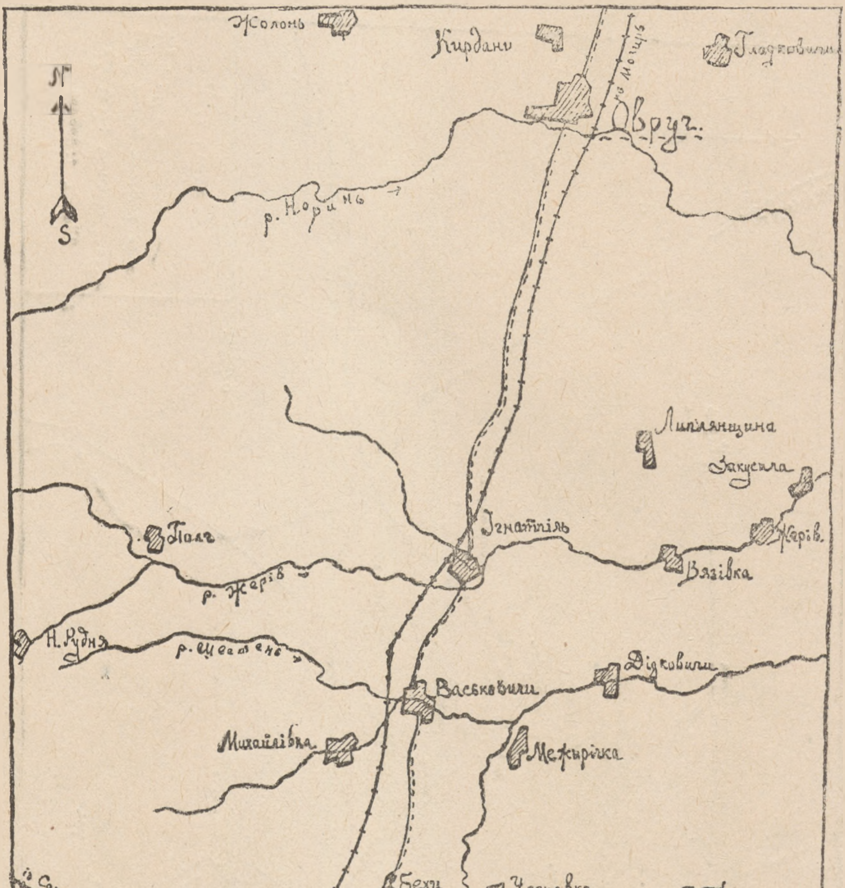

Схема ч. 5
положення в-ку С.С. 24/V
напрямки ворожих ударів
скупчення в-ка на 27/V
Поділка 1: 800.000
N
S
на Коростень
на Київ
Клевань
Рівне
Гоща
Корець
Новоград-Вол.
Здолбунов
Ivanki
Новоселки
Більгорів
Коротево
Броново
Озерани
Дубно
Бодівка
Розваж
Перемишль
Славута
Остріг
Межиріччя
Кунів
Шепетівка
Шумськ
Заслав
Полонне
Миропіль
Кременець
Ямпіль
Грицев
Вишневець
Вишгородок
Білозірка
Збараж
Староконстянтинів

N
S
Кирдани
Овруч
р. Норинь
Липлянщина
Закусили
Ігнатпіль
Жерів.
Вязівка
р. Жерів
Н. Рудня
р. Шестень
Васьковичи
Діковичи
Михайлівка
Межирічка
Бехи
Чернявка
Чигири
Шатрище
Коростень
з Новоград Вол.
на Київ
Загальна схема
боїв за Коростень 13/I – 10/II 19р.
Поділка 1:200.000

А. ПУЗИЦЬКИЙ
Генерал-хорунжий.

Бої Сірих за Коростень.

(Рік 1919).

Після повалення Гетьманату частини Сірої дивізії, у складі чотирьох полків і гарматнього дивізіону та двох гарматніх бронепотягів, розпочали боротьбу з большевиками на фронті Конотоп—Бахмач. Ворог посовувався з півдня. Для забезпечення Київа з боку Чернигова це місто заступав 3-й Сірий полк під керуванням сотника Пилипенка. 2-й Сірий полк, здавши переважаючому ворогові Королевець, захищав місто і станцію Конотоп. Полком керував сотник Шелер. 1-й та 4-й полк під керуванням командира 1-го полку (він-же й командир бриґади) полковника П. обороняли Бахмацький залізничний вузол, станцію Крути та Ніжин. Штаб Сірої дивізії і штаб Головнокомандуючого на Чернигівщині та Полтавщині, отамана Палія, знаходилися в м. Конотопі. Ці штаби були перевантажені революційним елементом, який тільки й знав, що гризся поміж собою. З огляду на те, що дивізія понесла великі втрати підчас боротьби з гетьманцями та большевиками, Начальник Ґенерального штабу отаман Тютюнник, наказав пересунути Сіру дивізію по залізниці до Бердичова—Житомира, де в короткий час малося на увазі поповнити її мобілізованими й вирядити на фронт*). Дивізію мусив змінити Чорноморський кіш під керуванням отамана Поліщука. В першій половині січня 1919 року Чорноморці прибули в Ніжин і Бахмач, Конотоп-же відмовилися обсадити, й лише через два дні до Конотопу вирушив кінний дивізіон отамана Миляшкевича, який у день прибуття орґанізував погром як в м. Конотопі, так і в м. Алтинівці. Отаман цей не визнавав отамана Палія й навіть погрожував йому драчами (шомполами), зато німців боявся. Під Бахмачем і Крутами Сірі були змінені 1-м та 2-м полком Чорноморців,

*) Автор наводить, як причину пересунення Сірої дивізії з Чернигівщини до Бердичова,—„великі втрати“ дивізії підчас боїв із гетьманцями.

Підполковник-же Прохода в „Історії Сірих“ (І-й збірник „За Державність“) подає за причину — бажання віддалити дивізію з району її поповнення, близькість якого зле впливала на боєздібність мобілізованих чернигівців.—Редакція.

під керуванням полковників Царенка й Лещука. 3-й та 4-й полк кошу та штаб і сам отаман Поліщук залишився в Ніжині, а в околицях цього міста провадив „бойові операції“ отаман Ангел зі своїм помішником, отаманом Голубом.

В Бахмачі в той час скупчилося біля двох німецьких дивізій з артилерією й силою майна, для вивоза котрих вимагалося рухомий залізничний склад, надто-ж паротяги. З Сірими, яко дисциплінованим військом, німці дуже рахувалися й побоювалися, бо коли з розпорядження полковника П. на Київ щоденно відправлялися потяги з майном, до яких протягали німці свої руки, то з їхнього боку поступали лише заяви й прохання залишити їм хоч частину ешалонів, щоби вони мали змогу доїхати додому. Коли-ж прибули Чорноморці й німцям стало відомо про утворений отаманом Миляшкевичем погром і що штаб отамана Палія й Сірої дивізії на чолі з отаманами виїхали у невідомому напрямку, то німецький „совдеп“ заговорив иншою вже мовою, яка носила характер катеґоричного наказу, вимагання й навіть погрози.

Німці вимагали висадити негайно з потягів частини Сірої дивізії, повернути назад напередодні відправлені наші бронепотяги й артилерію, як також і те майно (особливо 4 самоходи), що було відправлено до Київа. До німців приєдналися мобілізовані вояки Борзенського й Конотопського повіту, які не хотіли їхати в „чужі краї“ й вимагали, зі зброєю в руках, залишити їм запас одягу й харчі, що мали частини. „Треба управитися з німцями, а зі „своїми“ порахуємося пізніш“ — казали козаки.

З наказу полковника П. залізничні комісари Мозіган і Антоновський подали для ешалонів чотири паротяги, й ешалони були готові до виїзду. Німці навели гармати й через товмача попередили, що відкриють огонь, як тільки перший ешалон рушить. Телеґраф і телефон поки-що були в наших руках, і полковник П. просив отамана Поліщука допомогти, але він умив руки, — робіть, мовляв, що хочете.

Німецький „совдеп“ не йшов на жадний компроміс: йому потрібні були ваґони, паротяги й майно. Полковник П. вибрав крайню міру і поставив німцям умову: „як-що німці будуть перешкоджати відїздові ешалонів і зроблять хоч один стріл, то в один момент Сірі кинуться на німців і будуть битися до останнього чоловіка, до Сірих безумовно приєднаються мобілізовані Чорноморці й навіть населення“. Тимчасом із ваґонів були винесені всі кулемети, що готові були в кожну хвилю відкрити огонь. Мобілізовані козаки, які до цього часу бродили навколо ешалонів, мабуть, прийняли, що кулемети виставлені проти них, і тому кинулися до ваґонів сідати. Німці прислали товмача за полковником П., якого попросили на „нараду“. Полковник П. пішов, залишивши заступника, якому видав належні інструкції. На „нараді“, між иншим на дворі, під відкритим небом, німці оточили тісним кільцем полковника П. і запитали, чи він дійсно виконає поставлені умови. Полковник П. відповів, що він може жартувати з дітьми, за яких не вважає німців,

які навели гармати на ешалони. Німецький товмач заявив, що полковник П. у їхніх руках, і вони можуть в одну хвилю чи розстріляти його, чи повісити. Полковник П. відповів, що ідучи на „нараду", він знав, на що йде, й тому підготовив до всяких випадків своє військо. Замовчали німці, а потім почали торгуватися. Нарешті ешалони відїхали, не уступивши німцям нічогісінько.

В Ніжині полковник П. телеґрафував Начальникові Ґенерального Штабу й Військовому Міністрові про подробиці відїзду з Бахмачу Сірих. До Київа ешалони прибули 15 чи 16 січня. Полковника П. було викликано до Начальника Ґенерального Штабу, якому полковник П. зробив належний доклад про становище на Бахмацькому фронті та про стан Сірої дивізії. Начальникові Ґенерального Штабу не було відомо, де перебувають отаман Палій і Абаза.

Прибуття Сірої бригади до Коростеня і її зустрічний бій із большевиками за Коростеньський залізничний вузол.

Ешалони з Сірими вирушили з Київа на другий день. По прибутті до Бердичова, комендант двірця передав полковникові П. телеґраму Начальника Ґенерального Штабу, який вимагав одну бриґаду Сірих, під керуванням полковника П. негайно пересунути під Коростень, де й підпорядкуватися Командуючому Північної ґрупи, отаманові Оскілкові. В Бердичові було залишено 2-й Сірий полк, як найменший складом, тут-же знаходився гарматній дивізіон та два бронепотяги, що прибули сюди раніш і розмістилися в касарнях на Лисій Горі.

19 січня ранком бриґада прибула до Коростеня-Правобережного. На двірці стояв під парами потяг отамана Оскілка, який було оточено двома сотнями Галицького полку. Отаман Оскілко прийняв полковника П. в свойому салон-ваґоні, висловив задоволення з приводу прибуття Сірих і запропонував вислухати складений ним бойовий наказ що-до оборони Коростенського вузла.

Північна група отамана Оскілка.

В той час майже все південне Лівобережжя було зайнято москалями большевиками, які підчас нашої боротьби з гетьманом посунулись на Правобережжя і з півночи наступали на Київ, Житомир та Рівне. Північна ґрупа обороняла залізничні вузли Коростень—Сарни. Суцільного фронту не було, і війна провадилася по залізничних лініях.

Зустрічний бій.

Підчас розмови полковника П. з отаманом Оскілком ворожі бронепотяги відкрили гарматній огонь по Коростеню-Підільському і через кілька хвилин почали обстрілювати двірці Коростень-Житомирський і Коростень-Правобережний. Отаман Оскілко припинив розмову, вибіг на двірець, сказав кілька слів полковникові П., махнув рукою в бік машиніста, сів до ваґону й відїхав у напрямку на Рівне. На двірці була паніка. З боку двірця Коростень-Подільський відступали два

наших бронепотяги. Піших частин не було. На гасло „сполох" бриґада *) Сірих із кулеметами й ручними ґранатами розгорнулася до бою й рушила в напрямку на Коростень-Подільський. Бронепотяги були зупинені, але виявилося, що одного наказу було мало для їхніх командирів, щоб їх повернути назад і атакувати ворога, і полковникові П. прийшлося вжити власного пістолета. На кожний бронепотяг було посажено по 3 козаки Сірих, і бронепотяги рушили вперед, відкривши огонь по ворожих бронепотягах.

Ворожа піхота в колонах підходила до станції Коростень-Подільський, маючи поперед себе рідкі лави. 1-й полк Сірих зустрів ворога мушкетним та кулеметним огнем (схема ч. 1). Один курінь 4-го полку був посланий на обхід лівого ворожого крила, 2-й курінь того-ж полку посувався за 1-м полком, яко резерв. Дисципліновані, добре й одноманітно, навіть чепурно одягнені, частини Сірої бриґади мабуть зробили відповідне враження на ворога, колони якого почали розсипатися в лаву й розпочинати огонь. За колонами ворог мав чимало селянських підвід і повозів. Обходний курінь 4-го полку, несподівано для ворога, відкрив огонь на його лівому крилі. Перший полк рушив в атаку, стріляючи на ходу. Ворог почав утікати, підбираючи на підводи своїх ранених і забитих. Бронепотяги ворога були гарно, по-фабричному оборудовані, мали міцну броню, а гармати оберталися на поворотному крузі і таким чином мали можливість стріляти під усяким кутом повороту гармати, тому наші лави мали втрати від гарматнього вогню. Наші бронепотяги оборудовані були власними засобами й у двобій із ворожими вступати не могли, але підбадьорені піхотою рішуче посовувалися вперед. Ворожі бронепотяги поволі почали відходити назад, прикриваючи свою піхоту. Задній наш бронепотяг, який мав 48-лінійну гавбіцю, почав стріляти через голови ворожих бронепотягів, щоби зіпсувати колію і тим самим не дати можливости ворожим бронепотягам відступити. Завдяки цим заходам, ворожі бронепотяги зачали втікати. Ворог відступав на Ігнатпіль. Сірі його переслідували. В цей час із боку села Дідковичів помічено було юрби народу зі зброєю, які в безладді посовувалися на південь. Серед цієї юрби були й верхівці. Щоби зясувати становище, виділена була півсотня з кулеметами, яка й вирушила на переріз пливучої на південь маси. Бойовий порядок посовувався далі наперед і до 3—4 години дня зайняв с. с. Михайлівку й Васьковичі. На північ від цих сел була зайнята позиція, бронепотяги зупинилися в 4-х верстах попереду позицій (схема ч. 2). Наші втрати — біля 20 вояків було забитих і ранених. На позицію прибув комісар Коростенського залізничного вузла П. Радзієвський і просив залишити в Коростені хоч невеличку частину Сірих, бо по-большевицьки настроєні залізничні робітники можуть дуже нашкодити. Заява комісара була узгляднена. У 7—8 годині вечора від командира розвідчої півсотні

*) Сіра бриґада складалася з 1-го та 4-го полку по два курінї в кожному. Всього в бриґаді було біля 600 козаків при 12—15 кулеметах.

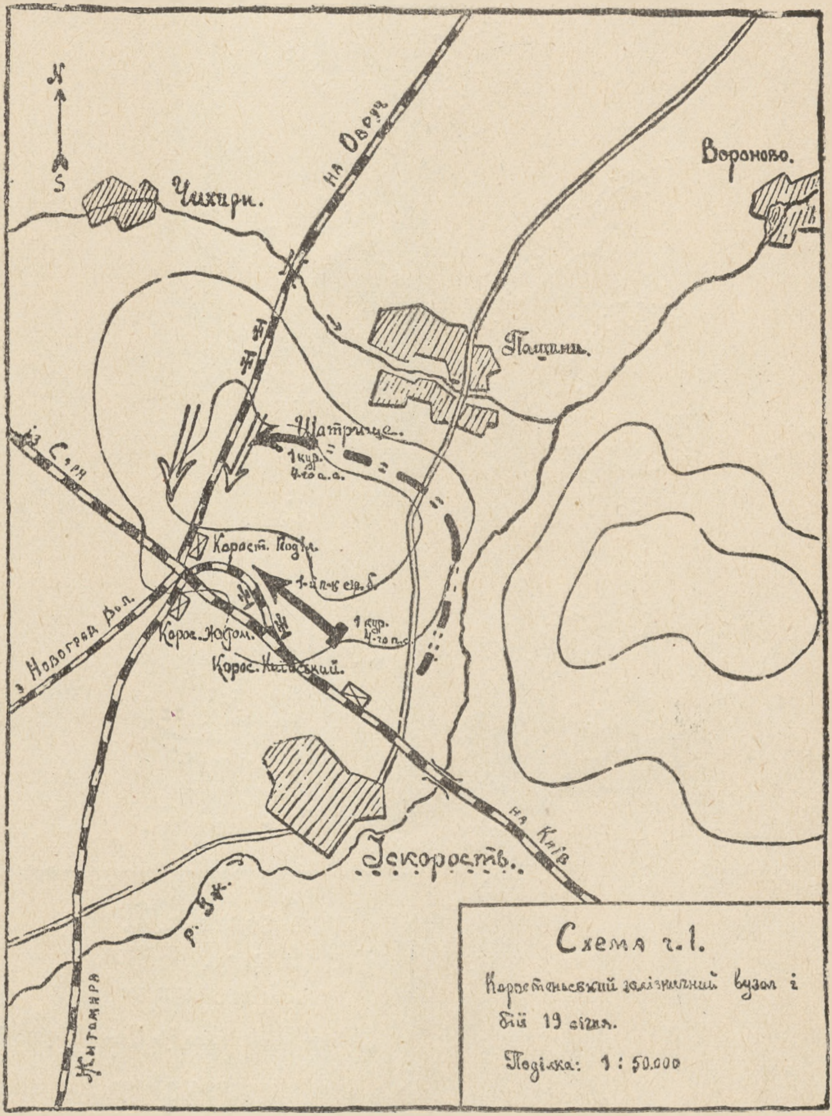
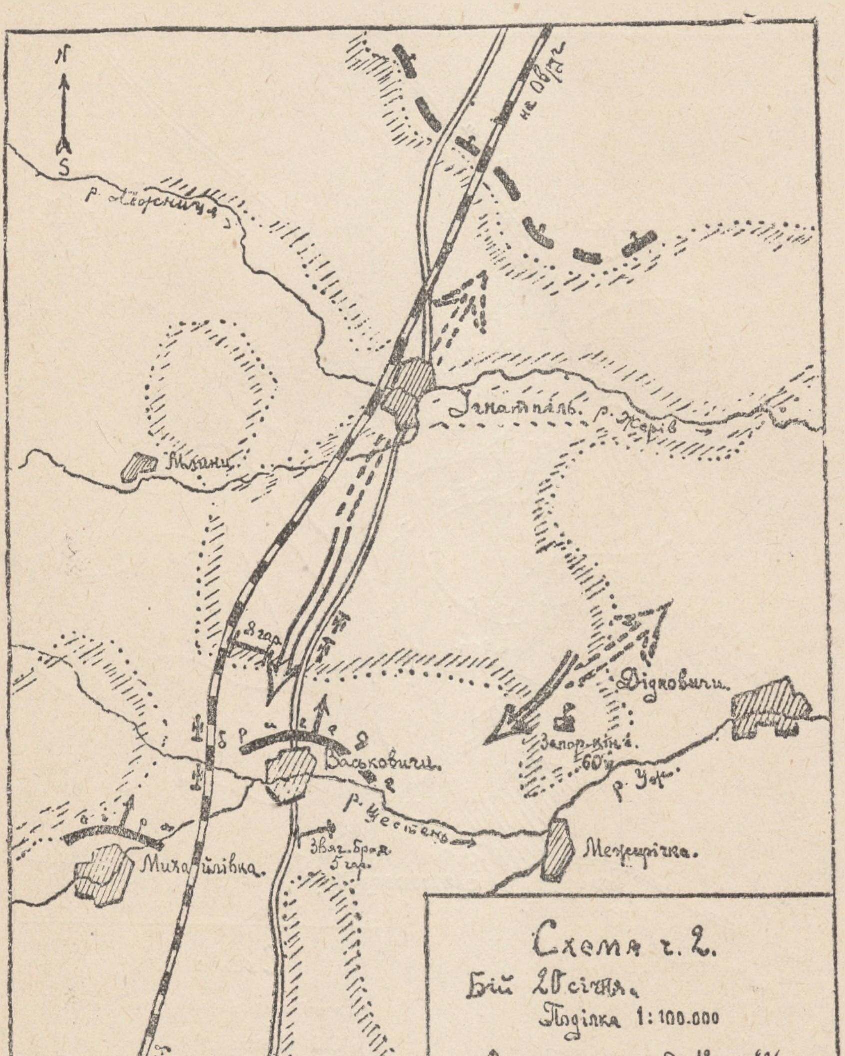

Схема ч. 1.

Коростеньський залізничний вузол і бій 19 січня.

Поділка: 1 : 50.000

N
S
р. Корсниця
Ігнатпіль.
р. Жерів
Діковичи.
Запор. кін.
60
Васьковичи.
р. Уж
р. Щестень
Межирічка.
Михайлівка.
Зваг. бр.
5 гар.
з Коростеня
Схема ч. 2.
Бій 20 січня.
Поділка 1:100.000
положення до 12 год. 20/I.
положення у вечорі 20/I.
червоні.

було отримано докладне донесення, що в лісі, поміж селами Чернявка й Затарновичі, півсотня зупинила частини бувшої ґрупи отамана Оскілка, напередодні „розбитої“ ворогом. Було видано розпорядження, щоби „розбиті“ частини переночували в с. с. Пашине й Шатрище; комендантом цих сел призначено було командира півсотні Сірих і в його розпорядження залишено півсотню.

Висновки. Отаман Оскілко хутко відїхав із Коростеня-Правобережного в той момент, коли бриґада Сірих була ще в ешалонах — під огнем ворожих бронепотягів. Полковник П. не одержав від нього жадного завдання або наказу. Захоплення ворогом Коростеня давало йому повну змогу розвернути свій успіх у напрямках на Київ, Сарни, Житомир, Звягель. У наслідок таких його ділань нависла загроза Київу, що безперечно прискорило-б його евакуацію; при ударі на Сарни друга частина ґрупи отамана Оскілка, що боронила ту місцевість, попавши в невигідні умови, залишила-б Сарни та відійшла-б у напрямку на Рівне. Так само операція ворога на Житомир загрожувала-б евакуації Київа й позбавляла-б оборонців його шляхів відступу на захід. Правдиво оцінивши удержання Коростеня в наших руках, полковник П. постановляє вирвати його з рук ворога зустрічним боєм і з залізною послідовністю переводить свій план, змушуючи наші бронепотяги загрозою пістолем повернути назад і підтримувати Сірих. В одночас атака Сірих ворога, на який не сподівався у Коростеню присутности Сірих і який навіть ішов у похідних колонах, та охоплення його лівого крила, примушує ворога до втечі; Сірі переслідують його на протязі 12—15 верстов. Не відтягла полковника П. від переслідування ворога й поява в напрямку від села Дітковичі якихось військ.

Як виявилося згодом, ворог 17 січня розбив війська ґрупи отамана Оскілка, що повинні були боронити Коростень, і відкинув їх на схід від залізниці Овруч — Коростень. Далі, підготовивши відповідно робітників Коростенського залізничного вузла, ворог маширував у походних колонах, під прикриттям своїх фабричних бронепотягів, на Коростень, не зустрічаючи жадного опору та й не сподіваючися його по попередній битві. Прибуття бриґади Сірих було для нього цілковитою несподіванкою, тому належне використання ситуації й лоґічно-послідовне переведення полковником П. свого плану, особистий приклад, а при потребі й загроза власною збросю,— увінчалися заслуженим успіхом *).

*) Треба признати, що брак інформацій про попередні бойові чини військ, що захищали напрямок на Коростень, та про їхнє місце нахождення, викликали-б у менш рішучого командира инше рішення. — Редакція.

Зформування штабу Коростенської групи й постачання. — Реорганізація війська бувшої Коростенської групи. — Боротьба з большевицьким і злочинним елементом у запіллю.

19 січня полковник П. видав наказ ч. 1 по Коростенській ґрупі, оголосивши себе начальником ґрупи військ Коростенького вузла, про що доніс телеґрафом штабові Північної ґрупи. Начальником штабу ґрупи було призначено сотника Проходу *), кадрового старшину Сірої дивізії, який працював по українізації й зформуванню дивізії ще в Австрії. Енерґічний, добре освічений, бойовий, рівного характеру, сотник Прохода видатно справлявся зі своєю посадою й був незаміним помішником командира ґрупи. Протягом короткого часу сотник Прохода зформував штаб, підібравши відповідних співробітників. Начальником постачання ґрупи було призначено господаря 1-го Сірого полку, хорунжого Польового.

В села Пашине й Шатрище було надіслано наказа командирам частин бувшої ґрупи зголоситися до штабу ґрупи на 7 годину ранку 20 січня і мати при собі відомості про стан частин, бойового й харчового припасу. Вніч з 19 на 20 січня до штабу ґрупи прибув молодий галицьких частин старшина, котрий назвавши себе заступником отамана Оскілка, звернувся до полковника П. з наказом докласти йому про становище. Старшина цей назвав себе полковником Тихим, командиром галицького імени отамана Оскілка полку. Полковника Тихого було поставлено на належне місце й використано для ознайомлення з бойовими подіями, що відбулися на цьому участкові фронту та для очнайомлення зі складом бувшої ґрупи. З докладу полковника Тихого виявилося, що до складу бувшої ґрупи входили такі військові частини: 55-й Народнього визволення полк, Окремий курінь імени Наливайка, Франківський полк, Чорноморський окремий курінь, Галицький імени отамана Оскілка полк, Звягельська гарматня батарея, Запорожська окрема кінна сотня і два гарматніх бронепотяги. Причину поразки полковник Тихий зясував тим, що не було загального керування ґрупою, військо й командири недисципліновані, й де-які частини при перших стрілах із боку ворога повтікали. Ґрупа не була забезпечена, набоїв було мало, харчовий припас й обрік добувалися шляхом реквізиції у селян, чим і викликалося з боку останніх велике незадоволення й прихильність до большевиків, які всякими засобами старалися завойовувати симпатії селянства. 20 січня ранком до штабу ґрупи були закликані залізничний комісар П. Радзієвський і представники від залізничних робітників. У розмові з останніми виявилося, що вони, майже, рідні брати большевиків, і знайти точку порозуміння з ними було дуже тяжко. Головним чином робітники скаржились на отамана Залізняка,

*) Сотник Прохода був полковим адютантом 1-го Сірого полку, яким у часи Гетьмана керував полковник П. Бувший сотник, нині підполковник Прохода, на час біжучий, після укінчення Господарчої Академії на Чехах, є інженером. — Редакція.

який тероризував Овруцький повіт, катував селянство, накладав „контрибуції“, розстрілював робітників, насилував жінок. Дійсно, про згаданого отамана та його чини в Овруцькому повіті ходили леґендарні чутки. Для заспокоєння населення й робітників було видано й поширено наказ ч. 2 по ґрупі, де зазначалося, що бандитизм буде в корні знищуватися, а бандити будуть розстрілюватися на місці без суда і слідства. Було призначено комендантів двірців, до розпорядження котрих приділено по одній чоті Сірих. При штабі ґрупи зформовано відділ К.-Р. *)

У годині 10 ранку до штабу ґрупи почали прибувати командири частин бувшої ґрупи отамана Оскілка, а за ними слідом у повному безладді потяглися частини військ. Розмовляти з цими „командирами“ було неможливо, а лише наказувати, тримаючи на поготові зброю. У них була тенденція нікому не підлягати й ні за що не відповідати. Ніхто з них не знав скільки є в частині вояків, чи є зброя, набої. Про харчування людей і коней — поняття не мали. Більш-менш був військовий порядок у Галицькому полку, який мав, навіть, похідні кухні австрійського зразку. Підчас розмови з командирами до штабу ґрупи ввійшли збентежені комісар Радзієвський і командир комендантської сотні й доповіли, що прибувші частини почали грабувати робітничий поселок і помешкання залізничних служачих. Припинити грабіжництво можна було лише зброєю, а тому командир ґрупи видав наказ комендантській сотні відкрити огонь по грабіжниках. Грабунок було припинено. Забитих закопано, грабіжників загнано у ваґони, відібрано награбовані речі й повернуто власникам. У грабіжках брали участь і деякі залізничні робітники. До ваґонів було приставлено варту. Про випадок донесено отаманові Оскілкові й начальникові Ґенерального Штабу. З Київа було отримано розпорядження, щоби здеморалізовані частини відправити до Київа, а отаман Оскілко, крім того, наказав Галицький полк його імени відправити до Рівного. Рішуче припинення вогнем безчинства з боку військ було доказом, що надалі жартувати є річчю ризикованою. Коростень і район воєнних чинів було оголошено на стані облоги. Другою мовою почали говорити й командири частин, обернувшись на покірних рабів.

Бій під Васьковичами й захоплення Ігнатполя. Біля 12 години з позиції почулася мушкетна й кулеметна стрілянина, а потім і гарматня з бронепотягів. Хутко вишикувавши Звягельську гарматню батарею й Запорожську кінну сотню, командир ґрупи висилає їх на позицію й на паротязі сам відїжджає туди, залишивши заступника, якому видав наказа привести до боєздатности частини бувшої ґрупи отамана Оскілка і бути кожну хвилю готовим вирушити на фронт. Ворог перейшов до наступу при підтримці своїх бронепотягів і гарматніх батарей, які стояли на околиці лісу. Охоплюючи наше ліве крило, большевики посовувалися

*) Дуже рідкий випадок. — Редакція.

вперед. Сірі відкрили вогонь по супротивникові з близької дистанції, чого він страшенно не любив і не зносив. Його кулеметний і мушкетний огонь майже не завдавав нам утрат, зате великі втрати були від гарматнього огню. Нарешті підтягнулася наша батарея й кінна сотня. Батарея відкрила рясний огонь із далекої дистанції, бо дальнобійна пушка з ворожого бронепотяга не давала можливости підїхати ближче. Ворожі лави й колони залягли, а при першому їхньому намірі підвестися — по них відкривався рясний огонь. Наказано було за всяку ціну батареї присунутися ближче й відкрити рясний огонь по ворожій піхоті, а потім по батареях. Чотами батарея обсадила ближню позицію й відкрила огонь по ворожій піхоті, котра почала втікати до лісу. Сірі її переслідують. Батарея стріляє по відходячому ворогові. Обходна ворожа частина відходить на Дідковичі. Для переслідування цієї частини послано кінну сотню. В лісі большевики зробили опір і перейшли до контр-атаки, але були зломлені й почали втікати. Ігнатпіль був взятий, і Сірі обсадили позицію по північній облямівці Ігнатпільського лісу. Ворог відійшов у напрямку на Овруч.

Висновок. Не зайнявши Коростенського вузла, 19 січня ворог, мабуть, мав намір захопити його 20 січня, використавши заколот на Коростеню-Подільському, бо стрілянина була йому добре чутна; крім того ворог мав у Коростеню своїх аґентів, котрі подавали йому відомості *). З допиту полонених і місцевих мешканців було виявлено, що під Ігнатполем у ворога було три номерних полки, 8 гармат, 2 бронепотяги й багато кулеметів. Дисципліна у ворога була кепська, і він боявся битися з „німцями“ (так ворог називав Сірожупанників). Ворог на цьому фронті не мав кінноти, війну вів виключно по залізничних лініях, боявся обходів. Успіх мав там, де йому приходилося воювати з „окремими“ курінями й полками, під керуванням своїх „горе-отаманів“. „Отамани“ були страшні не для ворога, а для свого місцевого населення, яке, правдиво бачило в них лише грабіжників, а в большевиках—своїх визволителів. „Раз москаль — значить влада, значить порядок. Отаман і українське військо — значить грабіжники“,—так думало, так казало і селянство, і інтеліґенція. На Сірих українське селянство дивилося, як на німців. „Переодягли німців, навчили їх балакати і звуть українцями“,—казали селяне **).

Приведення до боєздатности частин бувшої групи отамана Оскілка і склад її.

Залишивши на позиції своїм заступником тимчасово керуючого 1-м Сірим полком, полковника Костика, командир ґрупи повернувся до Коростеня, де було багато праці

*) Можна припускати, що цілий інцидент—погром у Коростеню було орґанізовано большевицькими аґентами для відтягнення уваги від фронту. — Редакція.

**) Приклад большевицької пропаґанди. — Редакція.

по приведенню до порядку військових частин ґрупи. Після відрядження до Київа здеморалізованих частин і Галицького полку до Рівного, в Коростені залишилися 2 курінї: 55-го Народнього Визволення полку (біля 250 люду), в тім числі гарматня батарея— 4 польові гармати; курінь імени Наливайка (200—220 люду); рештки Франківського полку й Чорноморського куріня були зведені в один Франківський полк—2 курінї (біля 200 люду); Звягельська гарматня батарея—3 польових і 2 гірських гармати); Окрема Запорожська кінна сотня (біля 60 шабель). При огляді командиром ґрупи згаданих частин виявилося, що обозу, похідних кухонь і господарчого апарату не було. Вояцтво на половину було одягнене кепсько, грошових сум у командирів частин не було. Зброя іржава й запущена. Для гармат і кулеметів не було шмаровидла, чому боєздатність цієї зброї була низька.

„Ми живемо як птиці небесні", — висловився один із командирів частин. Така неорґанізованість, а головним чином незаосмотреність і штовхала цілі частини на грабунок. Протягом трьох діб провадилася невтомна праця що-до приведення до боєздатности згаданих частин. Багато допоміг забезпечити ґрупу провіянтом й оброком Овруцький повітовий комісар і місцеві громадські діячі. Тако-ж було доставлено шмару для гармат, кулеметів і мушкетів. Коростенські пекарні випікали хліб.

23 січня залізничні робітники презентували ґрупі добре обо рудованого в залізничних майстернях кулеметного бронепотяга на 8 кулеметів. Комісар Радзієвський у розмові з командиром ґрупи висловився, що йому нічого не було відомо про бронепотяг, який, мабуть, виготовлявся тихенько для большевиків. В той-же день у залізничному депо К.-Р. затримала двох залізничних робітників, які провадили телефоном, котрий містився в старому паротягові, розмову з большевиками. Робітники були покарані на горло.

Приїзд із Рівного до групи отамана Оскілка.

24 січня прибув до Коростеня з оперативним штабом отаман Оскілко, вислухав доклад командира ґрупи, причім зазначив, що треба готовитися брати Овруч. Сіра бриґада чекала прибуття на позицію отамана Оскілка, але він знайшов зайвим подякувати особисто лицарів Коростеня й Ігнатполя. Командир ґрупи просив у отамана Оскілка надіслати до ґрупи з Бердичова бронепотяги й гарматній дивізіон Сірої дивізії та орґанізувати справу постачання ґрупи. Все було обіцяно, але нічогісінько не зроблено.

24 січня увечері всі частини, які перебували в Коростені, потягом вирушили на позицію, куди вирушив і командир ґрупи з оперативним штабом. Сіра бриґада була відведена на відпочинок. Одну сотню Сірих було надіслано до Коростеня до розпорядимости його коменданта. Кулеметний бронепотяг прибув на позицію 25 січня.

В околицях Коростеня контр-розвідка штабу ґрупи знайшла „окремий" інженерний курінь, в якому була сила ріжного дорогого майна. З „отаманом" цього куріня, до-речи сказати, було багато клопоту. Отаман цей уявляв із себе царка — нікого не визнавав і навіть большевиків не боявся. Нарешті з куріня була виділена інженерна сотня з відповідним необхідним майном, а решту відправлено до Рівного разом із заарештованим отаманом. Зформовану інженерну сотню було приділено до бронепотягів. Використано також і обоз цього куріня.

Прибуття до групи Кінного Чорного куріня смерти.

25 січня увечері до Коростеня прибув трьома великими ешалонами Кінний Чорний курінь смерти. Про надсилку цього куріня до ґрупи штаб отамана Оскілка нічого не повідомив. Ешалони його стояли на станції Коростень-Правобережний. До штабу ґрупи було закликано командира куріня, але прибути він міг лише в „свойому власному потязі", що було звязано з де-якими технічно-залізничними труднощами, бо в потязі командира куріня було біля 50 ваґонів. Нарешті „власний потяг" було пересунено до Коростеня-Подільського, і командир куріня зі своїм штабом, в складі 10—12 осіб, зголосився до штабу ґрупи, де вимагав доповісти про прибуття отамана куріня. Отаман був з обличчя дійсно чорний, подібний до цигана, і як він, так і його штаб, були одягнені в чорний одяг, обшитий золотом навіть там, де не треба. На погонах була метальова емблема смерти. Отаман куріня з перших слів заявив, що на позицію курінь присланий помилково, з чим він ніколи не погодиться й завтра відїжджає до Новоград-Волинського. Далі отаман заявив, що спеціяльне призначення куріня — „праця" в запіллю й боротьба з бандитизмом. Багато сторінок прийшлося-б іописати про залишення куріня у складі ґрупи, про відібрання від нього на сотні мільйонів награбованого майна, яке було відправлено до Рівного. Нарешті, виявлено, що курінь, як бойова одиниця, мав біля 120 кіннотчиків, добре озброєних і одягнених, на расових конях. Сам командир куріня був людиною цивільною й підозрілою; казали, що він—бувший каторжанин*). Його начальник штабу — студент-медик Одеського (Новоросійського) універси-

*) Командиром „Кінного Чорного куріня смерти" був дійсно підозрілий тип, з прізвища Гуцул. Підчас повстання проти гетьмана він зформував чи опинився на чолі „1-го Меджибожського совітського полку", з яким опанував Староконстантиновим. За бешкети там його полку, скерован, головним чином, проти заможніх жидів, полк цей було роззброєно сотнею отамана Біденка, це в ті часи, коли загін останнього був дисциплінованим. Однак Гуцул удався до Ставки і звідти повернув із мандатом на формування кінноти. Цю кінноту він одягнув у все чорне з золотими позументами і далі вже по писувався на повіті, грабуючи під виглядом боротьби з бандитизмом. Назва Меджибожського полку, поступовання Кінного Чорного куріня смерти в запіллю, далі провокації на фронті — все це дає можливість твердити, що цей отаман був одним із числених большевицьких аґентів, що працювали в той час із метою дискредитації української влади в очах населення. — Редакція.

тету. Старшинський склад — ріжноманітний, починаючи з російських пажів і ліцеїстів і кінчаючи підозрілими й темними добродіями. Української мови, за невеликим винятком, ніхто не знав. Командир ґрупи просив отамана Оскілка відкликати курінь, але отаман Оскілко не погодився, мотивуючи тим, що курінь десь провинився і надісланий до ґрупи на виправлення. Тяжко було отаманові куріня розставатися зі своїм маєтком (потяги) і вирушати в район с. Васьковичі. Великі запаси борошна, сала, масла, цукру, меду, ріжного зерна й т. и. було передано до постачання ґрупи, а зі шкіри почали шити чоботи для вояків.

Наступ на Овруч.—Бої під Овручем у ніч з 27 на 28 січня. — Взяття цього міста.

Штаб ґрупи виробив план наступу на м. Овруч і захоплення його. З огляду на те, що розвідка остаточно виявила, що м. Овруч обсаджено трьома полками піхоти, курінем матросів та курінем жидівської ґвардії при сильній артилерії, при чому на південь від Овруча ворог мав два ряди окопів, то командир ґрупи вирішив взяти Овруч у ночнім бою, щоби менше було втрат. На денну атаку не можна було лічити ще й через те, що здеморалізовані частини, крім Сірих, при перших стрілах розбіглися-б; надіслати в обхід яку-небудь частину тих-же військ також було неможливо, бо повторилась-би катастрофа, яка трапилася при отаманові Оскілкові. Що-до Сірих, то вони завжди мусіли бути під рукою в командира ґрупи.

Для операцій під Овручем у розпорядженню командира ґрупи були частини в такому складі:

1-го та 4-го полку Сірої бриґади—3 курінї *) біля 300 баґнетів, 10—12 кулеметів;
55-го Народнього Визволення полку — 2 курінї біля 250 баґнетів, 8 кулеметів;
Імени Наливайка полку—1 курінь біля 200 баґнетів, 6 кулеметів;
Франківського й Чорноморського—2 курінї біля 200 баґнетів, 6—8 кулеметів;
Окрема Запорожська кінна сотня—60 шабель;
Чорний кінний курінь смерти—120 шабель, 4 кулемети;
55-го Народнього Визволення полку—гарматня батарея, 4 польових гармати;
Звягельська гарматня батарея—3 польових, 2 гірські гармати;
2 гарматні бронепотяги, 1 кулеметний бронепотяг—8 кулеметів, до котрих була приділена технічна сотня.

27 січня ранком до Коростеня приїхав із оперативним штабом отаман Оскілко та отаман для доручень при Військовому Міністрові полковник Греченко. З Ігнатполя було викликано командира ґрупи для докладу. З планом командира ґрупи що-до наступу на Овруч не погодилися ні отаман Оскілко, ні полковник Греченко, причому

*) 1-й курінь 4-го полку було залишено в Коростені й Ігнатполі.

кожний із них пропонував свій план, але командир ґрупи не погодився з ними і заявив, що складає з себе керування ґрупою. Після короткої наради було прийнято план командира ґрупи, й обидва отамани побажали бути присутніми при операції.

27 січня до 12 години про ворога зібрано було такі відомості: ворог тримається пасивно, розвідка його далі двох-трьох верстов від своєї позиції не йде, в окопах горять огнища, біля яких гріються застави. Артилерія ворога поставлена на горбах, що оточують м. Овруч*) з північи. Надто укріплений жидівський цвинтар, який мав муровану огорожу. Цвинтар цей лежить на північно-західній околиці міста. Ворог готовився до наступу з метою захопити Коростенський вузол 1 лютого. Такі відомості добула розвідка штабу ґрупи.

До Овруча було верстов 15, а тому віддаль цю треба було пройти з таким розрахунком часу, щоби ніч скрила підхід військ до Овруча. Рух почався з 15-ої години з відповідними охоронними заходами. Кіннота вела розвідку на фланґах. Бронепотяги до особливого наказу залишилися на позиції під Ігнатполем. Війська посовувалися вперед двома колонами обома боками залізниці. Права колона під керуванням полковника Костика, ліва колона під керуванням полковника Овчаренка. Резерв — у розпоряджeнню командира ґрупи. 1-й Сірий полк ішов уступом за правою колоною. Тримався тісний і певний звязок поміж колонами. Всі знали, що треба робити підчас бою.

Вже стемніло, коли ворожі гармати відкрили огонь по колії й шосі. Були значні недольоти. Колони посувалися поволі вперед, виславши густі розвідчі лави. Викликано бронепотяги. До м. Овруча було ще біля 5 верстов. Ворог мав прожектора малої сили, який світив у себе під носом. Невидима ворожа піхота відкрила мушкетний огонь, а трохи пізніше затріщали кулемети. Наші лави не відповідали.

Тяжко було рухатися нашим батареям по сніговому полю, дороги-ж ворог обстрілював гарматнім огнем. Батареям було наказано зупинитися й відкрити короткий рясний огонь по гарматніх блисках ворожої артилерії, потім, негайно перемінивши позиції, віддаляючися в бік від колії, знов відкрити такий-же огонь і залишатися на своїх місцях. Ворог переніс гарматній огонь на нашу артилерію. Колони рушили вперед за своїми лавами. По всьому фронту ворожа піхота й кулемети відкрили огонь. Видано наказа зупинитися й лягти. Коли наша артилерія замовчала, ворожа почала обстрілювати площу, і скількома стрільнами в лівій колоні було забито й поранено біля 30 вояків. Тоді наказано було начальникам бойових участків, збільшивши лави, посовуватися вперед, доки не буде виявлено місце ворожої піхоти, тоді зупинитися й відкрити частий огонь. Через де-який час наша піхота й кулемети відкрили огонь. На внутрішніх крилах лав були запалені дві віхи

*) М. Овруч у долині і з північи оточений горбами.

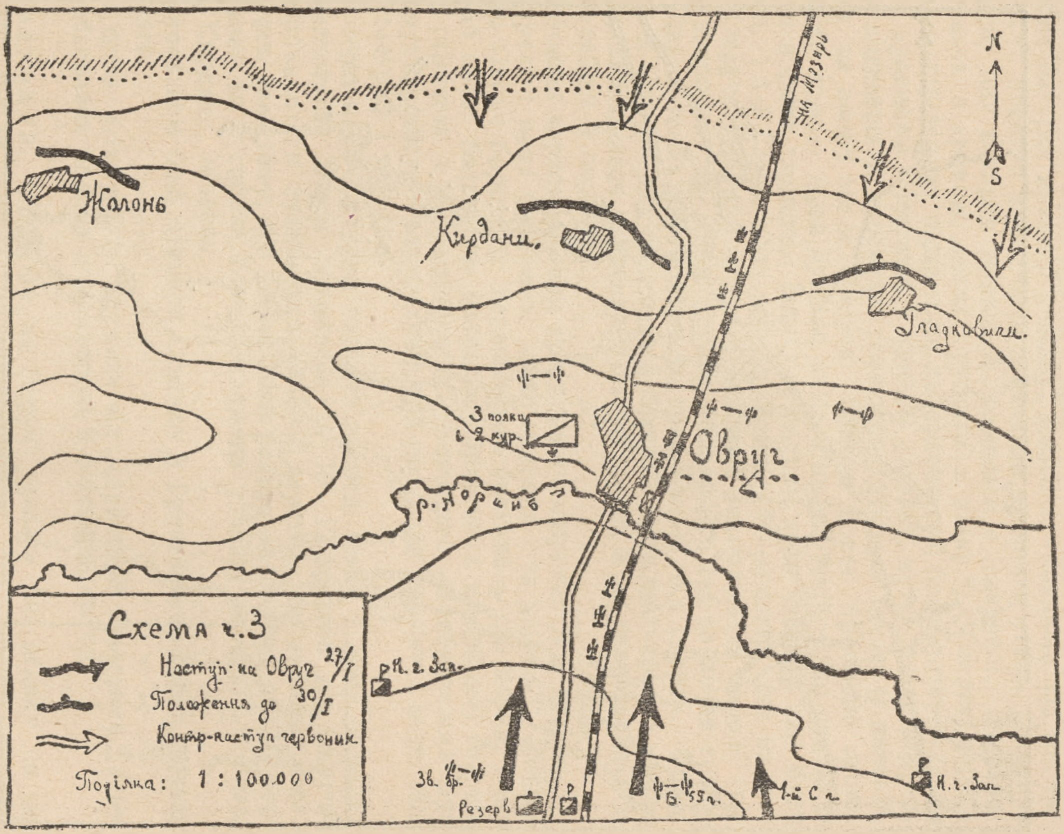
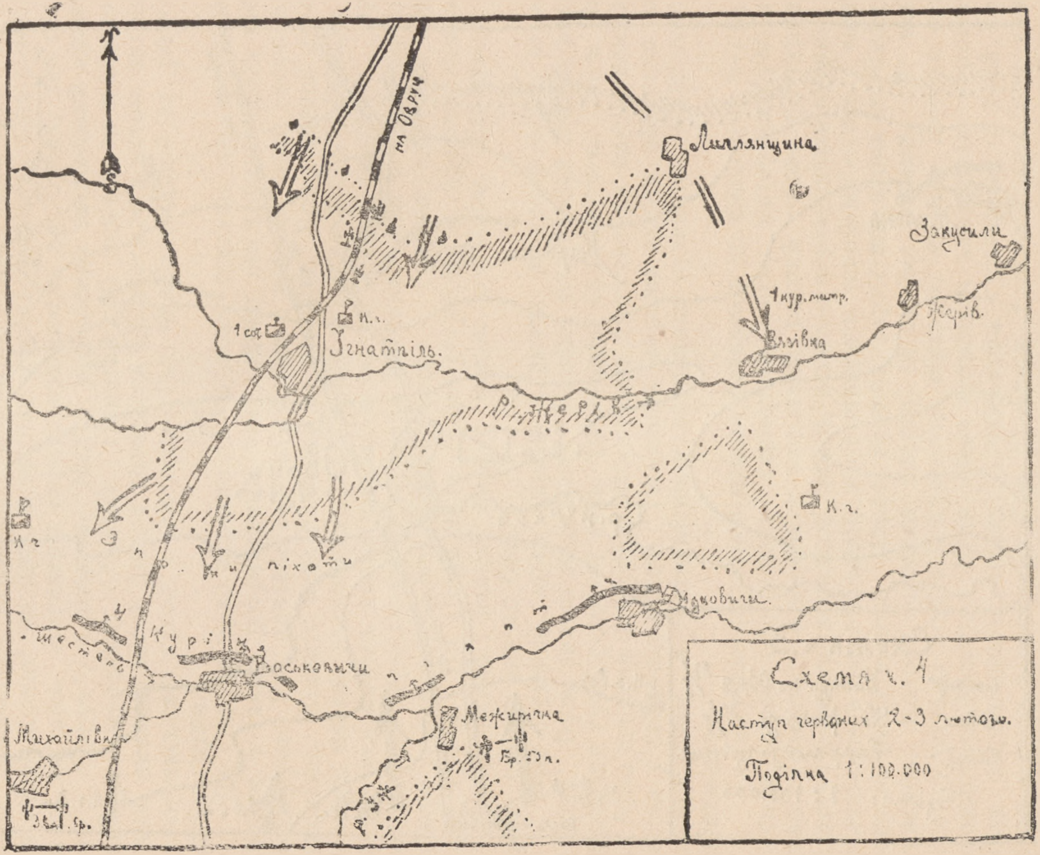

Схема ч. 3
Наступ на Овруч 27/I
Положення до 30/I
Контр-наступ червоних
Поділка: 1 : 100.000
Жалонь
Кирдани.
Гладковичи.
Овруч
р. Норинь
на Мозирь
3 поляки
і 2 кур.
Резерв
р. К. г. Зап.
К. г. Зап.
1-й С. п.
Б. 55 п.
Зв. бр.
N
S

на Овруч
Липлянщина
Закусили
1кур. митр.
Жерів
1 сот.
К.г.
Ігнатпіль
К.г.
піхоти
Босковичі
Межирічка
Михайлівка
Схема ч. 4
Наступ червоних 2-3 лютого.
Подiлка 1:100.000

з клоччя, облитого ґасом. На це гасло кулеметний бронепотяг рушив уперед, випередив лінію наших лав, зник із очей і відкрив сильний огонь по обох боках залізниці. Гарматні бронепотяги підсунулися ближче й відкрили також огонь, стріляючи задній через переднього. На це гасло мусіли відкрити огонь і батареї, але стріляла лише батарея правого участку; лівого-ж—мовчала. На цю батарею було послано кіннотчика з наказом відкрити огонь. Пізніше виявилося, що батарея зникла й опинилася в Ігнатполі. Було видано наказа з криком „слава“ рушити в атаку *). Піхота ворога припинила стрілянину після того, як кулеметний бронепотяг відкрив огонь із кулеметів. Частини, з криком „слава“, хутко йшли вперед. Ворожа артилерія й кулемети розвинули убійчий огонь із позицій, що були на північ від м. Овруча. Раптом ворог припинив огонь. Вперед по дорозі була пущена наша кіннота, якій дано завдання захопити ворожі гармати. Біля 1-ої години ночи частини вже були в Овручі, і 1-й Сірий полк зайняв позицію на висотах, що на північ від Овруча. Чорний курінь і не думав захоплювати ворожі гармати, а звернувся до „своїх прямих обовязків“, себ-то почав грабувати. Тільки темна ніч урятувала грабіжників від смерти. Ворог залишив в Овручі два самоходи й біля 40 возів військового майна; на двірці залишилася канцелярія штабу ґрупи, а на селянських підводах — забиті й поранені.

Полонені червоноармійці при допиті говорили: „Уж больно харашо стрєлялі ваші бронєвікі, даже матроси і тє удіралі“. Виявилося, що Овруч боронили: Таращанська бриґада — два полки, один номерний полк, батальйон матросів і батальйон жидівської ґвардії, при 12 гарматах і 2 бронепотягах. Беззмінно перебувавший при штабі ґрупи комісар Радзієвський при допомозі технічної сотні відновив телеґраф і телефон.

28 січня вдосвіта було вислано вперед кінну й пішу розвідку та бронепотяги. Ворог зупинився за 10--12 верстов від Овруча. Наші бронепотяги зупинилися за 5–6 верстов, бо не мали змоги посуватися далі тому, що ворог зняв рельси на протязі до 2-х верстов і вивіз їх із собою. Була обсаджена позиція на лінії с. с. Гладковичі, Кирдани, Жалень.

З початком бою отамани Оскілко й Греченко та штаб виїхали до Рівного.

28 січня штаб ґрупи отримав від Директорії телеґраму, якою була висловлена подяка командирові й військові ґрупи.

Висновки. Операція на Овруч удалася без огляду на несприятливі умови, з яких головнішими були:

1) Недисциплінованість війська та командного складу („отаманія“). Такі випадки, як свавільне зникнення Звягельської батареї з поля бою та невиконання Чорним „Курінем Смерти“ завдання за-

*) Вояки мали на руках білі відзнаки.

хопити ворожи гармати — яскраво малюють невідповідність комскладу, а грабунок „Куріня Смерти“ вказує ще й на деморалізацію.

2) Прихильність населення до большевиків, що треба пояснити з одного боку бешкетами „отаманів“, які зручно використовувала большевицька пропаґанда, а з другого — тогочасними настроями селянства, яке ще не пізналося на большевиках та ласилося на їхні голосні гасла: грабуй награбоване—відповідальности не буде жадної.

3) Провокаційна праця большевиків у війську та в запіллю ґрупи.

4) В наслідок поразки большевиків у Коростені та під Ігнатполем, треба сконстатувати певну депресію в настроях їхнього командного складу, що виявилося в переході від безоглядного наступу до оборони в Овручі.

Втрати ґрупи були незначні і до всього випадкові. Ворог відійшов на 10—12 верстов від Овруча, знявши шини на залізниці на протязі 1—2 верстов. Ситуація вимагала швидких наступових чинів, у наслідок яких можна було-би захопити Мозир і тим розвязати собі руки в цьому напрямкові. Однак, на перешкоді цьому планові були наступні міркування:

1) Полковник П. одержав наказ від командира Північної ґрупи отамана Оскілка захопити Овруч і тримати його. Отаман Оскілко, що виявив спротив запропонованому полк. П. планові операції на Овруч, із розпочаттям операції виїхав до Рівного, стративши чомусь інтерес до цієї операції.

2) Брак інформацій що-до ситуації на инших напрямках, яких штаб Північних ґруп не подавав.

3) Непевність що-до боєздатности власного війська ґрупи.

4) Незабезпеченість запілля, в якому гуляли ріжні „отамани“ та наводили жах на населення.

З дальшим посуванням конечним було обсадити невеличкими залогами міста запілля та охороняти залізниці. Сил ґрупи полк. П. не вистарчало для цієї мети. Штаб-же Північної ґрупи, приобіцявши забезпечити запілля, фактично нічого не зробив. На підставі поданих у горі міркувань полк. П. перейшов до оборони Овруча *).

Зрада Наливайківського куріня.

28 січня на протязі дня була кілька разів зіпсута в багатьох місцях колія поміж Овручем і Коростенем. Для охорони залізниці було призначено кулеметний бронепотяг і кінні дозори. Згадане явище зробило дуже кепське враження на військо, а провокаційний Чорний курінь сіяв чутки, що ворог відрізав військо від Коростеня.

---

*) З військами характеру „отаманських формувань“, як доводить воєнна історія, досвід і наука, можна провадити операції наступового характеру, надто коли вони мають перед собою слабого ворога або відчувають над собою „пястук“. Для впертої оборони вони майже не надаються без загрози певними частинами з тилу. Очевидно полковник П., переходячи до оборони, вважав, що при допомозі „Сірих“ упорається з рештками військ ґрупи. — Редакція.

В ніч з 29 на 30 січня курінь імени Наливайка, під керуванням свого командира „полковника“ Сумчука *) займав сторожову охорону. З боку ворога був повний спокій. Приблизно між 24 і 2 годиною до штабу ґрупи прийшла старшинська головна застава, при якій повинен був знаходитись і командир полку; вона привела з собою пятьох большевицьких старшин і нахабно вимагала, щоби командир ґрупи прийняв для переговорів большевицьких делеґатів. Телефон, що лучив головну заставу зі штабом ґрупи, було зіпсовано. Командир ґрупи наказав комендантській сотні (Сіра) оточити й обеззброїти заставу, дати кожному, не виключаючи й старшин, по 100 драчів (шомполів) і замкнути до ваґону, а делеґатів під озброєною вартою відвести до штабу. „Полковник“ Сумчук зник. В тойже час видано розпорядження 4-му полкові і двом сотням 1-го полку зайняти сторожову охорону, змінити решту Наливайківців і під ескортою привести до штабу. Зміняти нікого не довелося, бо Наливайківці самочинно покинули свої місця й утікли в невідомому напрямку. Невеличка частина старшин і підстаршин Наливайківського куріня прийшла до штабу й зі сльозами на очах просили їх покарати на горло, бо вони не можуть пережити ганьби тої частини, в якій служать. Ці лицарі доповіли, що вони все вжили, щоб утримати зрадників, але мала їх кількість не дала змоги вжити зброї. Частина Наливайківців отже перейшла на бік ворога.

Большевицькі „делеґати“ були допитані й під сильною ескортою відправлені до Коростеня, звідкіль, згідно з розпорядженням отамана Оскілка, їх повинно було відставити до Рівного. „Делеґати“ заявили, що „товаріщі українци“, згідно з умовою, повинні їх до 5 години ранку привести назад, бо в противному разі совітські війська розрахуються з ними.

Удосвіта всі частини були на позиціях, за винятком Наливайківців і значної частини 55-го полку, що здезертувала разом із Наливайківцями. Лише невеличка частина Сірих, яко резерв, була в руках командира ґрупи. Зрадники й шкурники Чорного куріня смерти — розвідчики — приносили завідомо провокаційні відомості про ворога, чому Чорному куріневі наказано було до 8-ої години ранку зібратися коло штабу ґрупи **).

Комендантам станцій Ігнатпіль і Коростень видано розпорядження затримати, обеззброїти й заарештувати зрадників Наливайківців на чолі з командиром куріня.

---

*) „Полковник“ Сумчук — молодий хлопець, років 23—25, ніколи не був військовим, малограмотний, служив у волосній управі дрібним писарчуком, улюбленець отамана Оскілка й наказного отамана Осецького.

**) Командир ґрупи мав на увазі виявити й відокремити злочинно-провокаційний елемент, віддати його під военний суд, а решту приєднати до Окремої Запорожської кінної сотні.

Бій під Оручем і відворот 30 січня.

Біля 7-ої години ранку 30 січня ворожа артилерія відкрила сильний огонь по наших позиціях і по м. Овручу. Через де-який час із лісу почали дебушувати ворожі колони, посуваючись широким фронтом і охоплюючи наше праве крило. Розпочався гарматній бій. Наша піхота притаїлася в закопах, вичікуючи підходу ворога. На стріли підійшов наш кулеметний бронепотяг.Ількома влучними стрілами ворог поранив і забив кількох вояків 55-го Франківського полку, полк заметушився й почав залишати позицію та втікати назад. Зупинити зрадників не було змоги, бо для цього можна було використати лише Сірих, на долю яких і так випав увесь тягар бою. Коли ворог помітив наш відворот, то розпочав рішучий наступ, але нашим мушкетним і кулеметним огнем примушений був зупинитися й залягти. Гарматній бій поширився до крайности. Наша батарея правого участку понесла великі втрати; крім того ворог намірювався її охопити. Переходити до контр-атаки з одними Сірими було-б безумством, бо сили ворожі були разів у десять більші. Зогляду на це командир ґрупи видав розпорядження про плановий відворот на Ігнатпіль. Кулеметний бронепотяг лицарськи бився, не зважаючи на те, що трьома ворожими стрільнами йому нанесено велику шкоду. Ворог, що поніс великі втрати від нашого огню, до чого він не був призвичаєний, дуже слабо переслідував наш відворот, і арієрґард Сірих під далеким, але сильним ворожим огнем тримав Овруч аж до ночи. Після евакуації Овруча арієрґард було посаджено до потягу, і він відїхав до Ігнатполя. Бронепотяги, після відвороту з-під Овруча, зупинилися в 7 — 8 верстах на північ від Ігнатполя.

Висновки. 1) Побоювання полковника П. що-до небоєздатности військ ґрупи (опріч Сірих) справдилися.

2) Ворог, знаючи сильний потяг отаманських формацій до миру, а не до війни, та ще в умовах зими й ворожого відношення населення, випустив делеґатів для мирних пертрактацій, чим збаламутив Наливайківців та 55-й полк Народнього Визволення.

3) Переконавшися в успішних наслідках делеґації (перехід на його бік частини Наливайківців) ворог перейшов до наступу і збив здеморалізовані війська ґрупи полковника П. *)

4) В наслідок деморалізації військ ґрупи (опріч Сірих) без значних утрат Овруч було опущено.

---

*) Повище підтверджує лише примітку редакції що-до військ отаманських формацій, які не мали а ні міцного національного світогляду, а ні військового виховання. Пястук полковника П. — „Сірі" — були зужиті на латання дірок на фронті після Наливайківців та 55-го полку, чому при наступі ворога бракувало сил для підпертя здеморалізованих Франківців та 55-го полку. — Редакція.

Обсадження позиції по північній околиці Ігнатпільського лісу.— Зрада 55-го Народнього Визволення полку і Чорного куріня смерти й відправка цих частин до Рівного.

До Ігнатполя командир ґрупи прибув 30 січня зі смерком. На станції скупчилися в перемішку частини ґрупи. Значна кількість воядтва цих частин бродила в лісі й по околицях. Було вжито всіх заходів, щоби зібрати й привести до ладу згадані частини. Сірими й частиною Франківців зайнято позицію по північному узліссі Ігнатпільського лісу. Біля 12 години ночи штаб ґрупи, який знаходився у ваґонах, було оточено вояками, при чім вояки 55-го полку виставили кулемети і через своїх „делеґатів" вимагали відрядити їх до Рівного чи взагалі до иншого міста в запіллю. До них приєдналися Наливайківці й Чорний курінь смерти. Комендант Коростеня доносив, що в околицях цієї станції бродять вояки-дезертири, стріляючи в повітря. Знайти кого-небудь із командирів цих частин не вдалося; була в невідомій відсутності й значна кількість старшинства. Комендантська сотня з Сірих стояла біля штабових ваґонів у повній поготові. Озброєна юрба клекотіла. Командир ґрупи видав розпорядження через командира комендантської сотні, щоб усі частини зібралися, і кожна стала окремо на тому місці, де покаже командир комендантської сотні; про виконання цього — доповісти командирові ґрупи. У випадку невиконання — комендантській сотні відкрити огонь. Пройшло біля години, коли нарешті комендант зголосив, що все готово. Командир ґрупи вийшов. Команда „струнко" примусила всіх прикусити язика. З допиту й розмов виявилося, що провокатори Чорного куріня смерти та Наливайківського куріня ширили чутки серед війська, що на других фронтах українське військо прийшло до взаємної згоди з большевиками і що вже давно припинено війну. Здеморалізовані частини вимагали видачі їм большевицьких „делеґатів", котрі ще перебували в Коростені під арештом, чекаючи на приїзд отамана Оскілка.

Зясувавши з начальником Ґенерального Штабу й отаманом Оскілком становище що-до здеморалізованих частин, — Чорний кінний курінь смерти, Наливайківський курінь і 55-й Народнього Визволення полк 31 січня було виряджено до Рівного в замкнутих ваґонах під ескортою варти від Сірих. Звягельський повітовий комендант, полковник Падалка, за згодою командира ґрупи, коли ваґони прибули до Звягеля, зрадників роззброїв, а командирів частин і головачів заарештував. У розпорядження того-ж коменданта було надіслано 5 большевицьких „делеґатів", яких там-же було повішено.

Висновок. Зрада Наливайківського куріня на чолі з його командиром Сумчуком і дезерція з позиції вслід за Наливайківцями значної кількости воядтва з 55-го та Франківського полку була в той час явищем нормальним серед тих „військових частин", які були створені в порядкові отаманських формувань; здебільшого отамани їх були людьми з темним і підозрілим минулим, на війну дивилися з погляду власної наживи, шляхом грабіжництва. Для них

не існувало а ні людських, а ні божих законів, — відповідальности не визнавали. Дух їхнього війська був такий: — битися з ворогом — значить ризикувати власним життям, а це не було в їхніх інтересах. Відсутність відповідальности давала їм змогу іґнорувати все те, що для них було невигідним. Меншість свідомого чесного вояцтва не мала можливости впливати з кращого боку на свою ганебну більшість, бо до цієї більшости належали отамани. Командуючий Північної ґрупи, „народній герой“, отаман Оскілко, — людина років 25, народній учитель, краще воював у запіллю, ніж на фронті, катував при допомозі відомого садиста Шапули мирне громадянство й при перших ворожих стрілах утікав, чим давав приклад таким-же отаманам, як і сам. Відсутність законности, нехтування статутів, безчинність судів, а найголовніше брак почуття карности, розвязувала руки отаманам і їхньому військові. Населення стогнало від їхнього терору, чекаючи твердої влади, з якого-б боку вона не прийшла. Все це і є одною з найбільших причин нашої поразки. Отамани міцно трималися на своїх посадах і вели „уперту боротьбу“... в запіллю з „ворогами“. Раз кадровий старшина — значить ворог, зле володіє українською мовою — також ворог. Вороги — всі жиди, бо мають гроші, а тому їх треба грабувати й нищити. Селянство, що бороняло своє добро від „отаманської реквізиції“ — є запеклий ворог. Але всі ці „вороги“ були без зброї, й отаманам було легко з ними „воювати“. Большевики добре знали, що діється в нас, що виявляє з себе військо і його „вожді“, а тому їм легко було воювати й мати успіх.

Командир ґрупи прийшовся не по душі отаманам, бо мав сильну волю й тверду підпору в своїх бездоганних Сірих; через це його боялися; боялися також і начальника штабу ґрупи, сотника Проходу, який приводив їх до puття *).

---

*) Розклад військ ґрупи полковника П. (крім Сірих) є вартий того, щоб йому уділити більше уваги, бо він виявляє класичний взірець большевицьких методів боротьби, а саме: послуговування аґітацією у ворожих військах із метою підготовки сприятливих умов для збройного наступу.

Автор цілу невдачу складає на карк „отаманів“, у чому є багацько правди, однак не ціла правда. Автор не задається питанням — а чому ж большевики так добре і так швидко знали про те, що діється в наших військах? — Відповідь проста: тому, що мали багацько своїх аґентів серед нашого вояцтва, і не тільки рядового, а також і з-поміж „отаманів“.

І в даному випадкові, знаючи психолоґічний стан вояцтва „отаманських формацій“, як рівно ж незадоволення „отаманів“ полковником П., — большевики зробили психолоґічний трік: вислали делеґацію, яка запропонувала „мирні переговори“ що-до „завішення зброї“, тому, мовляв, що вже на инших фронтах замирилися. Як узяти під увагу, що з ними розмовляв Сумчук у присутності застави; що раніше і Сумчук, і аґенти большевицькі з-посеред наших вояків закидали полковникові П. службу в царській російській армії, себ-то старорежимність, — то маємо повну картину.

— С т а р о р е ж и м е ц ь з а х о в а в в і д о м о с т і п р о м и р, а б и б и т и б о л ь ш е в и к і в, я к і з о в с і м н е х о ч у т ь в о ю в а т и з н а р о д о м. — Так використовувала большевицька аґітація на свою користь знаходження на чолі наших військових відділів кадрових старшин, із метою позбавити ці від-

Залишення Ігнатполя й заняття позицій по р. р. Вуж і Шесток та с. Васьковичі.

Зогляду на те, що сили ґрупи значно зменшилися, а широкий фронт Ігнатпільської позиції, що тягнувся по північній околиці лісу, тяжко було обороняти; крім того, станція Ігнатпіль не мала ні тактичного, ні стратеґічного значіння, — командир ґрупи вирішив зайняти позицію біля с. Васьковичів, по р. р. Вуж і Шесток, де малися глибокі шанці, що лишилися від великої війни, належно упорядковані Сірими ще перед обсадженням Ігнатполя (19 і 20 січня). В Ігнатполі було залишено одну лише сотню Сірих і кінну чоту Окремої Запорожської сотні, які провадили розвідку й мали догляд за ворогом. Бронепотяги залишилися на попередніх позиціях.

1-го лютого отаман Оскілко телеґрафом повідомив командира ґрупи, що в його розпорядження надсилається „окремий" полк імени Винниченка, під керуванням отамана Гришка, причому попереджав, що з отаманом цього полку треба бути рішучим і одночасно обережним, бо може залишити самочинно позицію і зникнути разом із цілим полком.

Бій з большевиками під с. Васьковичами увечорі 2-го і ранком 3-го лютого.

2-го лютого біля 11—12 години наші бронепотяги відкрили огонь по ворожих бронепотягах, які прикривали його ешалони, що наступали на Ігнатпіль. Біля хутора Синяви ворог почав висажувати з ваґонів військо, яке посувалося обома боками залізниці в напрямку на Ігнатпільський ліс, маючи поперед себе рідкі розвідчі лави, які широким фронтом підходили до лісу. Наші розвідчики, що займали північне узлісся, відкрили кулеметний і мушкетний огонь. Ворожі лави залягли в глибокому снігу й собі відкрили огонь. Кінна розвідка виявила рух великої ворожої колони в напрямку на с. с. Липлянщики і Вязовську. По наших розвідчиках ворог відкрив гарматній огонь зі своїх батарей, розгорнув свої головні сили й почав посуватися наперед. Наші бронепотяги та розвідчики почали відступ у напрямку на Ігнатпіль—Васьковичі. Технічники підірвали залізничний місток через

цїли фахового проводу. В цьому випадкові має місце не вільна аґітація. Є всі ознаки змови, заздалегідь розробленого плану заколоту й військового бунту.

От чому, щоби не було своєчасно повідомлено командира ґрупи про прибуття делеґатів, — було попсовано телефона. Треба було заскочити командира ґрупи несподіванкою прибуття делеґатів разом із усією заставою, аби тим змусити його до потрібного рішення чи навіть забити. Коли ж полковник П. розпорядився належно з усіма учасниками цієї ескапади, то наливайківці перейшли на бік ворога.

Ворог, знаючи вже про заколот у частинах цієї ґрупи, переходить у наступ, який довів до опущення ґрупою полковника П. м. Овруча.

Далі цікавим є, що розвідку провадив Чорний курінь і з нього-ж ішли ріжноманітні провокаційні чутки; очевидно, контакт із ворогом дійсно було навязано добре, лише не на користь ґрупи полковника П.

Подаючи все повище з точки погляду обєктивного дослідувача, не зменщуємо значної вини „отаманів", як таких, так і цілої „отаманії". Хай буде вона на майбутнє, як страшне й ганебне memento. — Редакція.

р. Жарів і зіпсули в багатьох місцях залізницю. На одному з бронепотягів до Васьковичів повернувся й командир ґрупи, який розпорядився додати до двох сотень, що боронили позицію біля с. Дідковичів ще одну сотню з кулеметами. Ворог, мабуть, сподівався нашої оборони Ігнатполя, тому на протязі довгого часу обстрілював гарматнім огнем як саму станцію, так і місцевість навколо станції. Лише з наступом темноти ворожа піхота почала виходити з південного узлісся Ігнатпільського лісу, але була зустрінута гарматнім огнем наших батарей і бронепотягів. Ворог зховався в ліс, переслідуваний гарматнім огнем наших батарей, які почали обстрілювати площу лісу. Бронепотяги посунулися наперед і відкрили огонь по Ігнатполю й колії, не даючи змоги ворогові полагодити залізничні мости й колію. Цілу ніч ворог тримався пасивно, не провадив навіть розвідки. В Ігнатполю ворог не міг залишатися на довго й повинен був чи рушити наперед, із метою захопити Коростень, чи, у випадку невдачі, відійти назад. Маленьким силам ґрупи прийшлося чекати ворога на своїх позиціях, рахуючися з фактом, що Коростень ні в якому разі не може бути зданий ворогові. Протягом ночи ворог мав можливість відновити залізничний міст і пустити свої бронепотяги наперед. Щоби паралізувати ворожий намір, з Коростеня було притягнуто старого паротяга, в якому наказано було до ранку розвести пар і на повному ході пустити наперед. Паротяг повинен був зіпсувати залізницю чи, налетівши на ворогові бронепотяги, збити їх із торів.

Біля 24 години 2-го лютого до апарату викликав командира ґрупи отаман Винниченкового полку, Гришко. Крім командира ґрупи він із ніким говорити не хотів. Через де-який час розпочалася „балачка“ поміж командиром ґрупи й отаманом Гришком. Останній*) вимагав „доповісти“ йому про становище під Ігнатполем. Командир „балачку“ цю припинив і запропонував прибути до нього з полком у найскорший час.

3-го лютого вдосвіта ворожа артилерія почала обстрілювати с. Васьковичі та його околиці, а через де-який час почали стріляти й ворожі бронепотяги. Наші батареї були поставлені на крилах бойового порядку (у с. с. Михайлівка й Межиричка) і вичікували дебушування з лісу ворога та його бронепотягів. Наша кінна розвідка доглядала за крилами (фланґами).

Між 10 і 11 годиною ранку з лісу почали виходити рідкі ворожі лави, прямуючи на Васьковичі, обходячи це село далеко на захід. За цими рідкими лавами в 500 — 600 кроках рушили густі лави. Наші батареї й бронепотяги відкрили убійчий огонь. Було пущено наперед на повних парах раніш приготовлений старий паротяг, а слідом за ним рушив кулеметний бронепотяг, що відкрив огонь по обох боках залізниці. Ворог заметушився й почав тікати в бік від залізниці. Ліве його крило попало під фланґовий огонь сотень, що займали позицію у Дідковичах, і понесло великі втрати.

*) Балакав із Сарн.

Наша артилерія розсгрілювала ворога, не даючи йому можливости досягнути до лісу. Таким чином, ворожий намір що-до наступу було зліквідовано гарматнім і кулеметним огнем. На кулеметний бронепотяг було взято біля 11 поранених красноармійців, які зізнали, що ворог має три полки піхоти, курінь матросів, два бронепотяги й 12 гармат, причому курінь матросів посланий на обхід нашого правого крила. Повставало питання, куди подівся цей курінь? Чи він спізнився для загального наступу, чи він робить глибокий обхід. Була зміцнена кінна розвідка, якій дано завдання розвідати місцевість перед Дідковичами, по річці Жорів, і с.с. Вязівку, Жерів і Закусили, що па північний схід від с. Дідковичів.

Біля 14—17 години кінна розвідка доповіла, що с. с. Вязівка й Жерів зайняті матросами, які „гуляють". Не було в розпорядженню командира ґрупи ні одної зайвої сотні, щоби, посадивши її на вози і підвізши до згаданих сіл, захопити нею чи знищити матросів. Протягом решти дня 3-го лютого ворог не показувався.

Зогляду на малу численність ґрупи тяжко було вояцтву в люту зиму беззмінно тримати позицію, нести сторожеву охорону та розвідку.

Висновок. Ворог мав намір 3-го лютого захопити Коростеня, збивши з позиції наші частини біля Васьковичі і Дідковичі. Засиджуватися в Ігнатполі, оточеному лісом, не було рації, бо треба було за відсутністю поблизу населених пунктів тримати в люту зиму військо у лісі. Намір ворога що-до наступу було зліквідовано нашим гарматнім огнем і кулеметним бронепотягом. А його обходна колона (курінь матросів), мабуть на мітінґу, винесла „постанову" не наступати, а краще відпочити в селах. Ворожі бронепотяги не брали участи в бою, бо або-ж не встигли відновити містка й залізницю, або-ж, можливо, пущений на повному ходу з нашого боку паротяг дуже пошкодив їм. Командир ґрупи вирішив не переходити до контр-атаки з метою відкинути ворога на Овруч, бо: 1) для цього в його розпорядженні не було достаточних сил і 2) його завданням було боронити Коростеня.

Прибуття до Коростеня 3 лютото вечером одного куріня полку Винниченка під керуванням отамана Ґришка.

3-го лютого увечері до Коростеня прибув один курінь (біля 200 вояків) полку ім. Винниченка, під керуванням отамана Гришка. Вояцтво цього куріня було розміщено по ваґонах-теплушках; отаман-же мав окремий потяг, який складався з салон-ваґонів і ваґонів першої класи. Потяг цей охороняла почесна варта. „Отамана" було запрошено до штабу ґрупи. З великим опізненням „отаман" зявився й одразу запитав — „де тут полковник?" Командир ґрупи запросив його до кімнати оперативного штабу й запропонував йому подати відомості про склад прибувшої частини, але „отаман" мабуть незнайомий був чи не хотів бути знайомим із правилами військової етики, не кажучи вже про дисципліну, і тому

зразу відповів: „Краще ви мені доложіть, що у вас робиться, а потім уже я сам буду знати, що мені робити“. Багато місця треба було-б уділити на те, щоб описати, як самого „отамана“, так і його поводження. Це один із бандитів, який добре враховує кожну хвилю, щоб йому не довелося загубити свою голову.

4-го лютого мусів прибути ще один курінь цього полку. По його прибутті малося на увазі змінити й дати відпочинок частинам ґрупи, що займали позицію.

В ніч з 4 на 5 лютого прибув другий курінь полку ім. Винниченка, біля 200 вояків. З великими труднощами й лише під загрозою один курінь цього полку було поставлено на позицію. Курінь, що прибув пізніше, було залишено в резерві. Згаданий полк не робив враження військової частини і разом зі своїм „командиром“ вносив деморалізацію в ґрупу.

5-го лютого стало відомо в ґрупі, що Директорія і корпус Січових Стрільців залишили Київ. Це зробило надзвичайне тяжке враження на вояцтво.

6-го лютого до штабу ґрупи приїхав представник Пана Головного Отамана, п. Авдієнко, та висловив бажання дати військові—інформації. Дізнавшись, що військо на позиції, цей старий дідок обмежився лише тим, що побив командира полку ім. Винниченка, полковника Гришка, який винятково підвернувся йому під руку (між ними були якісь давні порахунки) й телеґрафом вимагав від військового міністра покарати Гришка на горло. Нарешті дідок відїхав, взявши посвідку від штабу ґрупи в тому, що він протягом дня обходив позиції та підбадьорював військо своїми промовами.

7-го лютого між 1-ою і 2-ою годинами, несподівано, ворог атакував наші позиції на всьому фронті. Не зважаючи на страшний огонь наших батарей і кулеметів, ворог, при підтримці своїх батарей, посовувався наперед, стріляючи на ходу. Де-які красноармійці, мабуть комісари, махали білими прапорами та щось кричали. Проти с. Дідковичів ворог не наступав. Було наказано сотням, що займали Дідковичі, залишивши на місцях по одній чоті від кожної сотні, рештою атакувати ворога в ліве його крило й тил. Ворог підійшов на 600 - 700 кроків, несучи великі втрати, й заліг у глибокому снігу. На позицію потягом із резерва було підвезено курінь полку ім. Винниченка, — і частини ґрупи, під огневим прикриттям частин, що залишалися на місцях, почали посуватися наперед. Ворог почав поволі відходити, підбираючи своїх ранених і забитих. Ворожі бронепотяги мали перевагу в огню, чому наш кулеметний бронепотяг не мав можливости посунутися наперед і переслідувати ворога. Бій закінчився з наступом темноти. Частини ґрупи залишилися на своїх позиціях. Було тяжко поранено командира гарматнього бронепотягу, як рівно підбито самого бронепотяга й забито кільканадцять козаків і старшин та поранено біля 30—40 осіб *).

*) Докладно сказати зараз про втрати немає можливости.

Патруль, що охороняв залізницю поміж Васьковичами та Коростенем, затримав трьох залізничників із приладдям, підчас псування ними залізниці. Затриманих було прилюдно повішено. Робітники Коростенського залізничного вузла хоч і сиділи „тихо", але потрібували пильного над ними догляду.

Висновок. 7-го лютого большевики мали на увазі рішучою атакою збити з позицій наші частини й на їхніх плечах захопити Коростень, але атака їхня була відбита з великими для них втратами. Большевики не покладали певности на свої „побідоносні" війська, і тільки гадали, що в йська ґрупи полковника П., побачивши їхній наступ, будуть утікати. Але раз опір було зроблено — ворог сам почав відворот. Як-би в завдання командира ґрупи входило знову захопити Ігнатпіль і переслідувати ворога далі, то успіх був-би безперечний, бо червоні „товаріщі" тоді лише „били", коли їхній ворог утікав від першого стрілу. Ворог не міг сидіти в Ігнатполі-двірці, оточеному лісом. Село далеко. Йому треба було чи захопити Коростгнь, чи відійти до Овруча. Тому треба було сподіватися, що ворог знову кинеться на нас, що в дійсності й сталося, коли Коростень боронила пізніше ґрупа Січових Стрільців, під командою полковника Сушка.

10-го лютого вдосвіта наші кінні розїзди доповіли, що ворожі частини з гарматами займають села Нову-Рудню та Палчанок. Ці села до цього часу були вільні й доглядалися нашими дозорами й розїздами. Утворено було пильний догляд за ворогом і вжито належних заходів на той випадок, як-би ворог рушив у обхід нашого лівого крила, але ворог тримався пасивно. Люта зима й глибокий сніг до де-якого ступіня були перешкодою до активних чинів.

На протязі безупинної місячної боротьби серед лютої зими частини Сірих мали моральне право на відпочинок, хоч-би на короткий час, про що командир ґрупи й клопотав. Сидіти на одному місці на протязі довгого часу було тяжко. Ґрупа не була заосмотрена: — ні одного хунта провіянту для людей й оброку для коней не отримувалося, грошового відпуску також не було. Група була зданою на саму себе. Вживалося з приводу цього всіх можливих заходів, але, крім обіцянок, нічого не було. Частини Сірих мали деякі запаси, які було привезено з-під Бахмача, яко відбиті від німців. Отже, цією решткою прийшлося ділитися з рештою частин ґрупи. Що-до оброку, то завдяки лише енерґії й здібності Овруцького повітового комісара — обрік доставлявся в потрібній мірі.

Матеріяльна частина гармат, кулеметів і мушкетів була в надзвичайно лихому стані. Гармати й кулемети не мали технічної шмари та запасових частин, мастити рушниці також не було чим. Начальник артилерії фронту отамана Оскілка, Дворенко-Дворкин виявляв із себе одне непорозуміння. Це була пародія не тільки на начальника артилерії, але й на старшину взагалі. Обозів частини не мали, а всяке майно, в тому числі й похідні кухні, перевозилося

в потягах, і таким чином військові частини були цілком залежні від цих потягів.

Шгаб-кватирі начальників також були в потягах. Словом, війна відбувалася на колесах. Військо було звязано з залізницею, по якій підтримувався звязок поміж окремими ґрупами фронту, відстань між якими доходила до 200 верстов.

Цей час боротьби — був часом „отаманії".

Нарешті 12-го лютого прибула до Коростеня ґрупа військ Січових Стрільців, у складі 6 полків піхоти та значної кількости гармат і кулеметів, під керуванням полковника Сушка й начальника його штабу ґенштабу підполковника Сулківського. Як виявилося, ґрупа Січових Стрільців прибула на зміну ґрупи полковника П.

Перед зміною, на третій день після прибуття полковника Сушка, вийшов інцидент поміж ним та начальником ґрупи, полковником П. Полковник Сушко зі своїм штабом займав царський потяг, який охороняв подвійною низкою варт, а біля ваґону його особи стояла почесна варта. Потяг стояв на ст. Коростень-Житомирський. Штаб ґрупи полковника П. перебував на станції Коростень-Подільський.

Всі домагання полковника П. що-до побачення з полковником Сушком не довели ні до чого. Начальник штабу ґрупи, підполковник Сулківський, прийняв позиції від полковника П., сидячи за столом і граючи зі старшинами штабу в „шмоньку". Тут-же стояло шампанське та овочі. До повної картини бракувало ще хіба жінок.

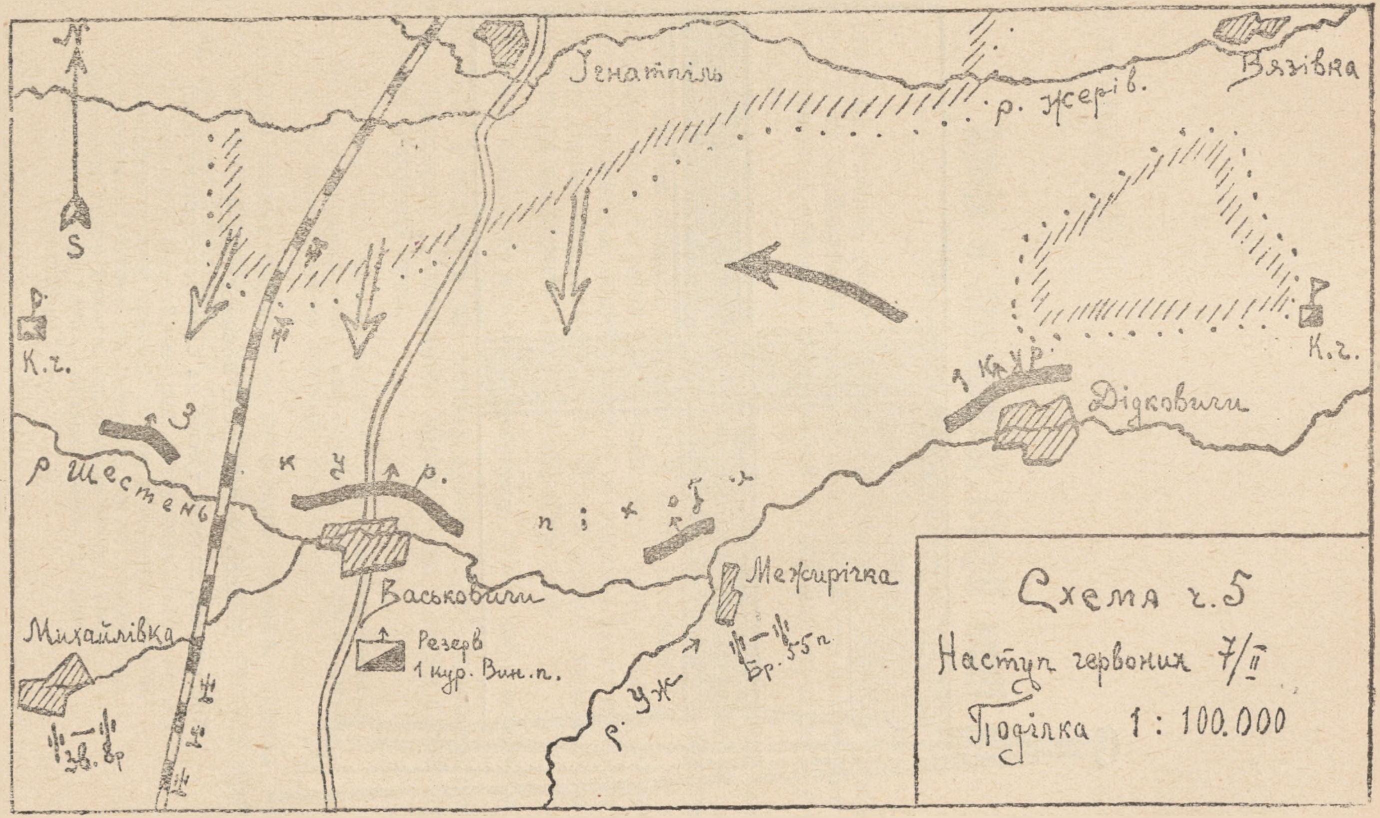
Частини Січових Стрільців не були поінформовані про бойові обставини й не знали свого завдання. Їхні командири не вміли читати військових мап, а тому й не могли орієнтуватися на місцевості. Гарматчики, як старшини, так і підстаршини, були зле ознайомлені з уживанням легкої пушки російського зразку; те саме явище було й серед кулеметчиків та піхоти*).

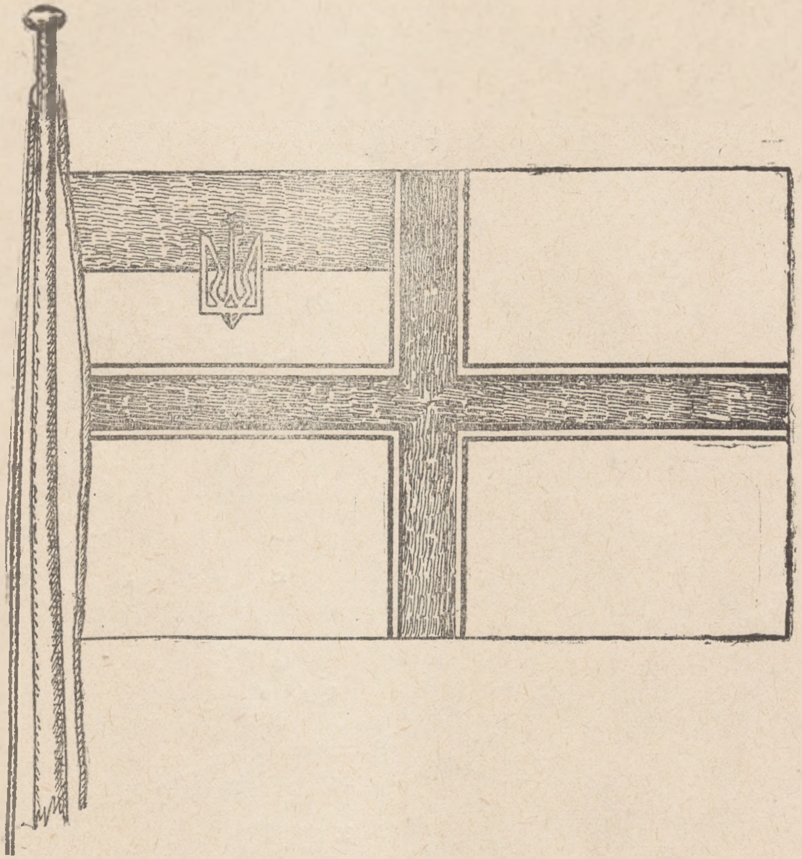
На все це звертав увагу полковник П. і негайно повідомив отамана Оскілка, що ґрупа Січових Стрільців не боєздатна, а її начальники, мабуть, переоцінили цінності, надіючись утримати Коростень отим своїм військом.

15-го лютого частини Сірих і полк ім. Винниченка двома ешалонами відбули: 1-й полк до Житомира, 3-й до Бердичова, а полк ім. Винниченка (здається) до Рівного.

---

*) Оскільки відомо гарматчики корпусу С. С. були наддніпрянці, російської або гетьманської служби, добре ознайомлені з гарматами російського зразку. — Редакція.

Схема ч. 5
Наступ червоних 7/II
Поділка 1 : 100.000
N
S
Генатпіль
Вязівка
р. Жерів
К. ч.
К. ч.
Діковичі
р. Шестень
Васьковичі
Межирічка
Михайлівка
Резерв
1 кур. Вин. п.
р. Уж
к у р.
п і х о т и
Бр. 55 п.

Прапор Української Воєнної Флоти.

(Хрест синій, золотий тризуб на блакитно-жовтому полі).

О. ШПИЛИНСЬКИЙ
Сотник.

Армія в перспективі історії нації

(минулого й майбутнього).

Ця тема ставить своїм основним завданням звернути увагу наших вояків на необхідність підтримання переємности історичних традицій української збройної сили через усі минулі, сучасні й у майбутні віки.

Зважаючи на ту ролю, яку відіграє армія в історичному життю нації, ми дозволимо собі висловити глибоку певність, що в нашій роботі по відбудові історичної збройної сили України допоможуть нам також своїми цінними порадами й наші історики.

Збройна сила України, як відомо, бере свій початок у процесі первісного розселення нашого народу й досягає свого першого розквіту в часі Великокнязівської доби. В цей період українським князям пощастило витворити могутню збройну силу

„під трубами повиту, під шоломами випещену, кінцем копія вигодовану“ *),

з якою вони й виходять на світову арену. Дикі половецькі степи, Каспій — Царгород, Македонія, Ілірик — це є терен слави першої української збройної сили.

„Дрімає в полі Ольгове хоробре гніздо, далеко залетіло!
Не на те родилося воно, щоб ображав його сокіл, кречет,
А ні ти, чорний круче, поганий Половчине!...“ *)

Тодішня історія України — це є одна велика, чудова воєнна епопея, яка в особі князя Святослава й дала нам перший прекрасний тип та ідеал українського лицаря.

„— Святослав, грізний, великий князь київський, приспав
Половецькую силу; притовк своїми сильними полками,
Харалужними мечами, наступив на землю половецьку,
Притоптав горби і яруги, скаламутив річки і озера...
Німці і Венеціяне, Греки і Морави співають славу
Святославу“ *). —

*) Слово о Полку Ігореві.

За цим першим розкішним періодом української воєнної історії починаються темні роки першої руїни, довге повільне кришталювання нових організаційних форм і, нарешті, хуткий, буйний розквіт козацької збройної сили. Козаччина, витворивши нові організаційні форми, які відповідали тогочасним умовам боротьби, принципом земельно-городового формування своїх полків охопила й убрала в себе всю стару, вікову традицію збройної сили України, що й давало їй право твердити, що вона:

> „— Се-ж бо те племя славного народу Руського, з насіння
> Яфетового, що воювало Грецьке цисарство морем
> Чорним і сухопуть. Се з того покоління військо,
> Що за Олега, монарха руського *), в своїх моноксилах
> По морю й по землі плавало і Константинопіль
> Штурмовало. Се-ж вони за Володимира Святого,
> Монарха руського *), воювали Грецію, Македонію, Ілірик", —

(Меморіял українського епископату до Правительства Річипосполитої Польської з р. 1621).

Як перший князівський, так і другий козацький період—заповнив гучною, світовою славою багато розкішних сторінок дальшої української воєнної історії. Цей козацький період, зокрема, цікавий тим, що витворені ним воєнно-організаційні форми в загальному відповідають традиційно усталеним формам навіть і сучасної збройної сили.

З часом устрій цей виявився застарілим, і ми бачимо в останні роки самостійного існування української збройної сили (за часів гетьмана Многогрішного) спроби перейти до нових способів комплектування своїх полків, що більш відповідало вимогам ближчого часу. На жаль, Україні не пощастило осягнути цей великий ступінь розвитку своєї збройної сили, і вже пізніше, по довших зпущаннях, це було переведено ворожою московською рукою, коли українська збройна сила складала вже частину загально російської армії. Нашим другим завданням є також довести, що й у період останньої великої руїни наші славні, старі українські полки не зникли безслідно з історичного обрію; їм судилося, як це ми побачимо нижче, багато пережити надто складних пертурбацій, у результаті чого, своїми окремими полками вони дійшли й до наших часів, до 1917 року, і тим, якби символічно сконсервували в собі всю посивілу, обтяжену віковою славою історію української збройної сили.

Не логічно переклеслювати в українській воєнній історії її російський період, нерозважно рвати символічну переємність традиції й залишати на глум ворогові і ту славу, яку було здобуто навіть і під його рукою, Втративши Державність, наші прадіди (і багато з нас) звязали з історією наших, але вже російської служби, полків

---

*) В той ще час Москва не вбиралася в наші (руські — українські) шати й прозивалася своїм власним іменем — Московією. Назву нашої Батьківщини перебрала на себе вже пізніше, коли стала виходити на світову арену й потрибувала створити для себе ґенеологічне дерево. — Редакція.

життя поколінь і під девізом „честь полку“ підтримали цю символічну переємність традиції збройної сили „Маєстетного*) Терену України“. Раз ми забрали від москалів фабрики, залізниці, будови і т. д., то нерозумно й необачно залишати їм те, що від славних далеких віків є наше. В часи Відродження Нації — ідеальне рішення, що-до творення власної армії, здавалося-б, мало виглядати дуже просто: від московської армії відокремлюються старі українські полки, стягуються на власному терені, полки розгортаються, символічно передаючи традицію та історію новим, історично спорідненим нашим полкам, і — українська збройна сила готова. Але було багато причин, чому так не сталося, і найголовніша полягала, очевидно, в тому, що ми просто не знали, котрі з московських полків є полками українськими. Що такі стремління перебрання слави старих полків російської служби спостерігалися в нас, свідчить присутність в українській армії „Лубенського кінного полку“ — який, до речи сказати, не має нічого спільного зі старим Лубенським городовим полком. Все вищезгадане й багато ще иншого й спричинилося до того, що ми змушені були творити наново молоду українську збройну силу**).

Нашій великій страдниці, молодій Українській Армії, судилося пройти тяжкими, тернистими шляхами, але наразі не є нашим завданням спинятися над „злими терніями“, якими заросли шляхи її розвитку; тут ми маємо на увазі виявити лише все те нелоґічне й ненормальне, що ще залишилося в нашій роботі та що потрібує конечного виправлення з точки погляду переємства історичних традицій. Ми хочемо обговорити найменування наших полків (курінів).

Мусимо признати, що-до боротьби маси підняла не висока свідомість минулого, а інстинкт здорової нації, і про минуле ми вже довідалися пізніше в процесі тієї боротьби, що вибухнула.

Цей інстинкт, ця несвідомість минулого, до того-ж ще й хаос революції, під яку творилася українська збройна сила наших часів, — все це, натурально, мусило відбитися на нашій орґанізаційній праці, наслідком чого й були оті історично-нелоґічні, часто фантастичні, назви наших полків (курінів) й дивізій; особливо дивними видаються назви дивізій по кольорах — Сіра, Синя.

Оця несвідомість та методи орґанізації полків, що творилися на місцях, так-би мовити з долу, випадковими „орґанізаторами“ — одиницями безперечно активними, але без достатичної підготовки, — це й пояснює всі оті нелоґічності та відсутність переємства й традицій***).

---

*) Ukrainischer Hoheitsgebit = Deutscher Hoheitsgebiet.

**) Досить упрощена, нереальна схема. Взагалі автор розглядає цю справу дуже однобічно: ніби-то вся істота справи полягала в збереженню історичних традицій. Справа в дійсності була значно складнішою. — Редакція.

***) До цього слід додати, що в українській літературі бракувало воєнно-історичних праць. Студії-ж української старовини в мові московській належали до літератури наукової й архівної. — Редакція.

„Орґанізатори“ присвячували полки якомусь героєві по свойому уподобанню, й з особистих симпатій, а незнання власної воєнної історії споводувало те, що Запорозьким полкам на шефів визначали гетьманів, які з Запорожцями не мали нічого спільного, і навпаки, полкам, що відповідали старим „Городовим“ — визначали на шефів — запорозьких героїв.

Траплялося й таке, що полки присвячувано письменникам, як от Франкові, Винниченкові, Грушевському. Був навіть такий випадок, що на шефа одного з полків визначено було такого сумнівного воєнно-історичного“ героя, як Кармелюк, оминаючи в той-же час таких великих героїв, як Князь Святослав, полковник Кричевський Морозенко — імена, за які не один народ міг-би позаздрити народові українському.

Мусимо памятати, що Армія є живою історією свого народу, це є вічно розгорнена книга слави й чести, перша й найвища школа народу, освячена минулим, осяяна мріями майбутнього.

І тому нам необхідно виправити допущені помилки та за допомогою істориків відбудувати нашу Армію так, щоби кожна її частина була традиційно звязана з певними періодами існування нашої збройної сили.

А для цього нам потрібен „Реєстр“ історичних полків України, треба історично-лоґічно називати наші полки іменами відповідних героїв українських воєн як минулого, так і сучасного, від Князя Святослава через Гетьмана Богдана до Головного Отамана Петлюри.

Молода Українська Армія підчас останньої Визвольної Боротьби довела, що й вона „се-ж бо те племя“ славного народу Українського, що й вона „з того покоління військо, що штурмовало Константинопіль“ і на чайках ходило в Царгород.

Українська Армія довела, що вона почуває себе гідною побожно схилитися перед святими, століттями освяченими знаменами старих українських полків, що вона є гідна перебрати та вічно й непорушно-свято хоронити вікову традицію української збройної сили.

І тоді й ми, так, як це роблять анґлійці, будемо святкували 500-ліття наших полків, і ці свята будуть святом цілої Української Нації.

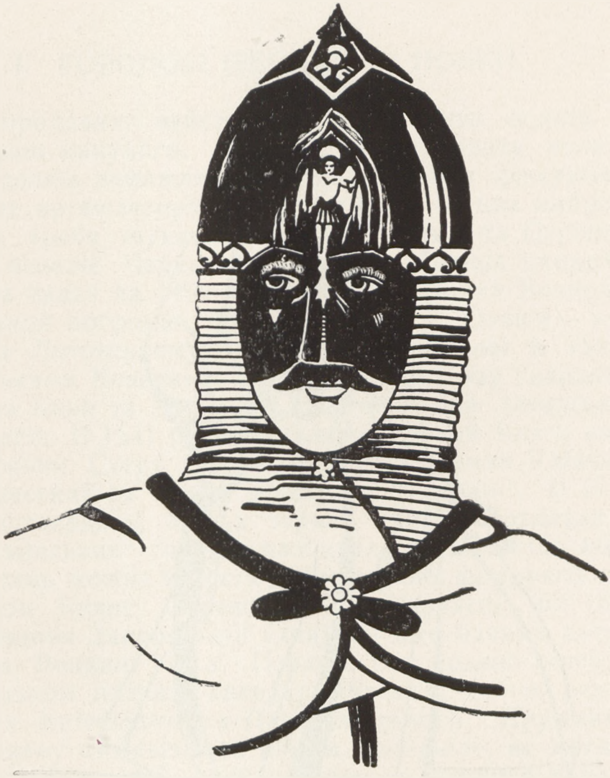
* * *

Збройна сила українська складалася з таких історичних витворів *):

I. Городові або так звані Реєстрові (популярно лейстрові) полки.
II. Сердюцькі або Компанійські, а коли кінні, то—Охочекомонні полки.

---

*) До цієї праці використані головним чином такі джерела:
1. Проф. М. Грушевський. „Історія України-Руси“. Київ 1909.
2. Brix. Geschichte der alten Russischen Heeres-Einrichtungen. Berlin 1867.
3. Fr. Stein. Geschichte des Russ. Heeres. Hannover 1885.
4. Головинський П. Слободскіе казачьи полки. С.-Петербург 1864.
5. Гербель Н. Изюмскій Слободской казачій полк. С.-Петербург 1852.
6. Шпилинський О. Облога м. Ставища (рукопис).

Київський князівський дружинник.
(Том I № 25).

(Цей і послідуючі малюнки уніформ зрисовані в німецькій Оружейній Палаті з фундаментальної збірки, виданої Російським Военним Міністерством, в редакції Висковатов,— Рисунки къ историческому описанію одежды и вооруженія російских войск).

Сотник з часів Гетьмана Мазепи.
(Том IV № 208).

III. Запорозьке Військо — куріні.
IV. Слобідські полки.
V. Чугуївські полки.
VI. Українського Ляндміліційного Корпусу полки.
VII. Українські реґулярні полки російської формації.
VIII. „Козацькі Війська“—яко результат першої української еміґрації.

I. ГОРОДОВІ (РЕЄСТРОВІ) ПОЛКИ.

Історія городових, найстарших українських полків губиться в далекій темряві минулого. З певністю встановити початок формування цих полків неможливо. Історики лише фіксують ту думку, що перших орґанізаторів воїв або ватаг — цих ембріонів майбутніх полків, треба шукати серед Київських та Переяславських дружинників, пізніше Черкаських Воєвод. Перша історично-документальна дата падає на 1491 р., коли Черкаський Воєвода, Князь Богдан Глинський погромив турецьку фортецю Очаків — кримський хан скаржився Литовському Князеві Олександрові й називав тих людей Черкаськими Козаками. В 1492 р. хан знову скаржиться, але цей раз вже на Киян та Черкасців, що захопили татарський корабель під Тягинею. В 1541 р. Литовський Великий Князь видає циркуляра: „дворянин Стерт Солтанович обїде замки Київський, Канівський, Черкаський та спише реєстр усіх козаків“. В 1545 р. Литовський Уряд твердить, що „з Черкас, Канева, Брацлава, Винниці та инших „українських“ городів назбиралося „мнозство козаків“.

Таких подань можна навести досить; у них фіґурують до 1510 р. головним чином Кияне, Переяславці та Черкасці, від 1510 р. до 1562 р. (заснування Запорозької Січи) ми вже бачимо ватаги з Канева, Брацлава, Винниці і т. д. Перший ряд подань стверджує, що початок козацьким полкам дали дружинники, себ-то рештки князівських полків Київського та Переяславського. Дружинники, які ще памятали славу князівського війска, зрозуміло, не могли примиритися з тим станом річей, який панував на тодішній Україні—Русі. Це гнало їх на нові місця, подалі від чужого панування, і там закладалися нові „городи“ — найбільшим із котрих стали Черкаси. Умови тогочасного степово-кордонного життя, головно безперестанні татарські наїзди, по-за всім неприємним, відкривали також досить багато цікавих перспектив, що не могло не приваблювати тих войовничих елементів, які ще лишалися в старих „городах“. Починаються степові екскурсії ватагами (ватаман=отаман) з окремих городів, спочатку яко явища спорадичні, а з часом орґанізацію більш впорядкованих експедицій переймають на себе Черкаси, куди і сходилися ці ембріони майбутніх полків, яко ватаги (вої) Київські, Переяславські, Канівські і т. д. Першим орґанізатором упорядкованих експедицій історичні джерела називають Черкаського Воєводу Остапа Дашковського (Дашковича) (походи 1511-1535 рр.); він мав ніби-то поділити всі ці ватаги на полки й сотні та завів Римську муштру.

Історія не подає нам ближчих відомостей, одначе, зважаючи на суворий характер та надзвичайну енерґію Дашковського, ми не маємо причин відмовити йому в честі бути першим орґанізатором козацького війська, тим більше, що історичні джерела, які подають про його походи, фіксують ориґінальну козацьку тактику, яку безсумніву могли виявити лише здисципліновані військові формації. Після Дашковського, провідний центр із Черкас переходить на Запорожжя; там палає буйна енерґія Князя Вишневецького (Байди) з першою спробою в 1550 р. утворити Запорозьку Січ, але оформитися їй судилося лише в 1562 році. Запорозька Січ складалася головним чином із тих елементів, які назавше й рішуче порвали з „городами", з родинним життям, з його турботами та неприємностями. Більша-ж частина „козаків" — які в пізніших роках уже не потрібували ховатися й могли відверто так себе іменувати, більш того, ця почесна назва відокремлювала його від „посполитого" й давала відповідні привілеї — більша частина козаків залишалася при своїх родинах на „Волості".

Це останнє й спричинилося до того, що на Україні зароджуються дві обособлені воєнні орґанізації — „Запорозька Січ" та „Городове Військо", — які в пізніших роках і йдуть своїми окремими орґанізаційними шляхами. Наразі, говоритимемо про „Городове Військо", яке, як ми бачили вище, повстало з городових ватаг (воїв).

У кожному городі було коли не „множство", то в усякому разі досить козаків, і вони починають акцію за юридичне леґалізування свого стану.

Увесь цей період до 1576 р. і заповнюється цією боротьбою за право леґального існування самоповсталих військових формацій— полків, але, само собою зрозуміло, все це в жадному разі не шкодило час від часу окремо або разом із Запорожцями „шарпати" Молдавського Господаря або Білогородську та Кримську Орду. De-facto, Польський Уряд змушений був давно вже погодитися з існуванням Городового Війська; що-до Запорожців, то силою обставин вони здобули визнання de iure ще в 1562 р. Історичні джерела не подають нам назв тих сімох Городових полків, що 1574 р. брали участь у молдавському поході, та наразі цікавить нас самий факт, як також звідомлення тогочасної закордонної преси про дивну козацьку тактику в час бою під Білгородом, що дає новий доказ воєнно-орґанізаційної закінченности тогочасних городових полків. Нарешті актом 1576 р. юридично затверджуються шість Городових полків:

I.	Переяславський	IV.	Канівський
II.	Черкаський	V.	Корсунський
III.	Чигиринський	VI.	Білоцерківський

Як бачимо, Київський полк не дістав затвердження, але з цього, очевидно, не значить, що козаки Київського полку перестали існувати de-facto.

Першим легалізованим Гетьманом Городового Війська був Князь Богдан Ружинський із військовою штаб-кватирою в м. Трахтемирові.

Перід із 1585 р. (початок „Великих Морських Походів“ у Запорожців) до 1648 р. означується, в залежності від політичних обставин, або збільшенням числа Городових полків (де фігурують також Київський, Брацлавський, Винницький і т. д.), або постійною редукцією до шістьох вищезгаданих полків.

(Акти: 1590, 1594, 1607, 1620, 1638 років).

Але нас більше цікавить період із 1648 р. по 1655 р., коли під проводом Великого Гетьмана Україна виставляє 34 (36) Городових полків.

*
* *

Реєстр „Городового Війська“ від 1648 року виглядав так:

1. Київський	полк	18. Овруцький	полк
2. Переяславський	„	19. Миргородський	„
3. Черкаський	„	20. Прилуцький	„
4. Чигиринський	„	21. Ніженський	„
5. Канівський	„	22. Лубенський	„
6. Корсунський	„	23. Стародубський	„
7. Білоцерківський	„	24. Гадяцький	„
8. Уманський	„	25. Зіньківський	„
9. Паволоцький	„	26. Могилівський	„
10. Браилавський	„	27. Кальницький	„
11. Чернигівський	„	28. Остерський	„
12. Полтавський	„	29. Ірклїівський	„
13. Камянецький	„	30. Животівський	„
14. Винницький	„	31. Сосницький	„
15. Лисянський	„	32. Тарговицький	„
16. Туровський	„	33. Бишовський	„
17. Кропивянський	„	34. Іщенський	„

З цього реєстру бачимо, що в українській визвольній боротьбі 1648 року брала участь уся Українська земля, репрезентована 34 (36) полками. Але хутко—відгули великі бої, й Гетьман Богдан творить, на відносини тогочасні, так-би мовити, регулярну українську збройну силу з 15 городових полків.

Реєстр тих полків із їхніми полковниками від 8 травня 1650 р. виглядав так:

1. Київський	полк —	полковник	Антон Адамович
2. Переяславський	„	„	Федько Лобода
3. Черкаський	„	„	Іван Ворощенко
4. Чигиринський	„	„	Федір Якубовський
5. Канівський	„	„	Семен Повицький
6. Корсунський	„	„	Лукян Мозиря
7. Уманський	„	„	Йосип Глух

8. Брацлавський	полк —	полковник	Данило Нечай
9. Чернигівський	„	„	Мартин Небаба
10, Полтавський	„	„	Мартин Пушкаренко
11. Миргородський	„	„	Максим Гладкий
12. Ніженський	„	„	Прокіп Шумейко
13. Кальницький	„	„	Іван Федоренко
14. Кропивянський	„	„	Филон Джеджалій (1631 р. отримав Сердюцький полк)
15. Остерський	„	„	Тиміш Носач.

У цьому реєстрі ми не бачимо де-яких західніх полків, прикладом Камянецького і т. д. Це, очевидно, пояснювалося політичними мотивами, але це також не значить, що ці полки перестали існувати. Що-до инших, менших полків, то такі полки було згорнено в сотні відповідних полків, прикладом Ірклїївський у сотню Переяславського полку і т. д.

Цікаво також підкреслити стратеґічні збірні пункти Української Армії:

На правому березі: м. Ставище, на лівому — Білі-Межі (між Борзною та Конотопом). До цього часу відноситься також орґанізація першого в світі Ґенерального Штабу, коло „Бунчукових Товаришів" при Гетьмані, як також упорядкування української „Армати". У нас, між инших, склалася чомусь уява, що українські козаки були завжди кіннотчиками; це було не так,—сила городових полків полягала в піхоті, полки мали по декілька кінних сотень, які в разі потреби і зводилися у великі кінні обєднання: корпуси, загони. Кінноту виставляли головним чином Сердюки, Запорожці, Татари.

Історія української (обєднаної) кінноти дає нам два величавих, світової слави, приклади:

І. Рейд кінного корпусу полковника Морозовського (Морозенка): Тарнопіль, Коломия, Варшава.

ІІ. Марш кінної ґрупи полковника Кричевського: Збараж — Лоїв.

* * *

Починаються сумні роки Руїни, коли Україну розірвано по Дніпру на дві частини; число українських полків збільшується, і в залежності від ріжних обставин хитається від 21 до 25-ти.

В 1674 р. Правобережжя має 12 полків:		Гетьманщина має 9 полків:	
1. Київський	7. Брацлавський	1. Переяславський	6. Прилуцький
2. Черкаський	8. Уманський	2. Чернигівський	7. Гадяцький
3. Чигиринський	9. Кальницький	3. Стародубський	8. Лубенський
4. Канівський	10. Паволоцький	4. Полтавський	9. Миргорд.
5. Корсунський	11. Тарговицький	5. Ніженський	
6. Білоцерків.	12. Могилів-Под.		

Козак з початку XVIII століття.
(Том IV № 206).

Підпомішник козака з початків XVIII віку.
(Том IV № 207).

В цей період число полків дуже часто з ріжних причин міняється так: 30 січня 1667 року Сосницький полк вливається до Чернигівського, Зіньківський — до Полтавського, Ірклїівський — знову до Переяславського, після татарської навали 1678 року Канівський полк до Переяславського. 1679 року Корсунський та Черкаський полк зовсім переходять на лівий беріг. 1680 року маємо знову полки: Сосницький, Овруцький, Зіньківський, Ірклїівський.

* * *

Страшна велика Руїна дійшла, як відомо, до того, що зникли не тільки правобережні полки, але зникли великі старі міста, руїни поросли травою, і там гніздилися гади та дикі звірі. Де-який час під полковником Паліем трималися ще Білоцерківський та Винницький полк, але згодом і вони зникають. Правобережна Україна обернулася в дикий степ.

У період від 1700 до 1784 року існує лише десять лівобережних полків; цим полкам судилося пережити сумну долю Гетьмана Мазепи та недовгий ефімерний блиск Гетьманства Кирила Розумовського. Реєстр цих полків, що вбрали в себе полки правобережні, виглядав так:

I.	Київський	VI.	Ніженський
II.	Переяславський	VII.	Прилуцький
III.	Чернигівський	VIII.	Гадяцький
IV.	Полтавський	IX.	Лубенський
V.	Стародубський	X.	Миргородський

Ці десять полків і проходять по всіх актах реєстру російської армії (восшествія на престол), яко „Иррегулярные Малороссійскіе полки“ аж до року 1775, коли наказом від 24 жовтня 1775 року та 2 квітня 1783 року вони були переформовані в реґулярні полки:

„Малороссійской Легкой Кавалеріи“.

Наказом від 9 лютого 1784 року ці десять українських полків знову були переформовані та частинно переіменовані в „Тяжелую Кавалерію Карабинеров“ і знову в так звану „Малороссійскую Конницу“.

1.	Київський	кавалерійський	карабінерний	полк
2.	Переяславський	„	„	„
3.	Чернигівський	„	„	„
4.	Стародубський	„	„	„
5.	Ніженський	„	„	„
6.	Лубенський	„	„	„
7.	Сіверський	„	„	„
8.	Софійський	„	„	„
9.	Глухівський	„	„	„
10.	Тверський (!)	„	„	„

З цього року починаються ще більші страждання українських полків. Що-до формувань та переформувань, то період Катерини II та Павла I мало чим ріжнився від наших часів в 1917—1919 році, аби простежити дальшу долю наших окремих полків, потрібні спеціяльні студії, які вимагають відповідного часу, тут-же ми хочемо навести лише кілька прикладів:

Наказом 9 липня 1789 року Переяславський та Лубенський полк переформовані в Переяславський Єґерський полк, Тверський та Софійський — в Тверський Єґерський полк. Із шістьох ескадронів карабінерних полків та полку Київського зформований Київський Єґерський полк і т. д.

З усіх старих українських полків тільки Стародубському та молодому Глухівському полкові судила доля дійти в чистому вигляді до наших часів, до року 1917. Ці два кінні полки символічно й донесли до нас од віків славну історію українських

Городових полків.

Історію цих двох полків (вже російської служби) можна простежити у відповідних полкових виданнях, яко:

6-ий Глухівський	Гусарський полк	до 1907 року Драґонські полки.
та 12-ий Стародубський	„ „	

Історія Українського Стародубського полку виглядає так:

Зформований у 1640 році, брав участь в українських визвольних війнах з 1648 по 1711 рік; до 1784 року числиться українським полком; з 1784 року яко кінний полк російської армії і аж до року 1917; з року 1917 кінний полк Української Армії.

II. СЕРДЮЦЬКІ ПОЛКИ.

У час розквіту української збройної сили за часів Козаччини Великий Гетьман Богдан для охорони столиці Української Чигирина та власного конвою зформував кілька „охочих сотень“, які потім і звів у так звані „Сердюцькі“ полки. Дуже можливо, що ця назва й походить від прізвища славного полковника Серденя, але, на жаль, все це ще не встанено. Ці „охочекомонні“ сотні складалися з добірних козаків, чужоземців (німців) та донців; переважно це були кінні частини. Одна з знаменитих „охочих сотень“ того часу мала назву: „Славетна Донська Сотня“. В реєстрі від 8 травня 1650 року крім 15 реєстрових полків, значилися також: Охочекомонні та Сердюцькі полки. Ріжниця між ними полягала в тому, що перші були піші, Сердюки — кінні полки. Згідно з реєстром сила цих полків не мала перевищувати 10,000.

Як приклад першої бойової служби наведемо: в поході 1651 р. Гетьман Богдан послав полковника Джеджалія з одним Сердюцьким полком відбити м. Камянець. По Гадяцькій умові Гетьман Виговський мав 30,000 реєстрового війська, а також 10,000 Сердюків. У часі

руїни, при облозі м. Ставища, це місто боронили три Сердюцькі полки і лишили нам приклад подиву гідного героїзму, що обійшов усю тогочасну закордонну пресу. В цей час, на Лівобережній Україні, Брюховецький мав 10 городових полків та 5 Сердюцьких.

Реєстр із 1663 року виглядає так:

Правобережжя:

1. Сердюцький полк—полковник Дачко.
2. Сердюцький полк—полковник Буланий.
3. Сердюцький полк—полковник Дейнека.

Лівобережжя:

1. Сердюцький кінний полк—полковник Мартинів.
2. Сердюцький піший полк - полковник Бакш.
3. Сердюцький піший полк—полковник Годуненко.
4. Сердюцький піший полк—полковник Чернець.
5. Сердюцький піший полк—полковник Серденя II-й.

Три правобережні Сердюцькі полки під командою полковника Дачка полягли в жорстоких боях при обороні м. Ставищ майже до останнього чоловіка; лишалося таким чином тільки пять лівобережних Сердюцьких полків.

В 1668 році Гетьман Многогрішний вирішив перейти до реґулярного війська, на зразок Західньо-Европейських Армій. Сердюцькі полки переформовуються в „Компанійські полки". Заводиться уніформа та нові ранґи:

Полковник
Капітан
Лейтнант
Корпорал.

Реєстр Компанійських полків у 1668 році виглядав так:

1-й	Компанійський	кінний	полк	— полковник	Берло
2-й	"	"	"	"	Кіяшко
3-й	"	піший	"	"	Новицький
4-й	"	"	"		
5-й	"	"	"		

У 1677 році заходять нові зміни. При кожному Городовому полку формується по одній реґулярній „Компанії", а три Компанійські полки знову переформовуються в Сердюцькі полки. Реєстр їх у році 1677 такий:

1-й Сердюцький кінний полк — полковник Павловський.
2-й Сердюцький піший полк — полковник Василенко.
3-й Сердюцький піший полк — полковник Рубан.

1-й Компанійський кінний полк— полковник Новицький.
2-й Компанійський піший полк— полковник Жураківський.
3-й Компанійський піший полк— полковник Язиків.

Сердюцькі та Компанійські полки не мали сталої дислькокації, а кватерували або в столиці України, або по инших містах. Так: Компанійський кінний полк полковника Новицького в 1677 році стояв в Чернигові та Стародубі, в 1693 році в м. Лубнях. У 1687 році, підчас вибору Гетьмана Мазепи, в реєстрі Української Армії лишалося три Сердюцькі та три Компанійські полки.

1-й Компанійський кінний полк— полковник Новицький.
2-й Компанійський піший полк— полковник Яворський.
3-й Компанійський піший полк— полковник Кожухівський.

1-й Сердюцький кінний полк — полковник Павловський
2-й Сердюцький піший полк — полковник Гарасимів.
3-й Сердюцький піший полк — полковник Іванин.

Реєстр із року 1690:

1-й Компанійський кінний полк— полковник Новицький.
2-й Компанійський піший полк— полковник Яворський.
3-й Компанійський піший полк— полковник Кожухівський.

1-й Сердюцький кінний полк — полковник Пашковський.
2-й Сердюцький кінний полк — полковник Козьмович.
3 й Сердюцький піший полк — полковник Андріяш.

У 1708 році три Сердюцькі полки під командою славного Сердюцького полковника Чечеля боронили столицю України Батурин, де й полягли як герої до останнього чоловіка підчас московського штурму. Як бачимо, це вже другий приклад (Ставище, Батурин) славної бойової служби Сердюцьких полків. У двох боях полягло разом шість Сердюцьких полків. Та невелика частина Сердюків, які підчас Батуринської драми були у відпустці або в конвою Гетьмана, пізніше була зведена в один полк „Фузилірів“ і стала при Гетьманові Скоропадському яко залога м. Глухова—нової столиці України.

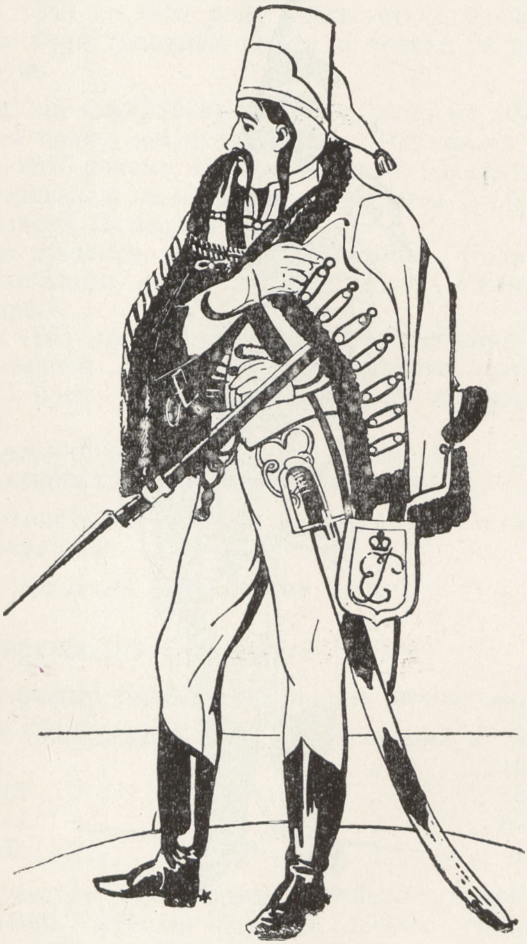
Три „Компанійські полки“, що під цей час постоювали по ріжних містах України, лишилися і далі та пережили ще недовгий блеск підчас Гетьмана Розумовського. Слово „Сердюк“ було прокляте москвинами та назавжди викреслене з реєстру українського війська. Переформовані пізніше в „Кінні полки“ ці три „Компанійські полки“ існували до 1775 року, коли наказом від 24 жовтня були переіменовані в:

1-й Chevauxleger-Regiment
2-й „ „
3-й „ „

Зведені пізніше в один полк, Компанійські полки (Chevauxlegers-Regiments) донесли свою історію та історію Сердюцьких полків і до наших часів, до 1917 року, яко

„9-й Київський Гусарський полк“.

Історію цього полку російської служби і можна простежити у відповідному полковому виданню.

Слобідський гусар (ахтирець).
(Том V № 333).

Український гусар (Ізюмець-Слобідський).
(Том V).

III. СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ.

Причини політичного характеру рано примусили козаків Правобережної України лишати старі рідні місця та шукати нових осад у далеких степах Лівобережжя. Перші осади „черкаських" (українських) козаків на Слободжанщині сягають 1638 року, коли Гетьман Яцько Острянин із 800 козаками оселився в околицях укріплень Чугуїва. Період од 1640 до 1651 року означується пятьма великими переселеннями; це були головним чином ті козаки та полки, які не ввійшли до реєстрів:

I-е. У 1640 році на Слобідську Україну рушило 10,000 козаків Черкаського полку, які й заснували: „Черкаську Слободу".

II-е. Між 1645—1647 роками з Правобережжя виходять 2,000 козаків, які оселюються на місці сучасного Ізюму та будують фортецю „Північний Донець".

III-є. У 1650 році рушають козаки з Київського, Білоцерківського та Переяславського полку та засновують „Рибинський Слобідський полк".

IV-е. На початку 1651 року нове мандрування козаків на „Ізюмську" та заснування „Ізюмського Слобідського полку".

V-е. У кінці 1651 року — на Булавинські Землі та заснування двох полків:

„Сумського Слобідського полку" й
„Ахтирського Слобідського полку".

У цей час заходять де-які зміні в розселенню, в наслідок чого в 1652 році засновується:

„Острозький Слобідський полк",

а в році 1653

„Харківський Слобідський полк".

Таким чином реєстр Слобідських полків мав-би виглядати так:

1-й Ізюмський	Слобідський	полк —	заснований	в	1651	році
2-й Сумський	„	„	„	„	1651	„
3-й Ахтирський	„	„	„	„	1651	„
4-й Острозький	„	„	„	„	1652	„
5-й Харківськй	„	„	„	„	1653	„

Як видно з реєстру, „Рибинський Слобідський полк", в наслідок змін у розселенні, перестав існувати. Підчас турецької війни, у р. 1679 ці пять Слобідських полків виставили силу в 16,000 чоловіка. Реєтр їх із того року виглядає так:

1-й Ізюмський	Слобідський	полк.		
2-й Сумський	„	„	— полковник	Гарасим Кондратів.
3-й Ахтирський	„	„	„	Іван Перехрестів.
4-й Острозький	„	„	„	Федір Сербин.
5-й Харківський	„	„	„	Грицько Донець.

У час війни 1709 року Слобідські полки виставляють вже силу в 23,497 чоловіка.

10-го квітня 1735 року згідно з наказом Мюніха, що відчував недостачу в москвинів легкої кавалерії, при кожному Слобідському полку була зформована реґулярна кінна сотня в 100 чоловіка, причому полки перейшли до так званого устрою „поселенських полків", що по першому наказу мали виставляти:

1-й Ізюмський кінний полк . .	800	чоловіка
2-й Сумський „ „ . .	800	„
3-й Ахтирський „ „ . .	800	„
4-й Острозький „ „ . .	800	„
5-й Харківський „ „ . .	1,000	„
Разом . .	4,200	чоловіка.

Згідно з наказом 1762 року Слобідські полки ввійшли до складу „Української Дивізії" (поділ територіяльний, не тактичний); пізніше наказом від 3 березня 1765 року переіменовані з козацьких — у Гусарські полки, залишаючись на засаді поселення. Кожен полк мав по 6 ескадронів, 1,034 чоловіка й 913 коней.

Наказом від 1784 року назва „Гусари" була викреслена з реєстрів російської армії, й Слобідські Гусарські полки були переіменовані в „Полки Легкой Конницы" та зведені в так звану „Українскую Конницу".

Наказом із 1882 року Слобідські легкі кінні полки переформовано в „Драґонські полки", а в 1907 році знов у „Гусарські полки" (Харківський ще з 1882 року — на Уланський полк).

Історію Слобідських полків російської служби можна простежити в полкових виданнях, зміст яких коротенько виглядає так:

Наприклад: 36-й Ахтирський Гусарський полк—зформований як козацький у 1651 р., переформований у Гусарський у 1765 р., в Драґонський—в 1882 р., в Гусарський—в 1907 р. Бойові відзначення: Юрївський штандар за війну 1751—1781 рр. та за кампанію 1814 р.; срібні труби за 1812 р.; Юрївські труби за 1828—1829 рр.; знаки на шаблях „За отличіе 14 августа 1813 р." та „петлицы за военное отличіе" у війну 1877—1878 рр.

Як бачимо, Слобідські полки дійшли до наших часів, схоронивши цілковито свою історичну переємність. Багато поколінь українського народу звязали частину свого життя і навіть віддали його, за час московської служби в цих славних Слобідських полках.

IV. ЧУГУЇВСЬКІ ПОЛКИ.

Як згадувалося в попередньому розділі Гетьман Яцько Острянин із 800 козаками в 1638 р. оселився в околицях укріплень Чугуїва. В ті часи Чугуїв був далеко висунутим у степи московським

форпостом. Склад населення Чугуїва та його околиць був надто ріжноманітний: у той час переважали москалі, були там донці, калмики, але були й українці. З приходом туди 800 козаків відношення для українців вирівнюється і з часом, коли Чугуїв оточили й Слободські полки—чужий елемент скоро асимілювався, й населення Чугуїва стало мало чим ріжнитися від инших Слобідських міст. При розподілі Слобідської України на полки, Чугуївці склали самостійну ґрупу „Чугуївських Козаків". У 1689 р. Чугуївські козаки творять „Чугуївський Козацький Корпус" і в реєстрах російської армії дальших років значаться яко „ірреґулярні частини. З актів відно, що в ріжні часи, в залежності від потреби, Чугуївські козаки виставляли від 2 до 3 ірреґулярних козацьких полків. Так було до 1749 р., коли при Єлисаветі Петровні наказано було зформувати один „Реґулярний Козацький Кінний полк"; так він і значиться в реєстрі 1762 р. поруч із ірреґулярними рештками „Чугуївських Козаків". 7 травня 1776 р. з Чугуївських козаків була виділена „Escorte-Comando", яко власний конвой цариці. Наказом 1808 р. „Чугуївський Козацький полк" переформований у „Чугуївський Уланський полк", а місто Чугуїв призначене яко: „ссыльное мѣсто Слободских козаков". У 1843 р. цар Микола І розгнівався на ірреґулярних Чугуївських козаків і два їхні ірреґулярні полки з родинами переселив на Кавказ, поселивши на їхньому місці „Кірасирський полк" (теж із українців, з колишнього Катеринославського Гусарського полку). В 1882 р. Чугуївський Уланський полк переформований у Драґонський. В 1907 р. знову—в Уланський. До 1917 р. полк значився в реєстрах російської армії яко:

32-й Чугуївський Уланський Її Імператорської Величности Марії Федоровни полк.

Бойові відзначення: Юрївський штандар за Турецьку війну 1877 — 1878 рр. та 17 срібних труб за війну 1813 р.

Історія цього полку, в загальному, мало чим ріжниться від історії Слобідських полків.

V. УКРАЇНСЬКИЙ ЛЯНДМІЛІЦІЙНИЙ *) КОРПУС.

У час заселення правобежними козаками Слобідської України утворюється так звана „Українська Лінія"; її завданням було—прикрити кордони поселень від татарських грабунків. Наказом від 2 лютого 1713 р. „Українська Лінія" була відсунута далі на південь і заняла простір від Дніпра до Дону. В прикриту військовим кордоном смугу зараз-же потяглися переселенці, головний континґент яких складали козаки Правобережжя, ті самі, що підчас Руїни, перейшовши на лівий беріг, не хотіли, з ріжних причин, остаточно оселятися на Гетманщині. Ще не встигли козаки добре осісти на

*) Лянд = країна.

нових землях, як наказом 1723 р. наказано було зібрати в них рекрутів та зформувати два Регулярні та два Ірреґулярні піші полки, які й були зведені в так званий „Український Ляндміліційний Корпус“. У реєстрі з 1726 р. в Українському Ляндміліційному Корпусі значилося шість піших полків, по 10 сотень у кожному, разом 9,150 чоловіка.

1-й	Український	Ляндміліційний	піший	полк	— полковник	Карамзин
2-й	„	„	„	„	„	Львів
3-й	„	„	„	„	„	Кигич
4-й	„	„	„	„	„	Іваненко
5-й	„	„	„	„	„	Думин
6-й	„	„	„	„	„	Бунин.

Наказом 17 серпня 1730 р. з „добірних козаків Українського Ляндміліційного Корпусу“ зформований був „Ізмайлівський Ґвардійській полк“. У цьому році в реєстрі значилося вже 10 полків в Українському Ляндміліційному Корпусі, з них 4 реґулярні і 6 ірреґулярних піших полків. Наказом цариці Ганни Іванівни в тому-ж році корпус був збільшений та переформований у 16 реґулярних полків „Легкої Кавалерії“ та 4 ірреґулярні піші полки.

Реєстр їх такий:

1-й	Єлецький	Реґулярний	кінний	полк
2-й	Сівський	„	„	„
3-й	Орловський	„	„	„
4-й	Брянський	„	„	„
5-й	Козловський	„	„	„
6-й	Воронізький	„	„	„
7-й	Тамбовський	„	„	„
8-й	Лівенський	„	„	„
9-й	Рильський	„	„	„
10-й	Путівльський	„	„	„
11-й	Курський	„	„	„
12-й	Старо-Оскольський		„	„
13-й	Білгородський	„	„	„
14-й	Валуйський	„	„	„
15-й	Ефремовський	„	„	„
16-й	Ново-Оскольський	„	„	„

та чотири піші ірреґулярні полки:

1-й	Борисоглібський	піший	Ірреґулярний	полк
2-й	Слобідський	„	„	„
3-й	Рязький	„	„	„
4-й	Білевський	„	„	„

Наразі запамятаємо підкреслені полки.

Від 1733 до 1742 року Мюніх будував „Українську Лінію“ у великому маштабі. Лінія між Дніпром та Доном мала 800 верстов;

Український Chevauleger (1), Karabiner трубач (2) і Karabiner унтерофіцер (3) з років 1786—1796.

(Зі збірки: Prof. Richard Knötel, — Uniformen Kunde, том VII).

Український Ляндміліціонер з 1713 по 1736 рр.
(Том II № 203).

через кожні 10 верстов будувалися форти, які лучив великий вал. Від Павлограду до Словянську ще й в останні роки можна було бачити руїни „Української Лінії“. „Тисячі українських*) селян та козаків робили над усією лінією та роками несли страшний тягар“ (v. Stein). Як тільки закінчувалося з будуванням частини укріплень, зараз-же там оселялися Українські Ляндміліційні полки зі своїми родинами. На місцях тих фортів зараз стоять багаті міста та слободи. Але будування лінії відбувалося надто поволі; це була дійсно єгиптська робота. Мюніх устиг поселити лише 9 полків. Утримання корпусу вимагало річно 290,832 карбованців, які збиралися з селян Полтавської та Слобідської губернії; селяне платили по 1 карбованцю 10 копійок із душі, „чим навалили на українських*) селян ще більший тягар“ (v. Stein). Наказом 1736 р. чотири ірреґулярні піші полки переформовано було також у реґулярні кінні полки по 1,135 чоловіка в полку. Разом корпус мав: 22,731 чоловіка. У реєстрі з 1740 р. значиться 20 кінних полків Українського Ляндміліційного Корпусу з поданими вище назвами. Наказом від 1761 р. лишалося на місцях 9 поселених полків, а решту 11 полків наказано відпустити додому зі зброєю та офіцерами; ці полки мали зявитися на першу вимогу. Раз у рік ці 11 полків збиралися на тиждень на вправи.

> *„Die Truppen, welche diese 11 Regimenter formierten, in ihrer Organisation eine auffallende Aehnlichkeit mit den alten Ukrainischen Truppen aus der Zeit vor Peter dem Grossen von denen sie sich hauptsächlich nur dadurch unterschieden, dass sie die 9 angesiedelten Regimenter in Mannschaft und Pferden Complet zu erhalten hatten, was wieder an diese neuere Kosakenformation erinnert“* **). (v. Stein, сторінка 117).

Дійсно козаки Українського Ляндміліційного Корпусу нічим не ріжнилися від старих Городових полків, бо це були фактично ті-ж самі Городові полки. Вигнані з Правобережжя, вони на нових землях утворили ту-ж саму національну орґанізацію, яка нагадувала їм прекрасне минуле. Але цим полкам третьої України судилося поділити ту-ж саму долю, що спіткала Городові, Сердюцькі й Слобідські полки.

Наказом 1762 р. Українські Ляндміліційні полки дістали уніформу з основною білою барвою мундурів. Другим наказом, того-ж року, від 15 грудня ці 20 кінних полків були переформовані та зведені: в 10 полевих піших полків (по 2 батальйони) та один кінний полк — і разом із Слобідськими та Чугуївськими полками утворили „Українську Дивізію“ (територіяльну частину).

---

*) В тексті значиться — малоруских.

**) Війська, що творили ці 11 полків, у своїй орґанізації мали подивляючу подібність до українських військ з перед Петра Великаго, від котрих вони ріжнилися тепер головне тим, що мали в сталому комплекті утримувати людьми та кіньми 9 поселенських полків; це знову нагадувало їм про нову козацьку формацію.

Реєстр цих полків:

1-й Єлецький	піший полк	6-й Брянський	піший полк
2-й Сівський	„ „	7-й Козловський	„ „
3-й Рязький	„ „	8-й Старо-Оскольський	„ „
4-й Білевський	„ „	9-й Тамбовський	„ „
5-й Орловський	„ „	10-й Курський	„ „

та Борисоглібський Кінний Ляндміліційний полк із 10 сотень.

Ці полки отримали кватирі по українських містах; їх вживалося до—охоронної стужби на лінії, куди виходили по-черзі. Довший час ці полки затримували назву: „Українські Ляндміліційні полки". З цих одинадцяти полків, неперериваючи історії, до 1917 року дійшли:

1-й Єлецький піший полк
2-й Сівський „ „
3-й Рязький „ „
4-й Білевський „ „

та Борисоглібський Гусарський полк, переіменований потім у Білгородський Гусарський полк.

Кожному з нас відомі полки російської 9-ої пішої дивізії, яко

33-й Єлецький полк
34-й Сівський полк і т. д.

Були це наші полки, чи російські? Очевидно наші; і це вони здобули нам те, що так чи инакше Україна мусіла-б здобувати. Ці полки лишалися ввесь час на Україні, і з ними наш народ звязав багато споминів. Нам треба-б вияснити назви тих слобід чи міст, що збудовані були цими полками і, затримавши їхню історію, переіменувати їх назвами тих міст чи слобід.

VI. УКРАЇНСЬКІ РЕҐУЛЯРНІ ПОЛКИ РОСІЙСЬКОЇ ФОРМАЦІЇ.

На українській землі, з українців чи з поселених на нашій землі чужинців, що через століття злилися з нашим народом, на українські засоби Росія формувала військові частини. На жаль в цій коротенькій праці ми не маємо змоги назвати всі ці частини, бо все це вимагає окремих широких студій та часу; тут лише, яко приклад, подамо такі полки:

1. Павлоградський кінний полк (зформований 1784 р. з Катеринославського та Дніпровського пікінерських полків).
2. Єлисаветградський кінний полк (зформ. 1784 р. з Херсонського та Єлисаветградського пікінерських полків).
3. Маріупольський кінний полк (зформ. 1784 р. з Полтавського та Луганського пікінерських полків).
4. Олександрійський кінний полк (зформ. 1784 р. з Македонського та Далмацького Гусарських полків).

5. Костянтиноградський кінний полк (зформ. 1784 р. з Іллірійського та Волоського Гусарських полків).
6. Ольвіопольський кінний полк (зформ. 1784 р. з Сербського та Болгарського Гусарських полків).
7. Херсонський кінний полк (зформ. 1784 р. з Угорського та Молдавського Гусарських полків).
8. Таврійський кінний полк (зформ. 1784 р. із Словянського Гусарського полку).
9. Полтавський кінний полк (зформ. 1784 р. з Полтавського та Малоруського козацьких полків).

Усі ці полки в році 1784 складали так звану „Катеринославську Кінноту". Одні з цих полків із бігом часу зникли, а де-які дійшли й до наших часів.

По état'у 10 квітня 1786 р. російська кавалерія складалася з 16 кінних легких полків,

із котрих сім належало до „Украинской Конницы"
і девять „ „ „Катеринославської Кінноти".

До цього додавалося ще 10 полків тяжкої кавалерії, так званої „Малоросійської Кінноти",
та 20 полків кінних „Українського Ляндміліційного Корпусу".

З цього бачимо, що російську кавалерію тих часів складали майже самі українці. Як знаємо, стан цей лишався й до самих останніх часів.

VII. ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО.

Ми не вважаємо за потрібне давати історичний огляд Запорозького Війська з тої простої причини, що це зроблено вже давно нашими істориками в майже закінченому вигляді. Всім нам прекрасно відомо, що було та що сталося з цим військом. В широкій українській суспільности часто має місце той погляд, ніби Запоріжжя було Пємонтом ідеї Української Державности; цього погляду ми, на жаль, не поділяємо, але це не значить, що ми відкидаємо ту історичну ролю, яку відіграло Запоріжжя в Українській визвольній боротьбі. Безперечно, того високого (можливо, часами, хибного) почуття ідеї Державности, яким перейняті були Сердюцькі та Городові полки, Запорожцям бракувало, бо дуже часто у них на першому плані стояли власні інтереси. Запоріжжя не було складовою частиною Української Державної Армії, це був ориґінальний військовий орден, який складав лише частину Української збройної сили. Еґоїзм та ориґінальні традиції Запорожців не дали їм змоги відіграти тієї ролі, яку відіграли для Німецької Державности подібні-ж лицарські ордени. Сучасні духовні нащадки Запорожців часто й тепер мають переважно власні інтереси.

VIII. КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА.

Цей розділ власне виходить із рямців нашої теми і має скорше історичний інтерес. Ми знаємо, що в час розгрому Української Державности, нашим прадідам довелося еміґрувати за межі України. Так, із часом повстало Кубанське Військо, але нам відомі приклади еміґрації ще раніших часів. У 1637 р. 6,000 українських козаків вирішили помандрувати в Персію, але на теренах Донських козаків, за їхньою намовою, ввязалися в Озівську аферу. Озів українські козаки взяли й тримали аж до року 1643. Пізніше вони так уже й залишилися в Донців. Инші перекази оповідають, що серед Терських козаків так само не бракує українців, які заложили фортецю „Святий Хрест". Подібне знаємо про Уральських, Забайкальських та Амурських козаків, але все це, як говорилося вище, має для нас лише історичний інтерес.

Висновки.

Сумуючи все вище згадане, бачимо, що в реєстрі російської армії до року 1917 історія залишила нам такі Українські полки:

12-й	Стародубський	Драґонський	полк
6-й	Глухівський	„	„
9-й	Київський	Гусарський	„
11-й	Ізюмський	„	„
1-й	Сумський	„	„
12-й	Ахтирський	„	„
4-й	Харківський	Уланський	„
11-й	Чугуївський	„	„
12-й	Білгородський	„	„
33-й	Єлецький	піший	полк
34-й	Сівський	„	„
70-й	Рязький	„	„
71-й	Білевський	„	„

Цим 13-ьом полкам доля судила не перервати своєї історії і тим самим, як-би символічно, донести до нас традицію та славу старої Української збройної сили. Инші полки мають для нас уже менше значіння.

Проєкт Реєстру Української Армії.

Молода Українська Армія славними ділами останньої Визвольної Боротьби 1917—1921 рр. довела, що й вона походить зі славного племени словяно-руського (з коліна Яфетового), яке дало Князівське та Козацьке Військо. Щоби схоронити навіки живу, символічну ідею вікової традиції Української збройної сили, на нашу думку,

необхідно відбудувати історичний реєстр Української Армії. Як згадувалося, Армія Української Народньої Республіки в найменуваннях своїх полків має багато історично-нелогічного, тому, щоби виправити це, ми пропонуємо формулу символічного перебрання вікової історії та реєстру від тих тринадцяти полків бувшої російської служби, що віками не перервали своєї історії.

Це ми уявляємо в такому вигляді:

Стародубський, старий славний український полк, який налічує більше як 280 років свого існування, та Глухівський полк, що проіснував 144 роки, — ці два полки символічно й передадуть історію Городових полків славним пішим полкам Армії У. Н. Р. Кожен піший полк Армії У. Н. Р. по старшинству й перейме історію відповідного Городового полку. Мусить бути складена воєнно-наукова комісія, яка-б мала за ціль надати постійну нумерацію та перевела-б переіменування наших полків.

Реєстр піших полків мали-б складати такі полки (Реєстр Городових полків 1648 р.):

Київський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Паволоцький, Брацлавський, Чернигівський, Полтавський, Камянецький, Винницький, Лисянський, Турівський, Кропивянський, Овруцький, Миргородський, Прилуцький, Ніжинський, Лубенський, Стародубський, Гадяцький, Зінківський, Могилевський, Кальницький, Остерський, Ірклїівський, Животівський, Сосницький, Тарговицький, Бишовський та Іщенський полк.

До цих піших полків мали-б додати ще й ті полки, що мали-б перейняти історію від Ляндміліційних полків: Єлецького, Сівського, Ряського й Білевського. Назви ці, зрозуміло, треба замінити назвами тих міст, яким належали ці полки. Таким чином ми мали-б 38 старих історичних піших полків, які звязали-б свою історію з молодими пішими полками Армії У. Н. Р. і утворили-б традиційно-історичну Армію.

На нашу думку, аби підкреслити історичну ролю того або иншого полку, варто було-б до кожного полку придати його „історичний епітет“.

Так: Київський, Переяславський та Чернигівський полк, історія яких сягає в князівську добу, мали-б „епітет“ — „Дружинний“ полк.

Приклад: 1-й Київський Дружинний піший полк.

Полки: Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський—як перші реєстрові полки—мали-б отримати — „Реєстровий“.

Приклад: 4-й Черкаський Реєстровий полк.

Останні 29 полків із реєстру 1648 р. мали-б епітетом „Городовий“ полк.

Приклад: 17-й Брацлавський Городовий полк.

Нарешті, до нових назв чотирьох колишніх Ляндміліційних полків малося-б додати „Ляндміліційний".

Що-до шефства полків, то так само комісія мала-б історично-логічно присвятити кожен полк відповідному героєві Українських воєн як минулого, так і сучасного. Князівські полки мали-б бути присвячені старим українським князям.

Приклад: 1-й Київський Дружинний піший імени Великого Князя Святослава полк.

Дальші полки було-б присвячено козацьким героям.

Приклад:

4-й Черкаський Реєстровий піший імени Воєводи Остапа Дашковського (Дашкевича) полк.

5-й Чигиринський Реєстровий піший імени Гетьмана Богдана Хмельницького полк.

17-й Брацлавський Городовий піший імени Полковника Данила Нечая полк.

20-й Миргородський Городовий піший імени Гетьмана Данила Апостола полк.

Иншим героям:

Полтавський Городовий піший імени Головного Отамана Симона Петлюри полк.

Білоцерківський Реєстровий піший імени Гетьмана Івана Мазепи полк.

Кропивянський Городовий піший імени Полковника Фелона Джеджалія полк.

Винницький Городовий піший імени Полковника Івана Богуна полк.

Кавалерія Армії У. Н. Р.

Історичну українську кінноту, як це згадувалося вище, складали Сердюцькі, Слобідські, Запорозькі та Чугуївські полки. Ми пропонували-б такий проєкт чотирьох кінних дивізій: Сердюцької, Слобідської, Запорозької та Черкаської.

1-а Сердюцька кінна дивізія:

1-й Батуринський Сердюцький кінний імени Сердюцького Полковника Чечеля полк.

2-й Стародубський Драґонський полк (існує яко кінний 163 роки).

3-й Київський Компанійський кінний Chevauxleger імени Полковника Кричевського полк.

4-й Глухівський Гусарський полк (існує 144 роки).

5-й Харківський Уланський полк.

6-й Чугуївський Гусарський імени Гетьмана Яцька Острянина полк.

2-а Слобідська кінна дивізія:

7-й Ізюмський Слобідський Гусарський полк.

8-й Сумський " " "

9-й Ахтирський " " "

10-й Острозький Слобідський Гусарський полк.
11-й Рибинський „ Козацький „
12-й Білгородський Ляндміліційний кінний полк.

3-й Запорозький Січовий кінний загін:

13-й Запорозький Козацький кі инийімени Князя Дмитра Вишневецького-Байди курінь.
14-й Запорозький Козацький кінний ім. Отамана Івана Сірка курінь.
15-й Запорозький Козацький кінний імени Отамана Костя Гордієнка курінь.
16-й Запорозький Козацький кінний курінь.
17-й „ „ „ „
18-й „ „ „ „ .

4-а Черкаська кінна дивізія:

19-й Маріупольський, 20-й Ольвіопольський, 21-й Таврійський — кінні полки

22-й Херсонський, 23-й Олександрійський, 24-й Кінсбурзький — кінні полки

С. ШРАМЧЕНКО
Лейтенант флоти.

Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті.

У березні 1918 року большевицькі ґазети, що виходили в Криму, оголосили про орґанізування Перекопського фронту зі „Штабом Обороны Крымской Советской Республики“ в Симферополю, бо по одержаних відомостях із північного заходу і з півночи посувалися разом із німцями українські військові відділи, звільняючи Україну від червоних орд. По містах Криму, на майже щоденних мітинґах тільки й знали, що кричали про необхідність захисту червоного Криму. На Перекопський фронт було надіслано де-яку артилерію, навіть із кораблів, кілька сот китайців і червоноармійців.

У квітні місяці майже ціла Дієва Чорноморська флота зосередилася в Севастополі. Вона складалася тоді з таких кораблів:

І-ша бриґада лінійних кораблів:

1. Л. к. дреднавт „Императрица Екатерина Великая“ („Свободная Россія“) (1914 р.).
2. Л. к. дреднавт „Імператор Александр III“ („Воля“) (1915 р.).
   Обидва по 23,400 тон, 21 вузол, 12—12 дм., 20—130 mm. і 4—75 mm. протилітакових гармат, 4 мінних апарати. Випал на один борт 4,100 кило.

II-га бриґада лінійних кораблів:

3. Л. к. „Св. Евстафій“ 1906 р., 13,000 тон, 16 вузлів, 14—12 дм., 4—230 mm., 12—150 mm. і 14—75 mm., 2 мінних апарати.
4. Л. к. „Іоанн Златоуст“ 1906 р., 12,000 тон, 16 вуз., 4—12 дм., 4—203 mm., 12—150 mm., 14—75 mm., 2 підводних мінних апарати. Випал на один борт 1,731 кило.
5. Л. к. „Св. Пантелеймон“ 1900 р., 12,800 тон., 16 вуз., 4—12 дм., 16—150 mm., 14—75 mm., 3 підв. мінних апарати. Випал на один борт 1,620 кило.

III-а бригада лінійних кораблів:

6. Л. к. „Ростислав“ 1896 р., 10,300 тон, 15 вузлів, 4—10 дм., 8—150 mm., 12—47 mm., 2 мінних апарати. Випал на один борт 1,042 кіло.
7. Л. к. „Три Святителя“ 1893—1912 рр., 13,500 тон, 16 вузлів, 4—12 дм., 14—150 mm., 4—75 mm., 2—47 mm.
8. Л. к. „Синоп“ 1887—1914 рр., 10,300 тон, 14 вузлів, 4—203 mm., 8—150 mm., 4—47 mm.

Бриґада крейсерів:

1. Кр. „Кагул“ 1903 }
2. Кр. „Память Меркурія“ 1902 } по 7,200 тон, 22,7 вузла, 12—130 mm., 12—75 mm., 2 мінних апарати.
3. Кр. „Прут“ 1903 р., 3,200 тон, 22 вузла, 8—130 mm., 2—75 mm., 4—47 mm., 2 мінних апарати.
4. Кр. „Алмаз“ 1903 р., 3,300 тон, 19 вуз., 6—75 mm., 4—47 mm.

Гідрокрейсери:

1) „Император Александр I“, 2) „Император Николай I“, 3) „Императуль Траян“, 4) „Императуль Кароль“, 5) „Дакія“, 6) „Принчипесса Марія“ — перші два з великих пароплавів Р. О. П. Т., а другі 4 — румунські пароплави.

Мінна дивізія:

В складі: 13-ти великих ескадренних міноносців 1914—1917 рр., 1,360—1,100 тон і 34—35 вузлів, 3-х ескадренних міноносців 1906 р. по 650 тон і 25 вузлів і 11-ти ескадренних міноносців 1901, 1903 і 1906 рр., 400—300 тон, 26—22 вузли — разом 27 ескадренних міноносців.

Підводних човнів було 17, канонірських човнів 5, мінних загородителів 6, кілька дивізіонів сторожевих катерів, тралерів і транспортів.

Нарешті, кораблі окремого призначення, до яких належали маленькі міноносці та инші кораблі й лінійний корабель „Георгій Побѣдоносец“ 1892 р., 11,000 тон, 24 вузлів, 6—150 mm., 8—47 mm. Останній увесь час Світової війни аж до 1920 р. (коли він перейшов із Вранґелем до Бізерти) стояв на чотирьох якорях — недалеко від Ґрафської пристані, ближче до виходу з Північної бухти і, уявляючи з себе ланку охорони рейду, зявлявся місцем перебування командуючого Чорноморською флотою із цілим його штабом.

Так отож, на одних кораблях цієї великої ескадри повівали червоні прапори, на других жовто-блакитні, на третіх, часом, чорні (анархістів), при чому майже що-дня ці прапори змінювалися, бо розбаламучені до глупоти маси моряків на чергових мітинґах міняли своє національне почуття з червоного на жовто-блакитне, потім

знову на червоне і т. д. Дисципліни не було. Старшини з тих, що ще залишилися й не були розстріляні, були дезорієнтовані. Виховані виключно на ідеї Російської Великодержавности, вони не могли пристосуватися до ситуації, що тоді витворилася. Багато серед них було українців із походження, з добрих старовинних козацько-шляхетських родів, але розуміння України та її питання не було, або давалося їм дуже туго. Тим-же, кому воно нарешті давалося в тій чи иншій формі, ті одразу ставали на ґрунт, вносили здорову течію серед своїх моряків-українців, національну течію міцної військової влади і правдивої військової, а не якоїсь там революційної дисципліни.

В середині квітня в Морському Зібранню було скликано засідання з „Центрофлоту“ *) і представників партій С.-Р. і С.-Д., а також із командирів усіх кораблів, на чолі з контр-адміралами Сабліним і Михайлом Остроградським **). На цьому засіданню було піднесено питання про можливість переходу Чорноморської флоти до Новоросійська для врятування її (а головним чином — власної шкури моряків) від німців. Але контр-адмірал Саблін заявив, що це неможливо, бо Новоросійськ є занадто мала база для перебування такої великої флоти; на всякий випадок можна надіслати туди комісію під головуванням капітана І-ої ранґи Лебединського на гідрокрейсерові „Траян“, щоби вони проготовили порт для стоянки лише боєздатних кораблів флоти, що й було зроблено.

В той-же час загони запорожців підходили до Перекопу й хотіли як-найшвидше дійти до Севастополя та подати руку Чорноморській флоті, щоби швидше звільнити її від деморалізуючих її червоних ворогів. Щоби наша повстала Держава одразу-б, міцно опершися на своєму морі, почула себе Великою Державою й, спираючись на воєнну флоту, зразу-б заграла ролю в концерті великих держав світа. Тому полковник Балбачан, що командував Кримською ґрупою Запорозької дивізії ***) так і старався поперед німців проскочити до Криму й Севастополя. 20 квітня він зі своїми запорожцями прорвав несподіваним наскоком Перекопський фронт. 22 квітня—захопив ст. Джанкой, 23—ст. Сарабузи і 24—Симферопіль, а Гордієнківський кінний полк під командою ґенерального штабу полковника Петрова зявився вже в Бахчисараї.

В цей час у Севастополі почалася паніка. Мітинґи відбувалися день і ніч. Все нарешті звелося до того, що дреднавти „Император Александр III“ та „Императрица Екатерина Великая“ постановили просити командира „Императора Александра III“ капітана І-ої ранґи Тіхменєва поїхати разом із делеґацією до контр-адмірала Сабліна й просити його, щоб обняв командування флотою, і що все, щоб не наказав адмірал, буде виконано, а як-що хто не послухає, то буде до того змушений 12 дм. орудіями.

---

*) Виборний колеґіяльний орґан для керування флотою.

**) Пізніше Товариш Морського Міністра У. Н. Р., а в році 1920 його призначено було на посаду Командуючого Чорноморською флотою У. Н. Р.

***) Сотник Б. Монкевич: „Слідами новітніх запорожців“. Видання у Львові 1928 р.

Це було 29 квітня 1918 року. Стояв чудовий день. Севастопольський рейд вилискував, як люстро. Капітан І-ої ранґи Тіхменев поїхав із делеґацією до контр-адмірала Сабліна на беріг, до його помешкання. Останній, після коротких вагань, погодився й через де-який час підняв прапор командуючого Чорноморською флотою на лінійному кораблі „Георгій Побѣдоносец".

А далі, о годині 16-й, на „Георгію" піднесено гасло:

Флоті підняти український прапор.

Опали червоні шмати. На більшості кораблів по статуту почулася команда: „Стати до борту". Команда „по старому" стала по борту — лицем до середини корабля.

„На прапор і гюйс — струнко!
Український прапор піднести!

І під сурму і свистіння підстаршин-моряків злетів угору український прапор.

„Розійтись!" Разом із командою програв сурмач. І майже на цілій великій флоті Чорного моря залопотіли в повітрю великі жовто-блакитні полотнища.

Одночасно контр-адмірал Саблін надіслав телеґрами до Українського Уряду в Київі й до німецького командування з проханням припинити наступ німецьких військ на Севастопіль, бо Чорноморська флота підняла українські прапори. Разом із тим він надіслав уповноважених контр-адмірала Клочковського, капітана І-ої ранґи Черниловського-Сокола й дипломатичного урядовця Тухолку до німецького командування в Симферополі.

Але, як відомо, всі ці заходи нічого не привели. Німці, спираючись на відмовлення Української Центральної Ради від Криму, змусили українські частини вийти з Криму, а самі пішли далі до Севастополя. Тоді контр-адмірал Саблін із дреднавтами й більшістю міноносців покинув 30 квітня Севастопіль і перейшов до Новоросійська *). Командування над рештою флоти під українським прапором у Севастополі обняв контр-адмірал Остроградський.

І, коли німці ввійшли до Севастополя, зараз-же поставили свої варти на всіх кораблях і спершу підняли свій прапор. Із часом ця справа, після довгих зусиль із боку Українського Морського Міністерства, вияснилася і флоту знову було передано цілком під український прапор, але тоді вже було пізно.

Для історії-ж Української военної флоти одним із найвидатніших днів буде завжи цей день 29 квітня 1918 року, коли о годині 16-й ціла Чорноморська флота сама заманіфестувала свою приналежність до української Батьківщини **).

* * *

*) Моя стаття в журналі „Табор" ч. 12: „Нарис подій в Українській Чорноморській флоті в рр. 1912—1920".

**) Піднесення 29 квітня 1918 року Чорноморською флотою українського прапору навряд чи можна вважати актом національної свідомости, яким моряки віддавали цю флоту до розпорядимости Української влади.

До цього всього треба ще додати, що флота піднесла звичайний національний український прапор із двох полотнищ — блакитного й жовтого, бо, через недбалість Центральної Ради в морських справах, прапор Української воєнної флоти, що його вироблено було вже давно в Секретаріяти *) Морських Справ у Київі, так і не дійшов до флоти.

Пізніше, за часи Гетьмана, був вироблений у Морському Міністерстві й затверджений Гетьманом та надісланий до флоти такий прапор воєнної флоти (див. малюнок).

Цей прапор є й до нашого часу прапором Української флоти. Перший і оригінальний прапор цього зразку зберігся в автора цих рядків і донині. По ньому й був затверджений прапор, і він висів у кабінеті Товариша Морського Міністра, а потім — Морського Міністра в Київі і був автором, яко адютантом Морського Міністра, вивезений і збережений.

Далі ще характерно, що Морське Міністерство, як і флота, зберегли в себе знак тризуба з хрестом, — яко традицію, що походить від того хреста, який був на запорозьких прапорах, під якими вони плавали на чайках по Чорному морю в дні далекої славної минувщини.

Насамперед, більшість чорноморців не була свідомим українським елементом. По-друге-ж, самі фіґури двох головних діячів цього акту, російських патріотів, капітана Тіхменєва та контр-адмірала Сабліна (пізніше денікінсько-вранґелівських контр- і віце-адміралів), роблять дуже сумнівною таку трактовку цього акту. І для цих панів, і для переважаючої більшости моряків — він був лише тактичним кроком. Одні, „блюдя верность союзнікам“, рятували „русскоє достояніє“ від німців, а другі — власну шкуру, боячись заплати за насильства над старшинами й „буржуями“. Коли-ж незабаром зясувалося, що „український прапор“ у цих надіях може завести, флоту переводять до Новоросійська, де вона й гине за допомогою аґентів Антанти. Очевидно, що українським патріотам вести її тюди, де тоді було большевицько-російське кубло, не було чого. Російського-ж патріота Сабліна приваблювала можливість ближче опинитися з флотою до терену, де була тоді єдина протибольшевицька й антантофільська російська сила — Добрармія Деникіна, а розбещеній, несвідомій національно масі моряків, натурально, хотілося після евакуації червоного Криму опинитися разом із „сухопутними“ товаришами десь по-за Кримом. І новоросійська траґедія Чорноморської флоти тільки підкреслює дійсне значіння піднесення контр-адміралом Сабліним українського прапору на Чорноморській флоті. — Редакція.

*) Пізніше — Міністерство.

Спільне засідання членів Українського Військового Генерального Комітету і членів президії Всеукраїнської Ради Військових Депутатів по виробленню меморандума до російського уряду про автономію України і права Українського Військового Генерального Комітету підчас перебування в Київі в днях 2 і 3 липня 1917 р. міністрів російського тимчасового уряду Церетелі, Терещенка й Керенського,

СИМОН ПЕТЛЮРА
Член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу)
і перший Генеральний Секретар (Міністр) Військових Справ України.

МУСІЙ ЯЩЕНКО
Підполковник.

Що то було?

Скажіть мені, люди добрі, що то було,—запитався себе самого я після пережитого бою та тяжких неприємних хвилин; запитували мене пани старшини та стрільці дорученої мені окремої інженерної сотні С. С. (Січових Стрільців), які щасливо вийшли з того бою та живуть свідками до сьогодні; запитуюся себе самого уже девять років на еміґрації, а передчуваю, що запитаються мене на Україні батьки, матері, жінки та сестри забитих і покалічених у тім бою вояків, бо вони виряжали своїх рідних боротися за волю Батьківщини та урочисто повірили моїй моральній опіці 16 листопада 1918 р., в день траґічний для України.

Діялося це в кінці 1918 та на початку 1919 року. З дорученою мені окремою інженерною сотнею С. С. та з імпровізованим панцерником „Стрілець“ прикривав я відворот Лівобережної ґрупи С. С. від ст. Гребінка на Полтавщині починаючи, і аж до Київа; потім цей обовязок ніс від Київа, через ст. Коростень, аж до Житомира уже в Північній ґрупі С. С.

Багато знищено мостів залізничних, ні одного залізничного возу вантаженого та паротягу цілого не залишено червоному москалеві. На евакуованих двірцях телеґрафісти самі здіймали та запаковували апарати, заносили до рухомої складниці інженерної сотні, чипляли наліпки, прощалися, де-хто навіть зі слізми на очах, але щасливі були, що червоний кат не буде працювати на їхніх апаратах, і лишалися з вірою непохитною, що скоро ми повернемось, і вони знову запрацюють на „своїх“ апаратах.

Не смів червоний московський вандал турбувати наші частини на відвороті, бо чекала за це його — кара. Не сміли й наші частини, здеморалізовані та розаґітовані демаґоґами, утікати на відпочинок до великого міста.

Окрема інженерна сотня сотника Ященка працювала день і ніч без утоми, виказуючи велику карність, самопосвяту, відвагу та подиву гідну енерґію. Її зверхники того часу можуть сказати з певністю далеко більше. Тоді окрема інженерна сотня С. С. налічувала 164 вояків—старшин і стрільців. Сотня складалася з двох чот

саперних, чоти телефонно-телеґрафної, чоти інженерного парку та маленького господарчого апарату. Першу чоту саперну складали виключно молодші старшини (кадр бувшого Миргородського полку за Гетьмана Павла Скоропадського), другу саперну чоту — фахові сапери, з мого села та його околиць (с. Соколівка, Білоцерківського повіту на Київщині); чоту телефонно-телеґрафну складали фахові люди та шкільна молодь Полтавщини й Білоцерківщини; парк та господарчий апарат обслуговували старші віком вояки, мої земляки.

5 березня 1919 року з м. Ушомир було стягнено сотню до м. Житомира на відпочинок, бо з 16 листопада 1918 року сотня жадного перепочинку не мала, а, правду кажучи, й не шукала, бо свідома була, що в той час дисциплінованій українській частині про відпочинок і думати не приходилося.

7 березня 1919 року о годині 24-й закликав мене до свого штабу командир Північної ґрупи С. С. ґенерального штабу полковник Сулківський. Я зараз-же зявився.

— Пане сотнику! ми змушені скоротити загальний фронт. Ту нами большевики не цікавляться, а підготовляються напірати на Бердичів. Завтра ранком розпічнемо евакуацію Житомира через Бердичів на Шепетівку. Бердичів заслоняють дивізії Залізнична й Сірожупанників. Продовжити їх ліве крило на захід вимашерували з Житомира частини Північної ґрупи отамана Беня. Ось повідомлення отамана Беня, що його частини уже на лінії м. Кодня—Котельня. Вас призначаю начальником охорони евакуації по залізниці від Житомира до Бердичова. З пішою сотнею й панцерником „Стрілець“ відїдете до ранку на ст. Кодня; сотнею займете м. Кодню, панцерником повіряйте тор залізничний від Кодні до Бердичова; самі лишайтеся на ст. Кодня, звяжіться телефоном із Бердичовим та інформуйте мене про перебіг там подій.

Через годину я отримав оперативного наказа по Північній ґрупі С. С., а о 4-й годині 8 березня був уже зі своїм відділом на ст. Кодня. О 6-й годині сотня, в силі 102 баґнетів, 2 ручних кулеметів і 8 кіннотчиків, відійшла до м. Кодні під проводом мого заступника поручника Шпиталева.

Поручникові Шпиталеву наказав я: „Заняти м. Кодню. Весь час тримати сотню разом і в поготівлю, виставивши польові варти по вихідних дорогах на околицях міста. Там-же при дорогах обдивитися позиції для цілої сотні на випадок ворожого наступу. Кіннотчиків, по 2, вислати по дорогах на південь і захід від Кодні до 12 верстов, з метою звязатися зі своїми або виявити ворога. Про все мені доносити негайно телефоном та кінними вістовими. Я буду, згідно з наказом, на двірці в Кодні“.

До 12-ої години 8 березнятихо на двірці й у місті Кодні, а кіннотчики не виявили навколо м. Кодні присутности а ні своїх, а ні ворога. Через станцію проїхало два ешалони: постачання ґрупи С. С. і санітарна колона. Під Бердичовим розпочалася гарматня стрілянина. Тому, що з Бердичова не хотіли інформувати про події, висилаю панцерника „Стрільця“ на ст. Бердичів-Житомирський. Командирові

„Стрільця“, сотникові Іванову наказую роздивитися, поінформуватися, що робиться під Бердичовим, негайно телефонічно переказати мені й на 14 годину вернутися на ст. Кодня. „Стрілець“ відїхав.

У $12^{1}/_{2}$ год. сотник Іванів телефонує: „На південь від Бердичова йде бій, сили ворога не великі, в штабі Сірої дивізії спокій“.

Я переказую відомості до Житомира полковникові Сулківському. Начальник ґрупи висловлює бажання затримати „Стрільця“ на ст. Бердичів ще на годину, щоби інформував про перебіг бою.

У годині 15 прибув на ст. Кодня ешалон із юнаками полковника Петрова. Полковник Петрів повідомив мене, що його ешалон обстріляно мушкетним і кулеметним огнем із с. Городища, коли їхав із Житомира до Кодні. Бачив він ворожу кінноту й піхоту на возах, яка їде в напрямку на м. Кодню. Я заїкнувся перед паном полковником, що добре було-б затриматися й дати відсіч. Але пан полковник не дозволив мені навіть ваґону з дровами відчепити від свого ешалону, а дрова були призначені для паротягів мого ешалону й панцерника. Сказав, що не має часу до страчення й заразже відїхав.

Я телефонічно повідомив про одержані відомості поручника Шпиталева й наказав йому негайно з сотнею відійти на ст. Кодню. Сотникові Іванову наказав як-найшвидше прибути з панцерником на ст. Кодню.

Ворога з боку Житомира я не сподівався. Не сподівався його й полковник Сулківський. Комусь треба буде запитатися отамана Беня, як це сталося?

Сотник Іванів через пять хвилин відповів, що його „не пускають із Бердичова“. — „Сотникові Іванову наказую вдруге й додаю, що за невиконання ним свого обовязку й наказу піде під суд польовий“. Сотник Іванів передає комусь слухавку зі штабу Сірої дивізії; той хтось вислухує мене, що в наказі по Північній ґрупі С. С. панцерник „Стрілець“ має своє завдання і мусить негайно прибути на ст. Кодню. Нічого мені не відповідає й кладе слухавку.

Для мене ясним було, що „Стрілець“ не поверне: або уникає бою, або дійсно „отамани“ не пускають. Інформую про все в Житомирі полковника Сулківського і прошу вислати панцерника з Житомира до Кодні. Полковник Сулківський наказує: триматися на двірці в Кодні, а панцерника негайно висилає. Всі ці розмови й накази тривають 10 хвилин.

З боку с. Городища, на захід від залізниці, на горбах появилася лава кінноти біля ста вершників. Напрямок лава бере на двірець. Усіх нестройових я змусив узяти рушниці, обсадити двірець і чекав на ворога. Тиша на двірці надає відваги ворожій кінноті, і вона гальопує до станції. Недружня й ріденька сальва моїх нестройовиків лякає кінноту, і вона повертає в долину. Але за яких 10 хвилин бачу уже пішу лаву біля 70 баґнетів, яка швидко прямує на двірець. Я, тимчасом, телефоную до Бердичова: —

„Стрільця" не чути, Житомир — не відповідає, а сотні моєї з Кодні ще не видно.

Стаю до бою з одними нестройовими. Але нестройові дійсно поганенько стріляють: одне, зі страху великого, а друге — де-які з них і рушниці з роду в руках не тримали, як, прикладом, студент-урядовець Р-та.

Москалі, видно, оцінили кількість і якість оборонців двірця, бо прямували просто лавою, пострілюючи на ходу. Бють ворожі кулі в паротяг мого ешалону, машиніст хоче втікати; бють по ваґонах із обозовими кіньми. Нерви нестройових не витримують видимої небезпеки: вони кидають стійки й утікають до ваґонів. Даю наказ ешалонові відїхати за струмок, за два кілометри від ст. Кодня, в напрямку на Бердичів. Ешалон став. Нестройовикам наказую вийти й відстрілюватися, а до сотні висилаю вістового на коні з наказом: „Сотні відходити до залізниці в напрямку на Бердичів".

Але сотня увязалася вже в бій під м. Коднею. Бо, поки заступник мій критикував наказа, потім постягав польові варти та приготувався відходити на ст. Кодня, — сотні загородив дорогу піший відділ большевицький, в силі 160 баґнетів, що поспішав на возах за своєю кіннотою.

Окрема інженерна сотня С. С. виходить із міста і зразу йде на баґнети, щоби пробити собі дорогу. Червоні атаки не приймають і втікають у бік с. Городища, але бачучи, що їх ніхто не переслідує, займають старі окопи, з часів Світової війни, які рівнобіжно положені по дорозі м. Кодня—ст. Кодня і на відстані $^3/_4$ кілометра від дороги. Криловим огнем унеможливлюють рух С. С. Червона кіннота захопила ст. Кодню, підірвала залізничні тори й поспішає на стріли в допомогу на м. Кодню. С. С. зустрічають її сальвою, і кіннота втікає на ст. Кодня. Хоч кінний вістовий мій не доїхав до сотні С. С., але сотня зауважила, що ешалон уже стоїть за струмком і зміняє (а, властиво, бере) инший (добрий) напрям руху.

Була рання весна; на полі вода, сніг розталий і болото. Піхота большевицька прямує за С. С., своїм огнем гальмує відхід, а червона кіннота атакує крило. С. С. зупиняються, займають позицію й проганяють кінноту, а щоби мати можливість відходу, атакують червону піхоту; та утікає, і С. С. відходять. Але ворожа кіннота зауважує, що сотня прямує до ешалону. Ешалон її відганяє. Даремне я намагався допомогти сотні, бодай морально, присутністю ешалону. Нестройові за прикладом студента-урядовця Р-та, вже й пістоля мого не бояться; на погрозки та примус відповідають плачем, доказують, що вони для обслуги, а не для бою, і цим деморалізуючо впливають на міцніших духом.

Тоді я вирішую відїхати на розїзд Райки, щоби мати можливість ще раз звати панцерника „Стрільця", як рівно дати йому можливість оперувати по торах, а за своєю піхотою вислати паротяга з порожніми ваґонами, не наражаючи коней в ешалоні на покалічення. До Райок прибув я скоро. З Бердичова ніхто мені не від-

повідав. Вислав паротяга та два ваґони за своєю сотнею; підібрав нещасливих недобитків хороброї сотні. Сотня в той день від $15^1/_2$ до 18 год. два рази переходила до контр-атаки проти червоної піхоти, абу мати можливість відходу; всі рази червоні не приймали удару на баґнети й утікали; крім того відбила 8 наскоків червоної кінноти, що як круки налітали то на одне, то на друге крило С. С. по залізниці, але здобич мала тільки від забитих, бо С. С. не знають, що значить живим попасти до ворога. Спіткав я змучених, покалічених, де-яких без чобіт і рушниць, але свідомих своєї перемоги над ворогом.

Я сказав: „Мусимо переїхати через Бердичів на Шепетівку, а там уже відпічнемо", й наказав дати їсти та по трохи вина, як рівно взяти рушниці, ручні ґранати та поповнити ладівниці набоями. На перегляді не долічив вісьмох стрільців — Царство їм небесне й земля пером! — забитих і 12 легко поранених, а між ними і мій брат у перших Онисько Сороченко-Синявський.

О год. 19-й ешалон рушив у бойовій поготівлі на Бердичів. Через 20 хвилин їзди напіткав наш ешалон ешалона юнацького, полковника Петрова. Це було за 4 верстви, не доїжджаючи до двірця Бердичів-Житомирський. Ешалон той стояв, а юнаки лежали в лаві перед ешалоном. З боку Бердичова — тиша. Полковник Петрів інформує мене, що не їде до Бердичова, бо не знає, що там діється й не може виявити, бо юнаки ще молоді, не вивчені добре й бояться.

Я докладаю: „Пане полковнику! переймайте, як старший, загальне командування та й їдемо до Бердичова; в темноті ручними ґранатами очистимо двірець від большевицької наволочи й проїдемо, а зрештою мені не віриться, щоби наші дві міцні дивізії покили Бердичів так уже хутко". Присутні старшини С. С. підтримали мою пропозицію й мій погляд. Полковник Петрів погоджується. Сиґнал свистиком, юнаки збираються, і потяги тихо, без огнів рушають до ст. Бердичів-Житомирський. Приїжджаємо. На двірці тиша — а ні живої душі. Горить один ліхтар біля будинку двірця та лямпа в покої чергового на двірці. Залізничник Гончар (начальник вузлової станції, а тоді прилучений до моєї сотні) робить вилки, ешалон мій опереджує ешалона юнацького й підїжджає під двірець. Вискакуємо на перон, обсаджуємо двірець. Входжу до покою чергового на двірці: нікого немає, але був, бо димить ще цигарка недопалена. Беру слухавку від телефону — не попсований; дзвоню на ст. Бердичів-Київський, — хтось із залізничників підходить, але ухиляється од відповіди. Рішаю: значить, там червоні. Тимчасом полковник Петрів ставить перед двірцем міцну заставу та висилає розвідку. Все це робиться тихо й дуже хутко. Розглядаюся на станції. Стоїть ешалон; пізнаю в ньому ешалона інтендантури корпусу С. С., страшенно багатий сукном, і дивуюся — чому він тут стоїть взагалі, або чому до цього часу не переїхав на тор Шепетівський. В цю хвилю зявляється, ніби із землі виріс, комен-

дант ешалону поручник Круппа. Питаюся пана поручника, чому не переїхав до цієї пори.

— Бо машиніст утік.

— А де-ж стрільці дорученої вам частини?

— Розбіглися.

— А що-ж робить пан поручник тут?

— Сховався в полі та обсервував ешалона, вачікуючи своїх, щоби допомогли вивезти ешалон.

— Були на двірці червоні москалі?

— Не бачив ні одного.

— Що робиться в місті й на двірці Бердичів-Київський?

— Не знаю.

— А де-ж наші війська й панцерник „Стрілець"?

— Сірі чомусь опустили станцію перед чотирма годинами, а „Стрілець" поїхав на ст. Бердичів-Київський і більше не вернувся.

— Тримайтеся, пане поручнику, мого відділу та візьміть рушницю.

Мені здається, що й під Бердичовим сьогодні сталось щось ганебне, як-що не більше. Як будемо жити — обовязком є довідатися про те. Хожу ще з 10 хвилин по пероні, вичікую наказу полковника Петрова; потім вхожу до ваґону, щоби відвідати своїх поранених стрільців та заспокоїти їх. Всього пройшло вже пів години. Нараз чую перед ешалоном два стріли. Вискакую з ваґону. Коротка команда до присутніх на пероні вояків, і 12 бойовиків біжать до голови ешалону. Через дві хвилини чую ще стріли, вибух ручної ґранати, і ешалон наш їде в бік ст. Бердичів-Київський. Бачу — біжать назад вислані мною вояки, а між ними молодий стрілець, мій джура, кричить що-сили, переляканий і тримається за руку; підбігає до мене й скаржитися на кривду, що йому заподіяно.

— Цить, — кажу, — зараз фершал перевяже тобі руку; не личить, козакові вдаватися в розпуку, та й ворог слухає нас.

Лікарський помічник повів його до двірця.

Теперішній підполковник Димар доповідає мені, що большевики підкралися до паротягу, закололи двох вартових і телефоніста на паротязі та змусили машиніста рушити. Паротяг уже рушив, як ми добігали до нього, большевики з паротягу стріляли впрост до нас; забитим упав старшина й ранено джуру; затримати ешалону було ніяк. Ешалон поїхав, а з ним скарбниця з вартовим, поранені, нестройовики (бо боялися носа показати з ваґонів), коні, вози, майно сотні й особисте моє і стрільців, канцелярія й майно міністерства шляхів.

Шарпнувсь я з людьми наперед, як звірюка, сподівався, що вилки не поставлені або зіпсутий тор, і ешалон стане чи попаде в тупик. Даремна надія. Ешалон поїхав і зник у темряві.

А де-ж полковник Петрів? Де його юнаки? Не видно ні душі поперед і біля їхнього ешалону. Зникли: тихо, не попереджуючи підлеглих їм С. С., щоби, бува, лицарі абсурду не перешкодили їм... зникнути.

Мій звязковий біля полковника Петрова, Левко Сороченко-Синявський, ішов за паном полковником, чекав наказу, думав, що роблять якийсь хитрий маневр і аж попав на тор Бердичів—Шепетівка, зрозумів, що... відступають, але попередити мене було вже пізно, і брат його рідний, поранений, поїхав до большевиків.

Коли-б я знав був намір юнаків, або коли-б їх зовсім не спіткав, — доїхав-би до Бердичова і спробував-би пробитися, а коли-б переконався був, що неможливо, вернувся-б на розїзд Райки, вивантажився-б і переїхав-би, напевно щасливо, на шлях Бердичів—Шепетівка. Треба ж було спіткати фатального ешалона Юнацької школи.

Був на двірці я ще з пів години. Більше нам робити нічого було. Зібрав людей частини, розбитих фізично й духово, й орґанізовано перейшов по-під Бердичовим на тор Бердичів—Шепетівка.

Була 23 година, коли повернув по торові в бік Шепетівки. Держався залізниці тому, що воювали ми тоді ще по залізницях, не маючи обозів. Ішли з добру годину, аж спіткали „Стрільця". Сказавши людям відпочити та поживитися, чим знайдеться на панцерникові, сам пішов до сотника Іванова. Лютий на обставини, на себе, на цілий світ, я все-ж знайшов у собі досить сили до стриманости й лагідно та спокійно запитав сотника Іванова:

— Чому ви не виконали мого наказу?

— Бо командир Сірої дивізії, полковник Палій, наказав слухати його наказів та перевезти його самого на Шепетівський шлях.

— Чи зголосили ви, пане сотнику, полковникові Палієві, що маєте своє оперативне завдання та не входите до складу доручених йому військ?

— Так є, пане сотнику.

— Пан полковник підтвердив свого наказа?

— Так є, пане сотнику.

— Чим полковник Палій мотивував свого наказа?

— Мені не відомо, пане сотнику.

— Пишіть, пане сотнику, рапорта про все це.

Розмова ця була при свідках. Рапорта я відібрав і пізніше долучив до справоздання для командира корпусу С. С.

Їсти не міг і спати не міг я. Сидів і переживав. В ухах лящали стріли й зойки та скарги поранених, а над ними горувала розпачлива голосна скарга молодого несвідомого джури. Я бачив, як на яву, очі поранених стрільців, ті стурбовані очі, що силились угадати, чи пан сотник їх доведе щасливо до місця тихого. І я вірив, що виведу, і вони — очі їхні мені вірили... Із грудей виривалося нестримане ой, а за ним, як луна, з вірою несвідомою вуста шептали: — Боже Милосердний і Малостивий! Турбувала мене доля полонених. Смутили душу, гнітили серце події пережитого нещасливого дня. Палив огонь сорому й злости на самого себе, на других, та на обставини, що змусили мене дивитись на мій неуспіх. Ні, то не була поразка: я ще живий, а я — Січовий Стрілець!

У грудях довго ще кипіло, але упадок сил фізичних над ранком гостроту болю духового притупив. А мозок працює. Здава-

лося мені, що я постарів. Я вже знову мав чим жити, що робити. Чуть—світ дав наказа людям своїм вирушити на ст. Деміївку. Сам довідуюся, що юнаки розташовані в селі біля тору, хочу побачитися з полковником Петровим. Іду зі свідками. Здибаю на вулиці. Вітаюся.

— Знаєте, вчорашнє нещастя змусило нас покинути майно Юнацької школи, а ґуберніяльний комісар Волини позбувся ґуберніяльної каси.

Я відповів, що був на станції з відділом ще 50 хвилин. Попрощалися й розійшлися. Надибав ешалона. Вартовий козак показує мені ваґон оперативного штабу Сірої дивізії. З двома старшинами вхожу до командира Сірої дивізії, полковника Палія. Невисокого зросту, товстенький, сивенький дідок, оголений, вуси й чуприна коротко підстрижені. Я представляюся. Просить сідати. Голос мягкий, мова українська поправна.

— Пане полковнику! Сотник Іванів, командир панцерника „Стрілець", доніс, що пан полковник наказали йому слухати наказів пана полковника.

— Так, я наказав.

Тут я показую наказ, яке завдання мав „Стрілець", та інформую, що відсутність його спричинилася до катастрофи.

— Бачите, наказав я, бо обставини склалися так, що треба було залишити Бердичів, а, значить, пропав-би й панцерник.

— Хіба, пане полковнику, велика сила ворога наступала на Бердичів.

— Ні, це все нещастя сталося через того отамана Вовка, командира Залізничої дивізії. Зрадника того мало судити й розстріляти, а треба десять раз повішати або четвертувати. Дивуюся, що Головний Отаман такій бездарній людині та ще й здібній до зради, повірив керування дивізією.

Для мене ясним було, що під Бердичовим сталося непорозуміння між командирами дивізій, а це породило далекосяглі, великих розмірів, лихі наслідки й траґедію не тільки дорученої мені частини.

— Що-ж я, пане полковнику, скажу свойому командуванню?

— Так і скажіть, що все зло під Бердичовим сталося через зрадника отамаиа Вовка.

Прощаємося.

В 11 год. 9 березня приволікаюсь на ст. Деміївку. Всього 55 вояків зі мною. Половина з них у неможливому взуттю, а друга боса. Рушниці тягне теж лише половина; всі вичерпані, фізично, пригноблені духово, з розхитаною психікою — до здеморалізування. Стверджую, що не брак ідейности або любови до своєї укоханої, вимріяної кожним зокрема й усіма разом Самостійної Батьківщини зробили людей байдужими,—а страшні переживання, хвилевий неуспіх і втома. Працює тільки інстинкт самозаховавчий і то повільно, соромливо. Я це знаю й бачу. Останні власні сто карбованців даю на закуп кулів соломи. Наказую постелити в почекальні на двірці й усім положится спати, а сам вирішував завдання: що я їм

дам їсти, як проснуться, бо-ж голодні полягали спати. Біля станції, в селі, стояла повстанча сотня. Командир її, поручник, був заразом і комендантом двірця. Іду до нього, зясовую положення дорученої мені частини, але він нічого порадити не може. На станції є склад цукру, господаря немає і комендант ним опікується. Пишу вимогу на два мішки цукру. За цукор вимінюємо в селян хліба й квасного молока; можемо, значить, прожити день і ще й доїхати до Шепетівки, а там постачання корпусу С. С. нами заопікується. Так я упланував, і те вважав і вважаю зараз за нормальне для хорих, роздягнених людей. Відїхати до Мирополя можна тільки о 20 годині з паротягом, що приїде сюди по воду. Наказую о 17 годині настелити соломи в двох товарових ваґонах та за сонця перейти туди, щоби не перестудилися босі.

Комендант нас не затримує, а навпаки, охоче відсилає, бо співчуває. Чекаємо на паротяг.

Тимчасом, о 18-й годині прибуває потяг із Шепетівки зі штабом отамана Вовка, командира Залізничників. Я з двома своїми старшинами іду представитися старшому начальникові, поінформуватися в загальній ситуації, розказати, в якому нещасті доручена мені частина, та попросити, бодай морально, мені допомогти. Представляємося панові отаманові Вовкові. Оповідаю про вчорашній неуспіх та нещастя, зясовую сьогоднішній стан людей та положення, яко частини, і прошу дозволу їхати до Шепетівки, щоби там заосмотрити людей із Постачання нашого С. С. корпусу і бути ще чим у допомозі корпусові С. С., єдина там інженерна частина.

Отаман Вовк вислухав і каже:

— Бачите, ці всі нещастя ваші і багацько ще більші нещастя сталися через того зрадника полковника Палія, командира Сірої дивізії; з того ренеґата, того зрадника слід паси дерти. Оце я приїхав сюди, щоби направити те зло, яке він наробив учора *). Ви, пане сотнику, розуміється, поїдете зі своєю частиною—я вас не затримую.

Я подякував щиро, попрощалися, і ми вийшли.

Повторяю, що розмова відбулася в „штаб-ваґоні", в присутності двох старшин дорученої мені частини, коменданта двірця та особистого адютанта отамана Вовка.

Сидимо на двірці. Приходить і комендант двірця від пана отамана. Я ще раз нагадую:

---

*) Хоч автор лише рикошетом зачепив оборону Бердичова, все ж дає нам можливість підкреслити три засадничих неґативних риси цієї оборони.

1) Відсутність обєднаного командування в Бердичівській ґрупі військ.

2) „Непорозуміння", що найменше, поміж командирами дивізій.

3) Їхня безсилість у переведенні своїх рішень у життя.

Зогляду на певне чимале значіння висвітлення оборони Бердичова, як важливого моменту лютневої операції Штабу Дієвої Армії, яко протинаступу на большевиків у році 1919, з утратою якого заламалася ціла згадана операція, — сміємо надіятися, що учасники цієї оборони подадуть на сторінках наступних чисел „За Державність" докладні описи згаданої оборони. — Редакція.

— То ви-ж, пане поручнику, не забудьте прилучити наші ваґони, — чули, що пан отаман казав?

— А мені, власне, пан отаман наказав, як ви вийшли, щоби частини вашої не пускати.

Я не вірив своїм ухам, не міг погодитися, щоби пан отаман не міг віддати мені наказа зразу. Іду до пана отамана, розуміється, не один, щоби переконатися.

— Бачите, пане сотнику, я дійсно наказав, щоби вас не відсилали, поки не підійдуть мої частини.

— Але-ж, пане отамане, ми жадної вартости зараз не уявляємо.

— Лишитися для моральної підтримки повстанців.

— Пане отамане! —але-ж треба хоч самих себе вартувати, а люди босі й без рушниць, і немає уже де навіть і хліба виміняти.

— Зрештою, пане отамане, наколи така гостра потреба, то можна лишити з сотні вашої охорони *). — Це слова адютанта пана отамана.

— А дійсно,—каже пан отаман,—поїдете, пане сотнику.

Комендант двірця був тут присутній.

Коли охорона отамана Вовка довідалася, що має залишитися, висловила протест і виставила охорону біля своїх ваґонів, щоб їх не відчепили. Так нікого й не міг залишити пан отаман, і потяг, як-би дізнавши стиду великого, зараз відїхав.

Повернувся комендант двірця й каже:

— Все-ж таки отаман Вовк наказав ваші ваґони не причеплювати до паротягу!

— Що ви кажете, брате!?

— Слово чести даю!

— Ну, подумав я, так сміятися, то хиба немає права. Трудно, пане поручнику, пошукаємо спільно виходу! Я, як сотник і командир окремої сотні, являюся тут старшим. Отож, пане поручнику, прошу слухати моїх наказів. І написав наказа, по якому пан поручник мав передати комендантуру двірця старшині дорученої мені частини сотникові, тепер підполковникові, Димареві.

Коли старий і новий коменданти доручили мені рапорти про здачу й прийняття, я написав вимогу комендантові сотникові Димареві вирядити негайно окрему інженерну сотню С. С. до ст. Шепетівка для обмундурування, озброєння й запровіянтування.

Сотник Димар робить розпорядження для відправки. Коли все було готово для відїзду, я наказав сотникові Димареві передати обовязки панові поручникові, й ми відїхали з Деміївки. Але на ст. Миропіль нас чекала несподіванка. Їхали ми довго, бо старий паротяг не міг поспішати. Люди, ще хорі, роздягнені та босі позаривалися в солому й спокійно спали. Я вартував над ними. Нараз, чую на ст. Миропіль окрик:

— Хто їде, де командир?

---

*) Охоронна сотня складалася з 170 баґнетів і 4 кулеметів.

Вихожу. 22 година. Бачу—на пероні вишикована сотня Сірих в поготівлі. До мене підходить старшина з криком:

— А, то ви?

— Я,—кажу спокійно,—у чім справа, пане старшино, — передчуваючи, що сталося якесь непорозуміння.

— То ви втікаєте з фронту?

— Ні,—кажу,—їду з дозволу отамана Вовка.

— Як-же це так:—отаман Вовк там був і казав, що С. С. втікають із фронту, й наказав за всяку ціну їх затримати, а вас розстріляти; оце чекаємо на вас дві години під дощем.

Зясовую панові старшині, що на позиції сьогодня не стояв, оповідаю далі, що сталося з окремою інженерною сотнею С. С. учора під Коднею та в Бердичові, оповідаю, як прожили сьогоднішній день, як рівно й про розмову з отаманом Вовком, змальовую стан людей дорученої мені частини і врешті підводжу до старшинського ваґону й показую роздягнених і босих.

Старшина Сірожупанник закляв по-козацьки та й каже:

— І як міг нас так ошукати отаман Вовк? Як-би ми були знали правду — не виїхав-би він звідціля.

Підійшов командир полку Сірих, глянув на моїх людей і зрозумів, та став запрошувати панів старшин С. С. на вечерю до старшинського зібрання; тим старшинам, що були без чобіт та стрільцям наказав дати їсти у ваґонах.

Тієї-ж ночи наші ваґони причеплено до першого транспорту й відіслано до Шепетівки. На двірці Шепетівки ми трохи підлаталися, бо застали колону Постачання корпусу С. С. До штабу корпусу С. С. їхали два тижні. В штабі Північної ґрупи й у штабі корпусу С. С. були переконані, що я й мої всі люди загинули до одного, бо нікому не приходила думка, що могли піддатися большевикам *). А сотник Деморацький, улюбленець С. С., випивши чарчину в Проскурові в зібранні старшинському, казав:—марно гине Січове стрілецтво, й гіркою сльозою оплакував смерть сотника Мусія з Білоцерківщини.

* * *

Скажіть мені, люди добрі:

На якій підставі штаб Північної ґрупи отамана Беня інформував Північну ґрупу С. С., що частини отамана Беня стоять там, де їх зовсім не було?

На якій підставі полковник Палій відірвав панцерника „Стрільця“ від його оперативного завдання?

Чим пояснити поведінку Юнацького ешалону полковника Петрова?

Що сталося під Бердичовим 8 березня 1919 року, коли дві міцні дивізії відійшли без бою і, принаймні, без втрат та ще перед

---

* Слова полковника Сулківського та сотника Чорнія.

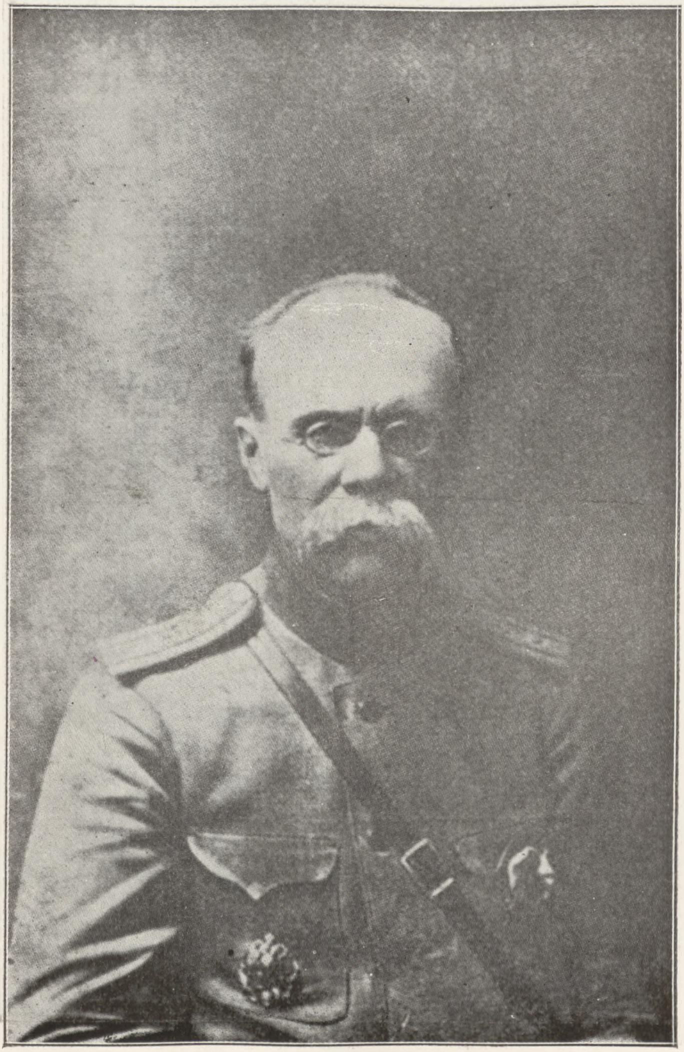
ворогом слабшим удвічі й неактивним*), та з якої причини полковник Палій обзивав зрадником отамана Вовка, а отаман Вовк — полковника Палія?

Для чого треба було отаманові Вовкові казати неправду й провокувати нещасні тоді розбитки славної окремої інженерної сотні С. С.?

А разом: — що то було?**)

*) Це перевірив я в двадцятому році, в запіллі ворога від полонених своїх стрільців, що повтікали з ешалону додому, коли большевики грабували викраденого мого ешалона. Та й тоді, вже на другий день, було відомо в штабі корпусу С. С. про кількість та якість ворога під Бердичовим.

**) Що то було? — Був: 1) брак авторитету й знання вгорі, 2) „Отаманія" й зарозумілість у середині, а через те 3) непослух на низах, а разом—наслідки, що ми їх маємо. — Редакція.

Лікар **І. Луценко**
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

Генерал-майор **М. Іванів**
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

МИКОЛА ЯНЧЕВСЬКИЙ
Підполковник.

Зі споминів.

I.

Березень 1917 року. Фундул—Молдава—Кімполунг.

Початок весни, гарної, розкішної весни й початок якогось нового, не шаблонового життя... Початок весни... Весна в горах чудова... Земля підсихає на очах... рослини з непомітною хуткістю кріпнуть, зеленіють... ростуть...

Ліс навколо так гарно, так весело шумить, співає, ніби розірвав ланцюги... В Росії, там десь далеко, діється теж обновлення... там також розірвався ланцюг царату... Тут, на фронті, життя ще ніби йде по виробленому віками проґраму, по шаблону... але вже чути з ріжних сторін, що життєві колеса військового апарату котяться не по колії.., В повітрі щось гудить... шумить... Кожний день приносить новини. Частини ще тримаються, але вже є випадки непорозумінь. Одні погоджуються на присягу тимчасовому урядові, другі ні. В нас у полку тихо, спокійно, але відчувається страшенна, величезна напружність. Полк ще по старому на північний захід від уроч. Фундул—Молдави в горах несе аванпостну службу. Ескадрони розкинуті. Розмови між старшинами про сучасні події відбуваються телефоном. Розмови коротенькі, беззмістовні, гарячкові... Що чувати? Що нового? Чи нема ґазет із Кімполунґу? Персонально мене цікавить тільки одно — це „Кіевская Мысль“, бо на її сторінках почали знаходитись коротенькі звіти про події на Вкраїні, про заклик українців до „Охочекомонних полків—до українського війська“. Серце, душа рветься туди на Вкраїну... Внутрішній голос каже — мусиш їхати на Вкраїну, мусиш свої сили, свої знання віддати Батьківщині... досить москалям служити... Але, як це зробити? Як? Я-ж займаю відповідальну посаду... я командир ескадрону... В орґанізмі міцно сидить військова дисципліна, військова підлеглість. Пишу листа до Київа по зазначеній адресі в „Кіевской Мысли“ — прошу поради, — відповіди нема жадної.

Благовіщення. Полк зміняється. Відходимо до Кімполунґу. В 4-му ескадроні непорозуміння. За кілька днів у мене—ескадрон просить змінити вахмістра; я відмовляю. Такий виступ—це перший жайворонок військової анархії—ануляція дисципліни. У мене пролітає думка, як та блискавка — ось є підстава розвязання з ескадроном... їхати на Вкраїну... Іду до командира полку — у мене є підстава — прошусь їхати. Командир полку погоджується. Дає мені командировку до 7-го запасового полку в Борисоглібському. Думаю—добре. Дорога до Борисоглібського лежить через Київ, побачу там, куди та як себе треба приділити.

Квітень. Перший день Великодня. Сучава. Я в дорозі на Київ. Сижу в кавярні біля вікна. Зі мною думи... Пригадуються дитячоюнацькі роки, коли я, будучи кадетом 2—4 класи, захоплювався Гоголем, особливо його „Тарасом Бульбою“, який перший і вклав у мою дитячу душу любов до Вкраїни, любов до кінноти та примусив мене не раз потім пізніше глибоко задумуватись над питанням—чому це Україна не має свого власного війська, бодай такого, якими в Росії були Донське, Оренбургське, Кубанське й т. и. казацькі війська. Збудив мене від думок тупіт сотень кінських ніг. Переді мною на вулиці проходить 12 кінна дивізія, яка йде на зміну нашої... Зі мною думи... Думи... Куди вона йде? чого вона йде? Укомплектована виключно українцями. Це українська дивізія... Полки ці — і Стародубський драґонський, і Білгородський уланський і Ахтирський гусарський од початку свого існування — чисто українські полки... За мирний час постоювали на Враїні. Зараз, підчас війни, поповнення отримували майже все з українців, із 8-го запасового полку, дисльокованого в Новогеоргієвському (біля Кременчука). Куди вона йде? Її дорога лежить у другий бік — не на Кімполунґ, а на Київ.

Я в Київі. На Велико-Володимирській вулиці. Я вже близько цілі. Я в домі, де мусить кипіти українське життя, де міститься мізок цього життя. В кімнатах повно народу... Кого тільки нема. І цивільні, і військові... селяне, священники. Розмови галасливі... одні вживають всіх засобів, аби перекричати других... Страшенний гомін... на підлозі бруд, сміття, недопалки. Перше враження—жахливе: ярмарок... Не видно громадянської дисципліни, а є натомість відсутність поваги — і серед прибуваючого елементу, і серед кермуючих — до тієї інституції, де народжується таке величне й святе — нова ера Української Історії.

Цим була ясно й виразно підкреслена вся недозрілість громадянства до політичного життя, а серед керовників — до цього ще й легковажність що-до відповідальности перед Нацією.

Хожу з кімнати до кімнати... Питаю, — ніхто нічого не знає... За столами сидять все молоді добродії, які скеровують мене один до другого... Нарешті довідуюсь, що в одній із кімнат засідає Військовий Комітет. Я — до Комітету. Військових не бачу, за винятком якогось прапорщика. Кажу, в чому діло — що хотілось-би віддати свої сили й свої знання Українському військові... Перешіпту-

ються... Питають, чи кадровий. Із гордістю відповідаю—кадровий. Після нових перешептів — чую відповідь, що нічого не можуть порадити, бо мусять тримати єдиний революційний фронт...

?... ?... ?...

Відхожу. Підхожу до ґруп. Є ґрупи виключно з військових. Старшин-кіннотчиків не бачу жадного. Є піші, гарматчики, сапери... Прислухаюсь до розмов... Чую — незадоволення, яке опанувало й мною... Видко всі приїхали отримати наказа й стати під свій рідний прапор. Підхожу до одної ґрупи, де якийсь добродій, в формі земгусара мітинґує. За галасом тяжко все розібрати. Чую, що звертається до старшин... Товариші військові, — як ви не хочете зрозуміти... ми передовсім мусимо солідаризуватися з російськими соціялістами... передовсім єдиний революційний фронт... ми українські соціялісти жадного війська не потрібуємо...

?... ?... ?...

Видно панування Москви, хоч і скрите, але ланцюги її ще міцні...

Не віддаючи собі ясного відчіту, вийшов я на вулицю й... пішов, не знаючи куди й для чого йду... Було якось прикро, гірко... Дійшов до купецького саду й сів на лавці над Дніпром... Дніпро й свіже від нього повітря зробили своє діло — я зрозумів, що тут наразі нема роботи... Треба їхати до Борисоглібського та рятувати своїх українців із московського війська.

Борисоглібське. Травень, червень і липень 1917 року. Гарячково відбуваються закладини Українського гуртка. Мені в роботі багато помагають два молодші старшини К. і Д. з запасового пішого полку, що також стоїть постоєм у Борисоглібському. Взагалі, старшин брак. Видно зацікавленість українізацією серед звичайного рядового козацтва. Майже що-дня для бажаючих членів гуртка читаються оповідання Кащенка про Запорожжя, запорожців і поволі підходимо до питань про необхідність мати своє військо й свою власну Державу. Із „Совіта Салдатських і Робочих Депутатів“ підсилаються провокатори, мітинґують за „єдиний революційний фронт“ проти буржуазії, за „єдиний загальний котьолок“. Але після розстрілу кірасирами Богданівців у ваґонах під Київом „Совіт Салдатських і Робочих Депутатів“ не тільки перестав користуватися у членів гуртка впливом, але вдвічі, натомість, збільшилася кількість членів українського гуртка й стала вже доходити до 500—600 чоловіка; чути вже стало розмови не тільки серед старшинства, а й серед рядового козацтва про необхідність виділити українців в окрему частину.

Командиром кінного полку й начальником залоги був полковник М., поляк, дуже добра людина, але, будучи звязаний по руках і ногах полковим совдепом, так і не дав нам дозволу на виділення українців в окремий відділ. Сам совдеп, маючи певні інструкції від окружного*) совдепа, не тільки гальмував всі наші справи й ставав на перешкоді, а й оголосив нам потаємну війну.

---

*) Борисоглібська залога належала до Московської Військової Округи.

Київ... Київ мовчав... Правда, було вже видно, що Київ де-що змінив свої погляди, що в Київі вже зрозуміли, що Україні потрібна своя власна армія, але перейти до інтензивної роботи—творення окремої Української Армії — Київ не міг, Київ все ще чіплявся за московських соціялістів, їм вірив та мав надію дійти мирним шляхом до згоди з московським „демократичним" — не „царським" урядом...

Кілька разів надсилалися гонці до Київа з проханням дозволу на самочинний вимарш українців з Борисоглібського на Київ... Але Київ наказу не дав...*) Київ хотів тільки... українізації... Це бажання було гарним, але не зараз... воно варто було на початку травня місяця, а не тепер, через два місяці... Вже було за пізно... Час ішов. Час і обставини вже вимагали другого, вимагали більшого... Те, що було задовольняючим на початках революції, те по впливі 2—3 місяців було... смішним. Зараз час вимагає використовування патріотичного захоплення в українських козаках, і зі здорових нездеморалізованих частин, збираючи їх докупи, творення Української Армії. А деморалізація йшла та йшла з непомірною хуткістю. Треба відверто признатись, що вона більше падає не на совдеп із його провокаціями, а на Київ. Треба було жити одним життям із козаками, щоби бачити й переживати спільно з ними настрої їхніх душ і серць. Київ жив иншим життям і, як видно, чи не хотів, чи не міг оцінити грізного положення на місцях і не здавав собі справи про наслідки такої його політики.

А чорні хмари заступали сонце... Вже починало лунати на мітинґах — „до дому"... Треба було бачити, як горнувся здоровий елемент до гуртка, шукав у ньому рятунку. Кожний козак-рядовик ясно розумів, що пошесть деморалізації поширюється... Рятунок криється у зміні місця постою, відокремленні себе муром від москалів, а ніяк не спільне з ними життя. Спокуса „до дому" — велика, а кількамісячна українізація не могла піднести на належну височінь громадське почуття й обовязок перед Батьківщиною в усіх однаково.

Підказувало їм щось інстинктивно, що за москалями посунуться до дому й українці... Не залишатися-ж українцям на самоті у Борисоглібському, Тамбовської ґубернії.

Залишиться Україна без війська, без муниції. без охорони... Треба було тільки бачити ввесь той жах і розчарування, яке огортало козаків після кожного повороту гонця з Київа без твердого й виразного наказу... Гинули і віра, і надія в твердість своєї влади... Наближався кінець життя гуртка — пропадала зацікавленість українськими справами, насовувалась апатія, за якою вже йшла побідниця-деморалізація з „єдиним революційним фронтом", яка давно вже прийняла в свої обійми московських салдатів.

---

*) Не можна підчас революції чекати на накази. Київ не міг розбиратися в становищі на всіх переферіях, і ті, що провадили акцію на переферії, повинні були допомагати Центрові акціями з власного почину. Отже перекладати всю вину на Київ — не є слушним. — Редакція.

II.

Серпень—грудень 1917 року. Борисоглібське—Одеса.

Отрута Борисоглібського Совіту Салдатських і Робітничих Депутатів ділала й на наших вояків. Атмосфера відвищена. На поліпшення стосунків між нашим гуртком і совітом не тільки не можна було лічити, а навпаки — висовувалась необхідність вирішення, і то в як-найшвидшому часі одного з двох:—або розвязання гуртка, або неофіційний вимарш його з Борисоглібського. За першим слідувала для нас дуже неприємна річ — здача своїх позицій москалям; друге — міцно було звязане з поняттям військової дисципліни; з Київа-ж дозволу на вимарш все так і нема... Ці свої переживання мені не раз потім пригадувались підчас уже служби в Українській Армії, де за дуже малим винятком, через загальну внутрішню політику та місцеві обставини, відповідальні посади були обсажені старшинами молодими (мені траплялося зустрічати командирів полків, які мали від 20 до 24 років) або елементом, який у свойому житті з армією нічого спільного не мав (подібно-ж, як наші провідники майже цілком не були підготовлені до виконування ширших завдань по відбудові Держави, через обмежене виховання, отримане на спецефічному тлі російських соціялістичних партій, і не тільки не відчували браку в непідготовленому кадрі політично вихованих військових провідників, але запаморочені запозиченою від московських соціялістів ненавистю до всього військового, ще й цуралися)... Ці пани здебільшого вважали, що в фундаменті устрою всякої армії лежить не військова дисципліна, а свобода à la Керенський, і що в козакуванню мусить проходити червоною ниткою не дисципліна, а легкість у чинах, близьких до анархії, та в невідповідальності й невиконуванню наказів. Ця легкість у погляді на військову субординацію й не дозволяла відчувати їм того, що їхнє нерозуміння головніших військових засад спочатку, поки не запанувала загальна розхрістаність, разило їхніх підлеглих, звичайних шерегових козаків, які мали за собою по кілька років військової служби, та які були завше чутливими до чинів своїх командирів, і примушували своїм поступованням виходити на слизькі стежки і цих підлеглих.

В результаті, необхідність утримування свого авторитету штовхнула „командирів" до пристосування, хоч і схованого десь у глибині свойого внутрішнього „я", своїх наказів та чинів — до бажань підлеглих, що спричинилося до свобідного переходу козаків до частин із фундаментом „отаманії", що ясно не могло не відбитися на боєздатності Української Армії.

В цей скрутний час для гуртка дійшли до нас відомості про дозвіл Української Влади на формування в Одесі Гайдамацького куріня. Негайно був командирований до Одеси підстаршина К. з відповідними інструкціями.

Зясувавши, що формування дійсно провадиться, підстаршина К. повернувся з потрібним наказом. Маючи на руках наказ своєї влади, нам тепер цілком не ходило, чи дасть командир 6-го Запасового полку згоду на виїзд козакам, чи не дасть, але ми знали, що кожний член гуртка, вірний ідеї відбудови Української Армії, вирушить згідно з наказом свої влади. Шкода тільки, що це вже діялось трохи за пізно — в половині серпня, і тому до Одеси прибуло з гуртка ледве 60 чоловіка. Решта членів, під упливом Совіта Салдатських і Робочих Депутатів, залишилася при московському війську захищати „єдиний революційний фронт", а друга частина, більша, рушила навпростець до дому...

Гайдамацький курінь розташувався по-за Одесою, на „5-й станції", на колишнім місці лагерів російської піхоти. Прибуття в цю цілком свою частину зробило сильне враження на всіх нас. Ми були наче-б-то перенесені не тільки з півночи на південь, але з однієї епохи в другу... Перед очима діялось те, що відійшло вже у вічність... Зразу воскресла в памяті так гарно, живо й художньо описана Гоголем Запорозька Січ. Місце табору Гайдамацького куріня сприяло й життю, й картинності... Це рідкий ліс... Видно, що війська давно вже тут не постоювали: окопчики для шатрів почасти зруйнувалися, але рясно заросли травою; стежки теж позаростали травою й кропивою, надаючи цим приятелем занедбання ориґінальний колорит. Між деревами густо порозкидались кущі, під якими стомлені козаки поклалися спати. Там на пеньку, в холодочку сидить козак, похилившись; над ним свійський голяр із „оселедцем" голить, залишаючи і йому „оселедця". Тут компанія, як видно, новоприбулих, підстеливши шинелю, закусює чим Бог послав, озирається на всі боки, ділячись враженнями. Тут-же недалеко розкинуті шатра звичайного російського таборового зразку в перемішку з маленькими походнимй, до котрих туляться імпровізовані намети з плахт, із килимів та кавалків хатнього полотна. Між шатрами в порядкові, в „козлах" стоять рушниці, шаблі, кулемети; біля них походжає суворо варта... Чути пісню „Ми гайдамаки, всі ми однакі", — це повертається сотня з навчання. Повноту картини доповняють козаки й старшина в старовинних козацьких строях, у черкесках, вишиваних сорочках. Але ще не всі здолали привести себе до такого вигляду. Більшість одягнута в російські „ґімнастьорки" та захистного кольору шаравари. Обличчя освітлені внутрішнім сяйвом твердости, рішучости та гордости від свідомости, що вони — піонери великого діла — відбудови України. Всі вони — і старшина, й козаки — добровольці; прийшли сюди, маючи на думці тільки боронити свій край, якого вже починає охоплювати пожежа анархії.

Формування 1-го Гайдамацького куріня провадив осаул (сотник) Василь Сахно-Устимович. Розпочато формування десь у половині липня. Козаки й старшина прибували що-день, так, що приблизно за місяць після приїзду нашого з Борисоглібського, так біля 20 вересня, перший курінь ізміг залишити в свойому складі 6 піших, 1 кулеметну й 1 кінну сотню та 1 арматню батарею з 2 гармат, ви-

лучивши на формування 2-го Гайдамацького куріня (командиром було призначено капитана Орлова)—2 піших, 1 кулеметну й 1 кінну сотню та на формування 3-го Гайдамацького (командиром призначено було підполковника Продьму)—3 кінних та 1 кінно-кулеметну сотню. Окрім того, на 1 жовтня від першого куріня була відіслана одна сотня до Херсону для формування й там Гайдамацьких частин, та був ще українізований цілий кулеметний відділ, що складався щось із 20—40 кулеметів, під проводом штабс-капітана Мацана.

Треба було тільки дивуватися тому темпові, яким відбувалося комплектування Гайдамацьких курінів козаками та старшиною — звідки ці люди бралися, хто тяг їх до війська в той час, коли в московських частинах ішла вже повна деморалізація? Треба було тільки дивуватися, як швидко прокинулися сини того народу, якого москалі більш 250 років душили та вживали всіх заходів, щоби його змосковити.

Більшість козаків прибувала без зброї, а діставати її було страшенно тяжко. Ввесь військовий апарат у Штабі Одеської Воєнної Округи знаходився в руках москалів, але зусиллями командирів та комісара для військових українських справ, підполковника Поплавка й доктора Луценка, старого невтомного діяча,—Гайдамаки помалу нетільки одягалися й озброювалися, але й діставали коней. А як ставився до нас московський Штаб Одеської Округи—видно з прикладу: командуючий Округою ґенерал Маркс катеґорично заборонив найнезначнішим відділам Гайдамаків, навіть без зброї, але в шерегах показуватися на вулицях Одеси.

В кінці вересня всі три куріні були приміщені для постою в касарнях на „2-й станції", де почалися реґулярніші навчання з козаками; особливо треба було звернути гостру увагу на підготовлення козаків до бою в місті, бо було вже два випадки, коли Гайдамакам пощастило показати громадянам свою тверду орґанізацію та розуміння обовязку. В початку жовтня майже одночасно й у Вознесенському, й у Тирашполі розаґітований натовп добрався до скарбових маґазинів спирту та й розпочав грабунок. На депешу, по алярмі, негайно, потягами рушили Гайдамацькі відділи силою до 2-х сотень, спочатку до Вознесенська, а за кілька днів до Тирашполя (тут, як видно, Штаб Округи не міг довго вагатися, де знайти дисципліновані відділи—хоч і ворожі, але певні). Стримання пристрасти напівпяного натовпу в обох випадках було виконано Гайдамаками дисципліновано і з підкресленням, що Українське Військо, хоч і молоде, але ясно розуміє свій обовязок і може легко боротися зі спокусою. У Тирашполі відділові Гайдамаків було трохи тяжче; тут прийшлося мати діло нетільки з цивільним натовпом, але зустрінутися з озброєною масою „товаришів-салдатів", що їхали з Румунського фронту й затримались у Тирашполі. Винний маґазин був оточений не однією сотнею, і я не помилюся, коли скажу, що було більш, а ніж зо дві тисячі цих розаґітованих, розпалених пред стоячою поживою „вояків". Дві сотні Гайдамаків грізними розстрільнями розпочали наступ із двірця на місто. Грабунок щойно розпочинався, і було

видно, як маси — не лише військових, а й із сусідніх колоній та хуторів бігли що є духу в напрямку до винного складу. Але вістка про наступ Гайдамаків, як та блискавка, долетіла до грабіжників, і крики „спасайся", „червоні шлики", „красниє шапкі", „гайдамаки",—ділали як зброя: цивільні шукали рятунку втечою, а військові спробували ставити опір... відкрили огонь.

За кілька годин у місті був повний спокій. Залишивши варту при магазині, відділ Гайдамаків у зімкненому ладі продефілював улицями міста, отримуючи від громадян подяку й викликаючи страшенну зацікавленість і здивованість дисципліною й порядком у частині. Тирашпіль дійсно був здивований. Кому, кому, а Тирашполеві добре далися в знаки тяжкі часи, коли прийшлося бачити й на собі відчути розбещеність московських полків, що демобілізувалися з Румунського фронту.

Відділ Гайдамаків, пробувши в Тирашполі зо 2 дні, розгрузив станцію від військових ешалонів, що там затрималися самовільно, та використовуючи найменшу нагоду до обеззброювання їх, повернувся до місця постою в збільшеному складі—багато українців, надто підстаршин, замість простування до своїх домів, приїхали до штабу курінів, щоби вступити до свого війська. Всім нам — і звичайним рядовикам, і старшині — було ясно зрозумілим, що ці два випадки зробили величезну пропаґанду на користь Української зброї.

Десь у половині листопаду й Одеса побачила вперше Гайдамаків. Після виборів делеґатів на 3-й військовий зїзд у Київі за де-який час прийшов наказ із Київа про українізацію Штабу Округи.

До чести Гайдамаків треба сказати, що представникам на зїзд було доручено, щоби за всяку ціну вимагали на зїзді від Уряду проголошення самостійности України.

З отриманням наказу про українізацію Штабу Округи до Одеси надійшла 12 кінна дивізія під командуванням ґенерала Єлчанінова, який отримав призначення командира Одеського Корпусу (Штаб Округи було переіменовано на Штаб Корпусу). Дивізія стала постоєм: Стародубський драґонський полк — у Вознесенському, Білгородський уланський полк — в Ананьїві, Ахтирський гусарський полк і штаб дивізії — в Одесі.

На день українізації Штабу Корпусу, щоби не допустити жадних виступів із боку московських частин (а в Одесі ще чимало позалишалося ріжних запасових частин і відділів, цілком здеморалізованих), комісар, підполковник Поплавко, наказав вирушити 1-му Гайдамацькому куріневі на Одесу, 3-му Гайдамацькому куріневі — нести кінну стежу по передмістях Одеси, а 2-му Гайдамацькому куріневі — обсадити двірець і район Штабу Округи (Пироґівська вулиця). Українізація була проведена без жадних виступів — тихо й спокійно. Одеса вперше побачила, що українці не бавились у козакування, побачила грізні шереги козаків, і коли на вулицях Одеси залунала козацька пісня, то мешканці інтернаціональ-

ного міста ніяк не могли дати собі відповіди, що це за військо і звідки воно прибуло, та ніяк не хотіли вірити, що це ті Гайдамаки, що з липня місяця стояли під Одесою.

Український гурток, що його провадив доктор Луценко, був задоволений: його культурна й освітня праця не пропала марно; а праця гуртка в Одесі була величезна й зовсім не легка — треба було розбудити українське населення, поставити його на шлях відродження України. При гуртко́ві були курси українознавства під приводом, здається, В. Мурського, був клуб, у якому ми не раз відпочивали душею...

Але-ж знайшлися й такі орґанізації, яким Гайдамаки прийшлися не до смаку й унесли турботи. Це — „Союз Ґеорґієвскіх кавалєров“, орґанізація цілком монархічна з твердою орієнтацією лише на Росію — Московщину; потім таємна орґанізація „красноґвардейцев“ (головним чинником були жиди і їхні гроші) та Совіт Салдатських і Робочих Депутатів. Правда, з українізацією штабу корпусу совіт мусив бути зліквідований, але це вимагало часу й праці штабу корпусу, щоби переорґанізувати всі військові формації, що стояли в Одсі та мали на чолі начальників із твердими поглядами „Єдиної неділимої“, а салдати—мали своїх представників у совіті. Та наразі ми маємо тільки українізований штаб корпусу.

Турботи Совіта Салдатських і Робочих Депутатів не були даремні. З українізацією штабу корпусу, який мав підпорою дисципліновані Гайдамацькі частини, що не мали нічого спільного з совітом, його положення робилося критичне. Совіт Салдатських і Робочих Депутатів і инші орґанізації зрозуміли тепер свою помилку, що не звертали уваги на орґанізацію українських відділів, бо їхні шпиги доносили, що на „5-й станції“ панує хаос, а за хаос вони приймали наше вільне демократичне життя, в якому свіжий чоловік ніколи не міг одразу зобачити твердого фундаменту — дисципліни.

Всі ці орґанізації піднесли в своїх кутках галас, забили на ґвалт, і ми вже на другий день мали непрошених гостей — найліпших їхніх аґітаторів та провокаторів. Але їм не повелося — майже всі були затримані козаками та передані командуванню.

Петербурґ вже пару тижнів мав большевицьку владу, і можна було незабаром чекати на виступ червоноґвардійців і в нас, тим більше, що в Одесі, як портовому місті, большевики могли мати податний ґрунт серед своїх побратимів—матросів і жидів, тим більше, що ці останні посідали не лише гроші, а й зброю.

До нас стали доходити глухі чутки, що передбачається повстання. Кажу доходили—тому, що ми мали величезний мінус: при Гайдамацьких курінях взагалі не була поставлена на належну височинь ні розвідка, ні контр-розвідка, а в той час зосібна вона якось ще більше була занедбана, бо звязкове кільце курінів — фундатор Гайдамаків, осаул Сахно-Устимович страшенно скомпромітував себе через формування жіночого батальйону й поступово відвертався від Гайдамаччини, в наслідок чого 1-й курінь перебрав капітан Осмоловський, а капітан Орлов — командир 2-го куріня давно вже

цілком перестав дбати про курінь, мотивуючи це величезною працею в Союзі Ґеорґієвських Кавалерів.

Ходили чутки, що орґанізується штаб Гайдамацької дивізії, але тимчасом ми цього не відчували, а відчувався тільки розклад, що поволі насувався.

Праві й ліві московські течії не зупинилися на першому невдалому наступі. Зявлялись і матроси, аґітуючи за „єдиний революційний фронт“, і якісь темні особи з гаслами—„обєдінєнія всєх офіцеров“.

Не можу не зазначити, що провокація мала, хоч і не значний, а все-ж мала успіх. Гинули без вісти козаки й старшини. Дякуючи таким обставинам, кожний курінь, хоч і спільно, але без загального керування, чинив на власну руку. Курінї трималися на поготові, вхід і вихід із касарень були заборонені, варта зміцнена, в напрямку на Одесу висилалися військова й цивільна розвідка.

А тут ще до всього цього з Центральної Ради прийшов у такі тяжкі часи наказ про конечну орґанізацію Військової Ради на зразок Совіта Салдатських і Робочих Депутатів. Гайдамаки спочатку відмовилися вибирати представників, кажучи, що їм не потрібні комітети, що надивилися на їхню працю в російських частинах, але... наказ є наказом: мусить бути виконаний.

Військова Рада зібрана. Засідання відбувається в Анґлійському клубі. До її складу ввійшли представники: від 1, 2 і 3 Гайдамацьких куренів, від кулеметного відділу штабс-капітана Мацана, від моряків і самоходової роти (напів українізованої) та від Ахтирського гусарського полку, цілком не українізованого, не зважаючи на виключно український склад їх (треба додати, що моряки, самоходці й Ахтирці, крім того, мали представників і в Совіті Салдатських і Робочих Депутатів.

Головою Ради було обібрано Іваницького, шофера з самохідньої роти, людину інтеліґентну, чесну, що мала погляд і надію на відбудову Самостійної України.

Не памятаю зараз точно дати, але, здається, між першим і третім грудня, вдосвіта, було отримано донесення від розвідки, що двірець обсадила змішана ватага матросів, цивільних і салдатів та що на Пушкинській і Канатній вулицях помічено якийсь рух.

Перший курінь, не маючи ще остаточно вирішеного положення, з командиром своїм тимчасом залишився в резерві на місті, підполковник Продьма з 3-го куріня вислав кінні розвідки, ближні й дальні в керунку на Тересинь і на Маяки. 2-й курінь, під командою заступника командира, вирушив на сполох. Підходячи до будинку бувшої Арматньої Серґіївської школи мусів був розгортатися до бою, бо його розвідка на Куликовому полі увязалася в бій із червоноґвардійцями. Без великих втрат 2-й курінь до вечора опанував двірець, Куликове поле, Пушкинську, Канатну й Малу Фонтанну, маючи розвідку на лівому крилі по Старо-Порто-Франківській, з напрямку на „товчок“, праве крило біля Олександрівського парку — ріг Дерибасовської й Пушкинської, з розвідкою в напрямку

на Воронцовський палац. Курінь став заставами на Пушкинській— на рогах Дерибасівської, Гречецької, Поштової, Жидівської, Троїцької, Успінської, Базарної, Великої й Малої Арнаутівської й Ново-Рибної, мачи фронт на Преображенську.

Представники у Військовій Раді від Ахтирського пішого полку, Моряків і самохідньої роти, винесли постанову, що їхні частини тримають невтралітет, а кулеметний відділ штабс-капітана Мацана теж щось ніби невтралітета виказують, бо — тільки охорона свого постою.

Як це було прийнято Гайдамаками — трудно сказати, бо на другий день бій розпочався з більшою енерґією з боку червоноґвардійців, і 2-й курінь, що був досить розтягнутий і поділений на маленькі відділи, мусів відступити на Куликове поле, тим більше, що червоноґвардійці вели головний наступ по Великій і Малій Арнаутівській вулиці, виконуючи своє завдання — примусити 2-й курінь відступити в напрямі на Олександрівський парк.

Увечорі підійшло з 1-го куріня дві сотні, і вночі 2-й курінь із 2 сотнями 1-го куріня рушив у наступ. Наступ був ґвалтовний. Гайдамаки до полону червоноґвардійців майже не брали. До рук Гайдамаків дісталося багато мушкетів і до десятка кулеметів. На ранок Гайдамаки мали праве крило на Торговій вулиці, біля моря, а ліве—на Преображенській, біля собору (ріг Дерибасівської), і далі, вліво—доглядали їхні сотні на Спиридонівську, Тираспільську й „товчок“, забезпечуючи тил по Старо-Порто-Франківській із доглядом біля Олександрівського парку. Хоч третій день бою пройшов у рідкій перестрілці, доля Одеси й червоноґвардійців була вже ясна. Видно було вже їхню дезорґанізацію. Жиди й салдати помаленьку тікали — перші додому, другі до касарень, щоби перейти на стан „невтральности“. Тримались ще тільки моряки. Спочивши через ніч, на четвертий день ізрана 2-й курінь вже з 4 сотнями 1-го куріня розпочав наступ, яким було цілком звільнено місто від червоних банд.

МИКОЛА БАЙКО.

4 жовтня 1919 року.

Наказ ґенерала Май-Маєвського ч. 22, нечувані знущання карних відділів, грабунки та масові арешти української інтеліґенції розвіяли всі сумніви мешканців Полтавщини, й тому всі, хто вважав себе українцем, кому ідея визволення українського народу була вищою від власних інтересів, власного життя, почали приготовлятися до боротьби з білою Московською навалою, з Деникінщиною. Полтавський Губповком*) переслав Повітповкомом*) наказ про негайне утворення на повітах бойових відділів.

Підготовча праця закипіла з такою завзятістю, що вже в середині вересня все потрібне для планомірного орґанізованого повстання було готове: очікувався лише сприятливий момент, щоби придбати зброю, але й він незабаром надійшов.

3-го жовтня 1919 року, ранком, на ст. Полтава-Київська з Харкова прибуло два ваґони з анґлійськими рушницями, ваґон із набоями та кілька ваґонів із одягом, що за пів години вже стало відомим Губповкомові.

— Проґавити цю зброю, якої так гостро відчувалася потреба, було-б величезним злочином, зрадою ідеї визвольного руху — так мислив кожний член Губповкому, й тому, по короткій нараді, ухвалили:

„4-го жовтня Диканьським відділом взяти Полтаву“.

Начальник оперативного штабу Губповкому Будяк, одержавши наказ і відповідні повноваження, зразу-ж, по нараді, поїхав у Диканьку.

Вістка про приїзд Будяка, мов блискавка, рознеслася між повстанцями, що мешкали в печерях Диканського лісу та його околицях, і всі, хто лише належав до повстанчого відділу, рушили до Мазепиного Дуба, де завжди відбувалися врочисті віча повстанців.

Мов та комашня, що зачула небезпеку рідному гніздові, вперто поборюючи ріжні перешкоди, поспішає на допомогу, так повстанці, протискуючись кущами та потріскуючи сухим галуззям, сунули з усіх боків до Мезепиного Дуба, що стояв майже в самій середині й був

*) Губерніяльний і повітовий повстанчі комітети.

Олександер Пількевич
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

Степан Письменний
член Українського Військового Генерального Комітету
(1-го і 2-го складу).

найтовстішим, найвищим, наймогутнішим, найповажнішим дубом межи всіма дубами величезного Диканського лісу.

Ніч, мов чорною запаскою, обгортала ліс із усіх боків.

В лісі було темно й тихо... Падав дрібнесенький осінній дощик...

Коли тріск галуззя під ногами повстанців, що збирались коло Дуба, вщух, засвітили смолоскипи, й море голів одразу виринуло на темному тлі...

Попихкуючи люлькою стояв під Дубом Будяк і щось істиха розмовляв із начальником Диканського повстанчого району Грицьком Сотником.

Це була ще досить молода людина, але, як казали повстанці, зі старою головою й щирою вкраїнською душею...

Скінчивши розмову, Будяк підніс голову догори, обвів очима навкруг себе й, хитнувши назад головою, молодим, але твердим і певним голосом промовив:

— Брати Українці!

Не буду нагадувати вам про Деникінщину, взагалі, й її завдання що-до України, бо ваша присутність дає мені право думати, що все це вам добре відомо, що ви сами гаразд знаєте й розумієте, чого мусить сподіватись український народ од цих хижаків.

Так, я певен цього, певен також і того, що ви добре розумієте й те, що в сучасний момент є святим обовязком кожного українця.

Брати Українці!

Порозумітися з білими окупантами мирним шляхом—неможливо, й тому мусимо ми як-найскорше розпочати широких розмірів боротьбу з цими запеклими, споконвічними нашими ворогами; але, щоби ця боротьба принесла бажані наслідки й окупила ту кров, що доведеться пролити, потрібуємо ми мати те, без чого няка збройна боротьба неможлива: ми мусимо мати зброю! В імені Губповкому наказую вам завтра здобути Полтаву, цеб-то здобути ту зброю, яку в великій кількості мають наші вороги в Полтаві; а разом із цим наказую вам завтра гукнути в самісінькі вуха наших ворогів—Ще не вмерла Україна—та так гукнути, щоби задрижала Полтава, а серця ворогів закамяніли на віки! —

Могутнє „Слава“ раптово вирвалося із сотень грудей і, мов грім, залунало й покотилося по лісі й геть далеко по-за лісом.

Здавалося, столітні дуби, що були німими свідками не одного вже віча повстанців, на цей раз не могли стримати свого вічного, німого спокою, перемінилися в живі постаті та, похитуючись, кричали своїми могутніми, столітніми голосами „Слава“ разом із повстанцями...

Віче закінчилося.

Без лементу, без сварки вмить розбрелися повстанці ріжними напрямками, щоби зробити потрібні приготовлення. І вже за годину, по закінченню віча, двісті тридцять озброєних повстанців із гарматою й трьома кулеметами, під проводом Будяка, поспішно йшли двома дорогами під Полтаву, яку ще задовго до ранку й облягли з трьох боків.

Сіріло... Посвистували на Полтавських двірцях меневруючі паротяги, але в самій Полтаві тиша була, як у могилі: мешканці спочивали тихим, спокійним сном...

Все видніше й видніше робилось на дворі й коли, нарешті, розвиднилося вже так, що лихтарі на вулицях було погашено, раптово, з боку Рибців, раз-по-раз, гукнула тричі гармата, й рештунки з неймовірним свистом, пролетівши над сонним містом, розірвались у Червоних касарнях, де розположився старшинський курінь Деникінців.

Це був умовний знак повстанцям до наступу разом.

Несподіваний гук гармати вмить розбудив Полтавців: все схопилось, заметушилось, насторожилося!

Знову тиша...

Хто стріляв, і що значили ці постріли, ніхто не знав, не догадувався, але коли навколо міста затріщали мушкети, заграли кулемети й на Огневому полі, з боку манастиря й по Кобиляцькій вулиці зявились лави озброєних людей у свитках, кожухах, бородатих і зовсім безвусих, які, мов бурхлива хвиля, посувалися вперед, граючи на свою смертельну зброю,—всім і особливо Деникінцям стало ясно й зрозуміло, що сваволі й знущанням над національною гідністю вкраїнського народу наближається кінець.

Це були повстанці на чолі з Будяком.

Вхопились спросоння Деникінці за зброю, але оборонити Полтаву було вже запізно.

Напад повстанців був такий плановий, несподіваний і завзятий, що Деникінці, хоч і переважали числом,—не в силі були його стримати і в розпуці, зриваючи погони й кидаючи рушниці за паркани, заметушилися по місті, наче риба в ятірі, шукаючи по льохах та пивницях захисту, порятунку...

Стрілянина стихла в обідню пору, й тільки де-не-де чути було поодинокі мушкетні постріли: господарями Полтави були повстанці...

Коли зброя й одяг були навантажені й вивезені з Полтави, а політичні вязні звільнені, з боку Рибців знову гуркнула тричі гармата й повстанці, зі співом „Ще не вмерла Україна“, залишили місто, щоби в найближчому часі, озброївши здобутками наступу якнайчисленіші повстанчі відділи, розпочати широку боротьбу за визволення Батьківщини з-під московського ярма.

МИКОЛА СТЕЧИШИН
Підполковник.

Щипіорнський Військовий Цвинтар *)

(Спроба історичного нарису).

...На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують,
Питаються у буйного:
Де наші панують?...
Т. Шевченко.

I.

Місцевість. На шляху, що лучить два повітових міста Польші—Каліш і Острів-Великопольський, в пятьох кілометрах від м. Каліша, лежить місцевість Щипіорно. Це невеличке село — всього до півсотні господарств, із прилегаючим до нього маєтком землевласника Броніковського. Розкинулося це село по обох боках залізничної маґістралі Каліш—Скальмержиці—Острів. Північно-західня половина його зветься Щипіорно, а південно-східня серед місцевого населення носить назву „Стара Весь".

В зимі року 1914 німецька воєнна влада руками полонених вибудувала при селі Щипіорно великий табор і назвала його Скальмержицьким.

З повстанням Польської Держави табор цей дістав назву по імені місцевости — Щипіорно.

Це була досить велика площа землі, щось біля 10 морґів, цілком забудована деревяними бараками й землянками, обнесена навколо огорожею з колючого дроту та поділена перегородами з такого-ж дроту на кілька блоків. Мала чотири виїздні брами: три — на шосу Каліш—Скальмержиці й четверту—на поле, з протилежного боку.

---

*) Цю свою працю присвячую Громаді старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, яка своїм благородним чином започаткувала на Щипіорнському військовому цвинтарі Пантеон мучеників за щастя й волю України.
Автор.

Причини і час заложення цвинтаря.

В цім таборі, судячи по його розмірах, було дуже велике скупчення полоненого люду, який, за оповіданням місцевого населення, гинув тут від ріжних хвороб, як мухи. Ото-ж, щоби ховати померлих полонених, німці заложили поблизу табору окремий цвинтар, реквізувавши для того півтора морґа орної землі, приналежної мешканцям села Щипіорна: Юзефові Мрозінському, Феліксові Матущакові та Марцелеві Мацеєвському.

Це було, як стверджують власники землі й один із учасників будівничих робіт Щипіорнського табору, інженер Окуневський (поляк), у міжчасі: зима 1914 року й весна року 1915.

Від того, що цвинтар було призначено тільки для воєнно-полонених, за ним пізніше закріпилась назва цвинтаря військового.

Місце положення цвинтаря.

Лежить цей цвинтар приблизно в 200—250 метрів на північний захід від північно-західнього кута с. Щипіорно. Його оточує трикутник: з південного сходу — місцевість Щипіорно і шоса Каліш—Скальмержиці; з південного й північного заходу (луком)—поперечна вулиця с. Щипіорно, польова дорога з тієї-ж вулиці до сс. Біскупіце і Добжиця; з північи й північного сходу — дорога Щипіорно — Біскупіце.

Опікування цвинтарем до і після 1922 року.

Як свідчить місцева людність і особи, що близько стояли до табору Щипіорно в часі війни, цвинтарем опікувалася німецька військова адміністрація табору полонених під загальним керовництвом і доглядом мешкального відділу Познанської Військової Округи (німецької). Цей орґан серед полонених носив назву „Хресна Мати“. Ця оригінальна назва пішла напевно від того, що той відділ достарчав хрести й узагалі турбувався утриманням могил у порядку, як мати дитиною. Заходами того відділу кожна могила полоненого була належно оправлена й забезпечена хрестом і порядковим номером.

Хрести на могилах німці ставили спочатку з дюймової соснової дошки, а пізніше мали замінити їх хрестами дубовими, як міцнішими й тривальшими. В році 1918 у цім напрямі навіть була розпочата німцями систематична праця, але не була докінчена. Причини відомі: понесши воєнну поразку на заході, німці стратили активність до опікування мертвими, до того-ж нарід польський схопився за зброю й вигнав їх зі своєї землі так, що не було коли кінчати впорядкування цвинтаря.

Дубових хрестів, однак, німці встигли поставити до сотні. З решти заготовлених хрестів частину евакували до Німеччини, а частина, що залишилася біля цвинтаря — згинули в печах місцевого населення в зимову пору. Так, принаймні, оповідають місцеві люди, що замешкують недалеко цвинтаря.

По німцях опіка цвинтарем де-юре перейшла до державних господарів землі Польської, репрезентованої на місці Каліською повітовою владою й адміністрацією табору Щипіорно, а де-факто опікувалися ним тимчасові мешканці того табору. То було від року 1921—1922, в першу чергу інтерновані деникінці, а по них — українці, вояки Армії Української Народньої Республіки.

Перше, ніж перейдемо до огляду праці, вкладеної українськими вояками в діло опікування Щипіорнським цвинтарем, побачимо, як виглядав він зокола до приходу Української Армії на каліський терен.

Зовнішній вигляд цвинтаря в-осени 1922 року.

В-осени 1922 року Щипіорнський військовий цвинтар зокола виглядав дуже вбого, скорше пусткою, ніж місцем вічного спокою жертв страшної війни, хоч і помітні були ще сліди рук доброго опікуна. Перше, що кидалося у вічі — це високий сірий обеліск, а позатим планове розположення могил, що густо вкривали майже всю площу цвинтаря.

Вільного від могил місця заледве було кілька метрів при вході на цвинтар. Те місце тягнулося нешироким пасом на піденному заході цвинтаря.

На правій (південно-східній) половині цвинтаря—багато хрестів ріжних форм із ріжного матеріялу. Були там хрести соснові, дубові й залізні, а між ними виділявся мурований памятник, із похиленим набік хрестом. Вірніше — увесь памятник цей одним боком осів у землю. Це памятник, збудований деникінцями в році 1921-му на могилі якогось старшини, що помер підчас перебування в таборі Щипіорно.

На півночі цієї половини цвинтаря звертають увагу своєю формою гарні хрести дубові (з двоцалевої дубової дошки). Мають вони вигляд хреста з колом (ніби проміння) на перехресті. То хрести ніби на могилах анґлійців. Так твердять місцеві люди. З тих тверджень можна зробити висновок, що такої самої форми були й усі ті хрести, якими німці не встигли замінити хрестів соснових.

Найбільше збереглося хрестів соснових, на яких ще віднілися порядкові числа.

Між сосновими хрестами на кількох могилах маються хрести залізні, з надгробними написами в мовах німецькій і польській. Форма цих хрестів ріжна. Напевне поставлено їх або родичами, або знайомими, або товаришами по недолі, тільки не заходами німецької адміністрації.

На лівій (північно-західній) половині цвинтаря—всі могили без хрестів. Лишень де-не-де віднівся в буряні, що буяв на могилах, сосновий хрест, якй ледве-ледве тримався, готовий звалитися при першім сильнішім подуві буйного вітру. Лежало на могилах і кілька штук повалених хрестів. На перший погляд можна було припустити, що всі ці могили ніколи хрестів не бачили. Та ні,—хрести були,

але всі вони попідгнивали, попадали на землю, а з землі підібрані голодним на паливо місцевим населенням в зимову пору.

На самім краю (північно-західнім) цієї половини цвинтаря лежить кілька могил магометанських. Вони кидаються у вічі своїм положенням на схід. Формою вони нічим не ріжняться від решти могил.

Маються тут могили й померлих у полоні жидів, але розпізнати їх не можна.

Єдиною видною будовою на цвинтарі в той час був згаданий уже нами сірий обеліск, так званий „большевицький памятник". Має він у височінь приблизно до чотирьох метрів. Збудований із сірого каменя (дикаря), на цементі. Цікавий цей памятник не стільки своєю формою, скільки тим написом, який умішено фундаторами на фасадній стороні підмурівку.

Напис той у двох мовах: польській і московській. Бренить він так:

„1914—1919".

„Ofiarom bezprawia i przemocy. Towarzysze w Skalmierzycach".

„Четным сынам трудового народа. Жертвам насилія и безправія от товарищей лагеря Скальмержицы".

Коли міркувати за змістом, то складається враження, що памятник цей будували большевики большевикам. А в дійсності історія його запроєктування й будови представляється так. Будову цього памятника запроєктували ще німці. Було навіть заложено його підмурівок. За німецьким проєктом мав то бути загальний памятник усім померлим полоненим воїнам, що на цвинтарі тім покоїлися. Однак викінчити памятника через якісь-то причини німцям не вдалося. Того доконали поляки. Місцевий польський рееміграційний комітет, що взяв на себе опікування долею залишених німцями в таборі Щипіорно полонених салдатів бувшої російської армії (царської), будував у році 1919 той памятник. А понеже памятник цей поставлений був від імени полонених табору Щипіорно, який, як відомо нам, носив ще тоді назву „табор Скальмержиці", то й зміст самого напису був зроблений в інтенції полонених. Можливо, що ті полонені, пройшовши в таборі німецьку школу, ідентичну з тією, яку мали всі перетранспортовані в запломбованих німецьких ваґонах до Росії большевики, на чолі з Леніним і Троцьким, підо впливом революційних подій у Росії, дійсно перетворилися коли не в справжніх большевиків, то, в усякім разі, в їхніх симпатиків, а тому иншого харектеру написові надати не могли.

Від огорожі, що німці вибудували навколо цвинтаря, в той час мало вже що залишалося: стирчало всього кільканадцять підгнилих деревяних стовпів із обірваним, поржавілим дротом. То була перешкода хіба тільки для тих, хто мав ще побожність у серці й не хотів без потреби турбувати спокою мерців.

По цвинтарю бродили свині й худоба, доламуючи решту хрестів, що якось ще трималися на могилах.

Більшого догляду за цвинтарем не було. Хіба час від часу навідувалися власники землі, косо споглядали на хрести й з нетерпінням чекали, аж кінчиться двадцять пять літ, і вони зможуть могилки остаточно з землею зрівняти й хлібець посіяти. Не було їм ніякого діла до історичної вартости цього цвинтаря.

Статистичні дані цвинтаря. Цікаво тепер застановитися над статистичними даними його.

Ця сторона цікавить нас постільки, поскільки хотілося-б відшукати й відповідно впорядкувати могили наших земляків (які, безперечно, на Щипіорнському цвинтарі є), що знайшли кінець свого життя в німецькім полоні на Щипіорнському терені, як салдати бувшої російської (царської) армії.

Статистичні дані про похованих на цвинтарі полонених представляються в такому вигляді. В 1922 році на цвинтарі лічилося могил 900, в яких поховано:

1) салдатів бувшої російської (царської) армії (ріжних націй) . . . . , ...	700
2) салдатів італійської армії	47
3) „ анґлійської „	45
4) „ французької „	30
5) „ німецької „	11
6) леґіоністів польських	4
7) червоноармійців армії большевицької, взятих у полон підчас війни польсько-большевицької в році 1920-му .	111.

Це цифри приблизні. В усякім разі там поховано не менше, як 1,200 осіб.

Серед поодиноких могил маються могили братські, в яких лежить від 2 до 5 небіжчиків.

В 1923 році число могил зменшилося за рахунок могил французьких. Французький Уряд останки своїх лицарів перевіз на рідну землю.

Серед загальної маси могил маються кільканадцять могил салдатів бувшої армії російського ґенерала Деникіна. Числа їх не вдалося виявити.

В числі померлих полонених військовиків маються померлі стану цивільного. То були воєнно-зобовязані підданці російські, яких німці на початку війни позаарештовували на своїх і окупованих землях, а потім сконцентрували в таборі Щипіорно. Серед тієї людности було багато поляків, а хто знає, чи не було там знову-ж таки й українців.

Число могил людности цивільної нікому не знане.

На цім місці не зайвим буде підкреслити один момент, який характеризує німецьке відношення до цвинтаря полонених, а саме факт поховання на Щипіорнськім цвинтарі самогубця, унтер-офіцера німецької армії Адамчака, родом поляка з Острова Великопольського.

Поховання Адамчака враз із полоненими було карою за відібрання собі життя. Про це свідчать місцеві люди, що добре памятають той випадок.

Українські могили. Українських могил на Щипіорнському цвинтарі в році 1922 було мало, поминаючи те, що українське військо, як побачимо далі, в той час на Каліськім терені вже перебувало. Смертність була не так велика. Померлих українських козаків хоронено переважно на православному цвинтарі в м. Каліші, на так званому цвинтарі Майковському, або на греко-російському цвинтарі в самому місті, при вулиці Горношлезькій.

II.

Українська Армія на Каліськім терені. В-осени 1920 року, відійшовши за Збруч, Армія Українська знайшла притулок у польських таборах, на положенні інтернованих. Одним із таких таборів був табор № 10 при м. Каліші *). В нім були інтерновані: 2-га стрілецька Волинська й 3-тя стрілецька Залізна дивізії, Охорона Головного Отамана Військ У. Н. Р., військові шпиталі й инші установи.

З бігом часу в розташуванні Української Армії відбувалися де-які зміни, що привели до приділення під інтернат для наших військ і табор Щипіорно.

Це було десь у другій половині року 1922.

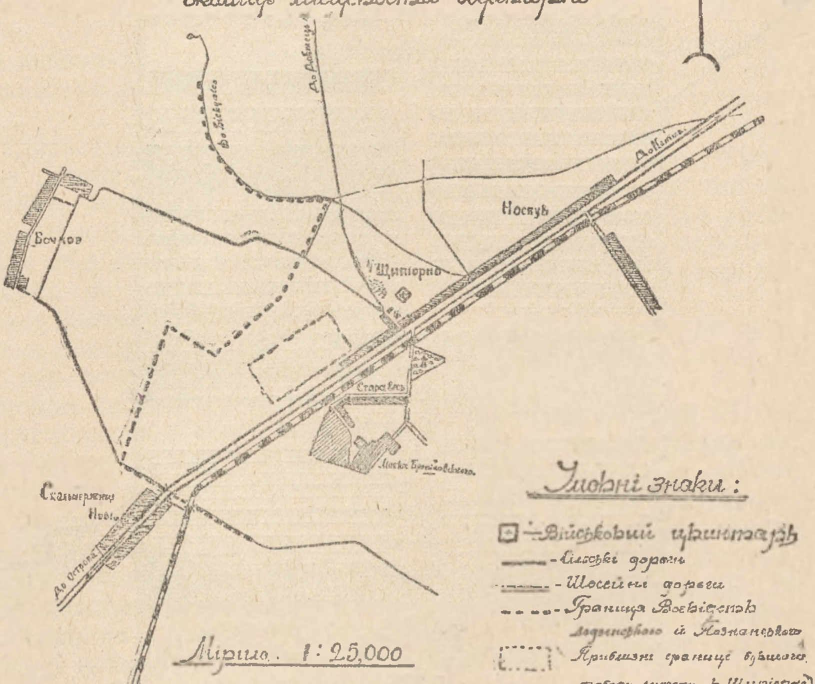
В-осени того року в Щипіорнськім таборі ані большевиків, ані деникінців, чи балаховців вже не було (їх переведено до инших таборів). Туди було пересунено з Каліського табору Перший Військовий Запасовий Шпиталь Армії на чолі з д-ром Леонтієвим, а слідом за нм почали переселятися з того-ж табору й інтерновані вояки, що вивезли на чужину свої родини з України. В числі тих перших переселенців був і автор цих рядків. Їх приваблювали до Щипіорнського табору мешкальні вигоди, а військова адміністрація таборів, яку очолював майор Калінський, допомагала бажаючим там оселитися.

Ото-ж із того часу почав функціонувати в Щипіорні військовий цвинтар. Там ще був, як бачили ми при описові цвинтаря, невеликий шматок вільної землі. На тім шматку цвинтаря одна за другою, як гриби по дощі, почали виростати могили, ховаючи в своїх зимних стінах серед жертв Світової війни — українських синів. Безжалісна рука смерти підкошувала в обох таборах молоді,

---

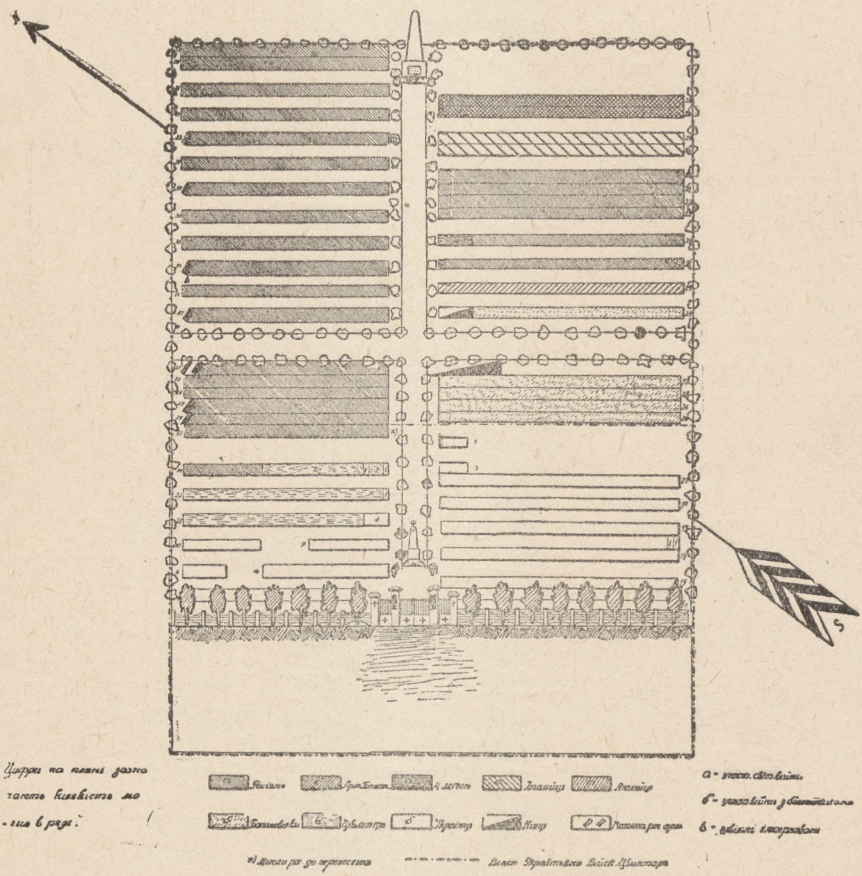
*) Каліський табор був збудований також німцями, але не для полонених. Цей табор мав характер карантину для німецьких жовнірів, що їхали з фронту до Німеччини. Там були спеціяльні лазні й дезинфектори, через які кожний жовнір мусів був пройти. Там жовнірів мили, одягали в ліпшу одежу й після того тільки транспортували далі до Vaterland'у,

План
околиць місцевости Щипіорно

ПЛЯН

військового цвинтаря в Щипіорно під Калішем упорядкованого заходами Української Станиці

завзятою боротьбою з ворогом пошарпані сили інтернованої Армії Української й складала їх на чужій землі, в темних, сирих могилах, далеко від рідних осель.

Росли все нові й нові могили українські. Все частіше й частіше лунали на Щипіорнському цвинтарі жалібні співи над свіжими могилами борців за волю України, все густіше й густіше линули до неба гарячі молитви за спокій їхніх душ, і скроплювалася земля свіжа сльозами товаришів тяжкого бойового шляху. Цей шматок чужої землі стає для нас рідним, дорогим. Цвинтар Щипіорнський зі звичайного цвинтаря полонених перетворюється таким чином у Пантеон мучеників за державну незалежність і волю України. Він притягає пильнішу увагу інтернованого вояцтва, в якого незабаром повстає думка про відповідне заслугам померлих упорядкування його.

Думка про впорядкування цвинтаря.

Думка про впорядкування Щипіорнського цвинтаря набирає актуальности з моментом переїзду до табору Щипіорно зі Щалкова 6-ої Січової Стрілецької дивізії на чолі з її командиром Ґенерального Штабу ґенералом-хорунжим Марком Безручком. Центром, де така прекрасна думка знайшла відгук і сміливий чин до переведення її в життя — була Громада Старшин Дивізії. Ця орґанізація мала вже досвід, бо перед тим, а саме в році 1921, перевела солідну акцію по впорядкуванню такого-ж цвинтаря при таборі інтернованих в Олександрові-Куявському.

Момент реалізації Громадою Старшин повищої думки, як промовляють нам документи, треба віднести на початок року 1923.

Приводом до цього послужив такий факт.

У Львові повстав свого часу комітет по збірці грошей на будову в м. Бересті над Бугом памятника — могили 27,000 українців, що загинули там у період 1919—1920 рр. Чуткий до таких добрих починань сотник Олександер Костюченко,—член Громади Старшин,— на одному з засідань Громади, а саме 5 лютого 1923 року, закликає Громаду Старшин, як людей, близько споріднених із загинувшими, до виявлення в напрямі збірки грошей своєї ініціятиви. За його пропозицією Громада обрала комітет і назвала його „Комітетом по збірці пожертв на влаштування памятника в Берестю“. В цім К-ті ініціятор зайняв одно з перших місць.

В період діяльности цього Комітету, в Громади Старшин визріває думка про впорядкування могил і на цвинтарі Щипіорнському. 17 квітня 1923 року Громада докладно цю справу обмірковує, і як розвязання її приймає одноголосно пропозицію свого члена Реятова, наступного змісту:

— „Доручити Комітетові по збірці пожертв у влаштуванню памятника в Берестю — справу влаштування памятника на загальному кладовищі при таборі Щипіорно“.

Так було започатковано справу впорядкування Щипіорнського військового цвинтаря.

Склад Комітету. Згаданий Комітет таким чином перетворився в „Комітет по збору пожертв на впорядкування й будову памятника на цвинтарі табору Щипіорно“. Склад його був наступний: 1) Полковник Філіпович Віктор, 2) полковник Воронів Олекса, 3) сотник Костюченко Олекса, 4) сотник Василіїв Петро і 5) сотник Герліт Анатолій.

До цього Комітету запрошено ще по одному представникові від инших частин, що були інтерновані в таборі Щипіорно. То були:

Від 1-ої стрілецької Запорозької дивізії, сотник Зубенко Іван;

Від 4-ої стрілецької Київської дивізії, сотник-інженер Лосевський Степан;

Від 5-ої стрілецької Херсонської дивізії, сотник Вронівський Степан;

Від Запасових Військ У. Н. Р. — адміністративний сотник Кравчук Василь.

Як бачимо, в тій поважній справі бере участь більшість дивізій нашої Армії на чужині. Комітет складається з 9 осіб.

Головою Комітету обрано полковника Філіповича (голова Президії Громади Старшин 6-ої стрілецької Січової дивізії).

Члени Комітету — це були люди з великим почуттям морального обовязку перед історією нашої визвольної боротьби. Вони не стільки з призначення, чи обрання, скільки з власного бажання, розуміючи важливість справи, прийняли на свої рамена з назвою членів Комітету і великий (а в той час понад сили тяжкий) обовязок по переведенню в життя задуманого святого діла. З великою вірою в свої сили приступив Комітет до праці і, як побачимо далі, з честю виконав її.

На цім місці не зайвим буде підкреслити ще один дуже важливий чинник, з якого Комітет черпав для себе силу від самого початку й до кінця справи. Тим чинником був—моральна підтримка з боку начальника ґрупи табору Щипіорно, ґенерала Безручка. Він, не вагаючись, затвердив Комітет по збору пожертв і пішов йому назустріч у всіх його починаннях.

Чинності Комітету. Прослідимо тепер всі чинності Комітету й пройдемо тими шляхами, якими він їшов до поставленого собі завдання.

Приступаючи до праці, Комітет сконкретизував собі три головні моменти, а саме:

1) зосередження в своїм розпорядженні максімуму матеріяльних засобів;

2) планове переведення на цвинтарі земляних робіт (оправлення могил і поставлення намогильних хрестів) і

3) будова на цвинтарі загального памятника.

Працю передбачалося зорґанізувати в той спосіб, щоби всі три моменти виконувалися рівнобіжно й не гальмували один одного. Комітет, як ми бачили, був цілком зорґанізований, а доповнення його представниками від частин — не забрало багато часу.

Польське таборове начальство ставилося до Комітету і його завдання добре, а навіть ішло назустріч, допомагаючи видаванням спеціяльних перепусток робітникам як для праці на цвинтарі, так і для закупів у місті, дозволяло використати рінь і зруйновані таборові будови, дало кільчатого дроту, лопати й т. п., а навіть відпустило певну суму грошей.

Українська таборова влада була з Комітетом за одно.

Матеріяльні засоби. В матеріялах (дерево, рінь, дріт), як ми бачили, недостачі не було. То все було достарчено з табору. Але над здобуттям грошей, потрібних на купівлю памятника, Комітетові треба було поміркувати.

В першій черзі Комітет ужив заходів перед Головним Отаманом С. Петлюрою й Урядом У. Н. Р., від яких і одержав необхідну суму майже на початку розпочаття на цвинтарі праці. До тієї суми добавили де-що й організації з Варшави. В усякім разі, на оплату памятника, який коштував біля 6 мільйонів марок польських, Комітет здобув засоби без надзвичайних труднощів.

Але для уставлення памятника треба було збудувати міцний цементовий підмурівок, який мав коштувати щось коло двох мільйонів марок польських. Над цим Комітетові треба було поважно попрацювати.

Шукаючи джерела для здобуття потрібної суми, Комітет звернув свій зір у бік таборового громадянства, беручи під увагу народню мудрість: „з миру по нитці — голому сорочка". Вирішено було звернутися до таборян за добровільною пожертвою через:

уряджения на цю ціль театральної вистави;

переведення карнавочного збору по таборах і таборових церквах;

уряджения лотереї;

пущення в обіг підписних листів.

Від слова Комітет зразу-ж перейшов до діла.

Це було приблизно в середніх числах квітня.

Незабаром на видних місцях табору появилася гаряча відозва Комітету, що промовляла до серця й розуму інтернованого громадянства. Закликалося громадян прийти зі своєю добровільною допомогою в організації збору пожертв.

Першим видгукнулося Драматичне Товариство імени Миколи Садовського (до складу його входили старшини й жінки 4-ої Херсонської і 6-ої Січової стрілецької див.) і дало в таборовім театрі „У. М. С. А." виставу, призначаючи ввесь прибуток на впорядкування цвинтаря.

28 квітня зранку таборяни вже купчилися біля афіші, а ввечері пішли до театру. Театр був переповнений. Було враження, що кожний таборянин розумів ціль вистави й хотів хоч таким чином спричинитися до загальної справи.

На другий день, 29 квітня, переведено карнавочний збір грошей у таборових церквах і в таборах, а також уряджено лотерею. Це

дало гарні наслідки матеріяльні й велике задоволення моральне для Комітету.

Слід підкреслити, що обхід із карнавками був зорґанізований уміло й дотепно. А завдяки тому, збір грошей пройшов під знаком повної самопожертви інтернованого козацтва. Кожний із них від останнього відривав ту крихту гроша й ніс його на святе діло. Були навіть випадки, що козаки, не маючи ані шага за душею, крадькома, через ґрати пробиралися на село, продавали свою денну порцію хліба, ба навіть останню сорочку, й такий дорібок складали до карнавки. Особи, що обходили з тими карнавками, не встигали обійти своєї дільниці, як мусіли вертати з переповненими карнавками до Комітету та брати нові.

Лотерея, в якій головну ролю виконувало таборове жіноцтво, зорґанізоване в „Союз Українок" при 6-ій Січовій стрілецькій дивізії, пройшла з неменшим успіхом. Тут також козацтво показало свою солідарність із ініціяторами справи.

Збірка грошей у таборових церквах і по підписних листах дала більш-менш наслідки задовільні.

Таким чином, Комітет протягом двох днів здобув необхідну йому суму грошей і міг закінчити своє діло.

Справоздання Комітету, яке було надруковане в ч. 51—52 таборового часопису „Український Сурмач" із дня 6.V. 1923 р., знайомить нас ближче з реальним перебігом повищої акції. Бачимо там такі цифри:

1. З вистави Театр. Т-ва ім. Миколи Садовського	221,650	м. п.
2. „ карнавочного збору в день 29.IV. 1923 р. .	513,707½	„ „
3. „ лотереї „ „ „ . .	770,000	„ „
4. Від продажу нерозіграного на лотереї краму .	21,362	„ „
5. Зібрано в церквах таб. Щипіорно:		
а) Свящ. Св. Покровської церкви, о. Петром Білоном	17,000	„ „
б) Свящ. Шпитальної Св. Пантелеймона церкви о. Дмитром Залізняком	2,840	„ „
6. Зібрано по підписних листах:		
ч. 1 — сотн. Дробязком	21,300	„ „
„ 2 — сотн. Мартіяновим	34,700	„ „
Разом зібрано . .	1,602,559½	м. п.

По одліченню вартости виграних (130,000 м. п.), знищення нездатних до обігу банкнотів (557 м. п.) і платні духовій оркестрі (польській) (149,975 м. п.) чистого доходу лишилося один мільйон триста двадять дві тисячі двадцять сім із половиною марок польськ.

Труднощі на шляху Комітету.

Перебираючи в памяті важніші моменти перебігу справи впорядкування Щипіорнського військового цвинтаря, не можна промовчати про ті перешкоди, які Комітет мусів поборювати майже з перших своїх кроків. Праця його не пішла так гладенько, як-би вона

мусіла йти. Натрапив він на певного роду труднощі, які раніше, ніж приступити до діла, мусів побороти.

Ми вже знаємо, як Громада Старин 6-ої стрілецької дивізії дійшла до повзятого рішення—впорядкування Щипіорнського цвинтаря.

Годилось-би думати, що ніхто проти такого вчинку нічого не буде мати. Так ні! Як тільки зорґанізований Громадою Старшин Комітет починив свої перші кроки (збірка грошей), то Вища військова влада наша (Ґенеральний Інспекторіят) зареаґував на те явище тоном незадоволення. Як вислід того незадоволення появився наказ Каліській ґрупі інтернованих українських військ про призначення Комітету для впорядкування Щипіорнського військового цвинтаря, але в иншому складі, ніж той, із яким ми вже знайомі. Таким чином біля однієї й тієї-ж справи опинилися два колективи, противні собі характерами.

З того вийшло лишень марнування часу й безцільна балаканина та писанина, користи для справи не було зовсім.

Для ілюстрації переглянено коротенько чинності Каліського Комітету.

Першим кроком його була пропозиція Щипіорнському Комітетові, яко „незаконному"—негайно передати всі гроші. Щипіорнський Комітет на це згодитися не міг. Збудований на принципі громадському й затверджений владою, що мала на те право, він уважав себе цілком законним, а ще більше — морально й матеріяльно відповідальним за ті гроші перед своїми жертводавцями. Тому з передачею грошей не спішив, а старався лишень скоординувати свою працю з Каліським Комітетом біля цвинтаря. Старання ті були без наслідків, бо Каліський Комітет, окрім повищої вимоги, не мав жадного плану своїх чинностей і ніякої праці на цвинтарі не розпочинав. Бачучи таку річ, Щипіорнський Комітет добився для себе цілковитої свободи ділання й заходився працювати біля цвинтаря сам. Ця локальна перемога Щипіорнського Комітету незабаром була зміцнена довірям Головного Огамана С. Петлюри й Уряду Української Народньої Республіки, як рівно-ж і орґанізацій із Варшави, вираженою у факті передачі через пана Міністра Прокоповича певної суми грошей на збільшення фондів Комітету по впорядкуванню цвинтаря.

Після цього Каліський Комітет завмер, нічого не зробивши.

Був ще один цікавий момент. Коли уповноважені Щипіорнського Комітету появилися в Каліському таборі з карнавками для збору пожертв і звернулися за дозволом до штабу ґрупи, то їм дозволу не дано й збірку грошей переводити заборонено.

Заборону цю знято лише на особисту інтервенцію ґенерала Безручка й голови Комітету в начальника ґрупи.

Праця на цвинтарі. Комітет розпочав на цвинтарі земляну працю. Праця була велика й тяжка, а саме: вивести з хаосу всі українські козацькі могили, яких тоді налічувалося коло ста двадцяти. Ці могили займали знану вже нам площу

землі зразу при вході на цвинтар, але були розкидані, бо ховалося померлих, де і як кому забаглося. Завдяки цьому, на українській частині цвинтаря, в порівнанню з могилами жертв Світової війни, був нелад: одна могила косо, друга ледве не впоперек; на одній могилі хрест у головах, на другій у ногах і т. и. Причиною такого безладу були передусім умови самого цвинтаря, хоч, що правда, не можна не віднести певної долі того всього й на рахунок тих, кому урядово місцем похорону померлих вояків Української Армії належало заопікуватися. В даннім разі влада військово - духовна чи військово - санітарна повинні були взяти на себе опіку цвинтарем зараз-же, як тільки ступили на його простори.

Які-ж умови були цвинтаря? Слід знати, що ціла Щипіорнська околиця лежить у долині. Там, де цвинтар, мається невеличке болотце, яке майже круглого року не висихає. Через те, що ґрунт насичений вогкістю, на нім дуже легко збиралася по дощі чи після снігу — вода. Утворювалися калюжі, під якими провалювалися не лише поодинокі могили, а цілі шматки цвинтарної землі з кількома густоположеними могилами. Отож, коли зявлялися на цвинтар грабарі, то не дотримувалися порядку, а використовували будь-яке вільне місце, аби тільки відповідало розмірам потрібної могили.

Щоби все те направити, надати могилам відповідний напрямок і форму, треба було багато попрацювати. А для того потрібна була поважна фізична сила й не один день.

Де її взяти?

Сподівався Комітет, що робочу силу дістане від частин. Але сталося так, що час упорядкування цвинтаря припав якраз тоді, коли в таборі Щипіорно розпочався ремонт і перебудова бараків (будова сепараток і т. и.), викликана переїздом зі Щалкова багатьох українських військових родин, яким конче треба було дати приміщення. Все вояцтво, що надавалося до праці, було вжито до праці в таборі. Що правда, залишалася ще певна кількість козаків у кожній частині, вільна від таборового наряду до праці, але вони мали такий зовнішній вигляд, що сором було виводити їх за дроти. То було все голе й босе і могло тільки далеко від людського ока грітися десь у затишку під промінням весняного сонця.

Поміж ними було багато й хворих. Гріх було рухати їх примусово.

Каліський табор теж не дав жадного чоловіка, очевидно, з тихже причин, хоч свого часу тодішній начальник каліської ґрупи ґенерал-хорунжий Загродський і обіцяв допомогти Комітетові робочою силою.

Склалася таким чином тяжка ситуація: одрочувати працю, аж доки звільняться в таборі безплатні робітники (козаки) — значить свідомо спричинятися до поширення хаосу на цвинтарі; винайняти робітників цивільних — замало засобів матеріяльних: грошей ледве вистарчало на викуплення замовленого памятника. І рішив Комітет для праці посвятити свої власні сили, а на допомогу собі закликати

„добровольців“. Під цим словом розумілося старшин, що мешкали в обох таборах, і козаків, вільних від обовязкової таборової праці.

І закликав Комітет громадян стати до праці на цвинтарі.

Які-ж дав наслідки той заклик?

На цей заклик знову-ж таки першою відгукнулася Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії. Вона ще до заклику Комітету, бачучи його тяжке становище, винесла постанову (до неї приєдналася й решта старшин дивізії), яка зобовязувала кожного свого члена один день особисто відробити на цвинтарі.

Решта таборового громадянства мовчала.

Але Комітет не тратив духа й справу свою продовжував. Був певний, що робітники зголосяться.

Щоби виходити на працю орґанізованою, зразковою ґрупою (бо треба було лічитися й із польською таборою адміністрацією, що уділяли перепусток цілій ґрупі за дроти), призначено було вартового члена Комітету й місце збірки в таборі. Та те місце, на превеликий жаль, від тих сподіваних „добровольців“ завжди було вільне. Відходив із нього до праці лише Комітет зі своїм беззмінним технічним керовником підполковником-інженером Бокітьком, чергова ґрупа старшин Громади з незмінним робітником сотником Гудвілом і иноді вільні стрільці 6-ої Січової стрілецької дивізії та члени Братства Св. Покрови.

Попробував Комітет вплинути на громадянство через своїх членів — представників від частин. Кожна частина мусіла піти за прикладом Громади Старшин і зобовязатися постановою — давати робітників. Деякі частини, за браком вільних людей, відмовилися зразу-ж, а деякі, хоч і провели у себе повищу постанову, не виконували її так, як належало. Рідко коли від тих частин зявлялися на працю дві-три особи. Повної норми робітників ніколи не було.

Коли взяти під увагу тогочасну виснаженість орґанізмів таборян, то стане ясним і зрозумілим, що для одних і тих-же людей, не призвичаєних до тяжкої фізичної праці при землі, безперервна праця на цвинтарі була не під силу. Треба було старатися за всяку ціну кількість робочих рук збільшити. Комітет удавався до ріжних способів (відозви й артикули в часописі, заклик через промови священика в церкві), але якось трудно було громадян зворушити. Якась незрозуміла байдужість запанувала всюди після такого ентузіястичного підйому, який мав місце при збірці грошей карнавками й лотерії.

Не раз діти — пластуни Таборової Школи Скавтів У. М. С. А., щоби вплинуте на байдужих і до того фізично сильніших таборян, у повному складі, зі своїм учительським персоналом *), виходили на цвинтар і ставали до тяжкої праці.

---

*) Склад учительського персоналу: Сотник Гончаренко Іван (Запасових військ), Іван Гуда, Марко Хлюр, Лука Гавриш, Давид Савенко, Панас Гордієнко, Евген Чернявський, Сава Білодуб, підполковник 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Та не робило це жадного враження на байдужих. Не поміг у цій справі й особистий приклад священика таборової Св. Покровської церкви о. Петра Білона, який, будучи обтяжений справами церкви й науково-видавничою працею, знаходив вільну хвилину для праці над упорядкуванням могил, вшанувати память померлих. Ніхто того ніби й не бачив.

І так було до кінця.

* * *

Ставлення памятника. Упорядкувавши могили, Комітет зайнявся уставленням серед козацьких могил загального памятника.

Ідея памятника, як було вже згадано, належить Громаді Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, а здійснив ту ідею Комітет. На думку Комітету, памятник цей мав бути в суто-українськім стилі і представляти собою в чужім краю зразок українського народнього мистецтва, а тому Комітет через пресу звернувся до українських мистців із проханням про надсилку своїх проєктів.

Три проєкти надіслав, як дар для Комітету, професор-інженер-архитект Сергій Тимошенко, та два подав на місці член Комітету, сотник-інженер Олександер Костюченко, також без винагороди.

Проєкти професора Тимошенка, яко правдивого талановитого українського мистця в галузі архітектури — були надзвичайно гарні, але, на жаль, малодоступні Комітетові по тодішньому часу своєю високою коштовністю. Після обрахунку Комітетові до тієї суми, яку він посідав у своїм розпорядженні, ще дуже багато треба було-б докласти грошей. А де їх узяти?

Зупинився тоді Комітет на одному з проєктів сотника Костюченка, як дешевшому, але теж дуже гарному. Та коли звернувся Комітет до майстрів, то виявилося, що й на цей проєкт грошей замало. Мусів у такім разі Комітет, мимоволі, відмовитися від цих гарних проєктів і обмежитися поставленням звичайного намогильного обеліска з українським державним гербом і хрестом.

Так було і зроблено.

Памятник замовлено у м. Каліші, в майстерні Альфреда Фібіґера. Виконано його з однолитого каміня — пісковика.

Вартість цього памятника також була-б не по кишені Комітетові, але власник майстерні, довідавшись — де саме й чию память має цей памятник увіковічувати, — в ціні його зробив значну знижку.

Доки на цвинтарі тривала праця над справленням могил, памятник було викінчено, а незадовго перед днем Св. Покрови — доставлено на цвинтар і уставлено на приготовленім місці.

Загальний вигляд памятника такий:

Зразу при вході на цвинтар (в 5 – 6 кроках від брами), на початку алеї, що ділить цвинтар на дві половини, висипано з каміня й ріни й покрито землею невеличкий горб. Цей горбик ховає в собі

Памятник на українському військовому цвинтарі в Шипіорному.
(Передня сторона).

Тим, що вмерли, але не зрадили України
Українська Армія. 1923.

Памятник на українському військовому цвинтарі в Щипіорному.
(Тильна сторона).

Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy.
Armja Ukraińska.
Pro Ukrainae libertate mortius MCMXXIII.

бетоновий фундамент, до 1/2 метра висотою. На цім фундаменті стоїть памятник — обеліск.

Височінь обеліска доходить без підмурівку до двох метрів. Кольор обеліска — чорний.

На самім вершку обеліска—„український золотий тризуб", вироблений із масивної міди.

Фасадна сторона обеліска має стилізований у дусі народньо-українськім хрест, вибитий, чи вірніше вирізаний у каміню, подібний своєю формою до орденського хреста „Визволення".

Нижче, під хрестом, вирізано на обеліску мовою українською (букви старо-словянські) напис:

„Тим, що вмерли, але не зрадили України.
Українська Армія".
1923.

З протилежного боку також напис у двох мовах: польській і латинській. Зміст написів:

„Bohaterom walki o niepodległość Ukrainy.
Armja Ukraińska".

„Pro Ukrainae libertate mortuis".

Автор написів — сотник О. Костюченко.

Тризуб виконав із міди стрілець 6-го технічного куріня Хоросимак Грицько.

Бетоновий підмурівок збудований за проєктом підполковника-інженера Бокітька. Працю виконали: бунчужний одного з курінів 6-ої Січової стрілецької дивізії Турбаївський Грицько та стрільці 6-го технічного куріня.

Хрест на обеліскові й написи—кольору білого (срібного), який гармонізує з чорним памятником і золотим тризубом, й нагадує про той смуток, із яким кожен українець мусить уступати на цвинтарні простори.

Через день по закінченню праць коло установлення памятника, а саме 1 (14) жовтня 1923 року, цеб-то в день Покрови Пресвятої Богородиці, відбулося посвячення *) памятника.

Чин посвячення памятника виконав причт Св. Покровської церкви в таборі Щипіорно на чолі з настоятелем церкви, священиком о. Петром Білоном, при ктитареві церкви, ґенерал-хорунжому Миколі Янчевському.

На посвяченні памятника був присутнім начальник Щипіорнської ґрупи інтернованих військ У. Н. Р., командир 6-ої Січової стрілецької дивізії, Ґенерального Штабу ґенерал-хорунжий Марко Безручко, начальник штабу його, Ґенерального Штабу ґенерал-хорунжий Змієнко, Комітет у повному складі, Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, активні працьовники на цвинтарі й багато інтернованого громадянства українського й місцевої людности.

*) „Релігійно-Науковий Вістник" р. 1923, чч. 11—12, стор. 49 і чч. 13—15.

По посвяченні памятника на його фоні доконано спільної фотоґрафії, на якій бачимо ґенерала Безручка, ґенерала Змієнка, священика о. П. Білона, підполковника-інженера Бокітька й сотника Гудвіла в оточенню членів Комітету.

З поставленням і посвяченням памятника скінчилися завдання Комітету по впорядкуванню Щипіорнського військового цвинтаря. Як не тяжко було Комітетові працювати, як не трудно було поборювати всі труднощі й перешкоди — він все-ж переміг, а своє завдання виконав.

* * *

Таким чином повстав на Щипіорнському військовому цвинтарі памятник „Тим що вмерли, але не зрадили України". Не зважаючи на свою скромність, поважно виглядає він і зараз серед безлічи хрестів, дарма, що розміром є менший від сірого, грубого „большевицького" обеліска.

III.

Щипіорнський цвинтар без опіки.

На весні року 1924 обидва табори — Щипіорнський і Каліський, — Урядом Польським розвязано, а інтернованих вояків Української Армії переведено на стан політичних еміґрантів. Частина з них виїхала на тяжку фізичну працю до Франції, Бельґії й Люксембурґу, а частина кинулася шукати припадкового щастя серед польської людности. Опустів зовсім табор Щипіорнський, зменшився до мінімуму табор Каліський, переіменувавшись в „Українську Станицю".

Розїхалася Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, не зісталося на місці орґанізованого громадського колективу, якийби не лише памятав, а й діло робив для померлих. Не було кому доглядати за цвинтарем і порядок там наводити. Як і перше, буяв на могилах дебелий бурян високий та плавали в нім телята й корови місцевого населення. І золотий тризуб — символ державної ідеї Українського Народу, що прикращував могили борців, сумно блищав на сонці. Блищав тризуб і лишень приковував увагу підлітків, а де-коли й парубків с. Щипіорно. В неділі й свята, ба навіть і буденними днями, збиралися вони на цвинтарі для „spędzenia czasu" і в трансі свавільного настрою влаштовували з державного герба українського ціль для куль із Monte-Cristo, або просто для імпровізованих куль камінних. Поцілений такими стрілами, не раз звалювався „тризуб" із памятника „Тим, що вмерли, але не зрадили України", та турботна рука невідомого патріота українського підносила його, як святиню, й ставила на старе місце.

А час робив своє. Він не шанував покладеної коло могил тяжкої людської праці й без жалю руйнував її здобутки.

Нові могили, що за тих два роки добрий шматок цвинтарної площі рясно вкрили ліворуч памятника, потребували знову впоряд-

кування. А щоби не віяло від цього тимчасового Пантеону українських лицарів пусткою, напрошувалася невідкладна потреба зруйновану часом і людьми дротяну огорожу замінити достойною цього місця міцною загородою.

Українське Воєнно-Історичне Т-ство береться за впорядкування цвинтаря.

Думка опіки воєнними могилами стала на порядку денному в гуртка людей, що обєднався навколо ідеї утворення Українського Воєнно-Історичного Товариства. Цей гурток, творячи статут того Товариства, виразно окреслив у нім своє відношення до памятників української боротьби за державність словами: „охорона памятників і могил". Це була одна з цілей новоповсталої громадської орґанізації, що мала на цей раз осередок уже в Українській Станиці.

Це було на початку року 1925. Табора Щипіорно вже не існувало.

На одному з перших засідань Управи Воєнно-Історичного Товариства ухвалено зорґанізувати передбачену статутом секцію по охороні памятників і могил і приступити до негайної реалізації повсталої думки дальшого впорядкування Щипіорнського військового цвинтаря.

Керовництво секцією випало на долю автора цих рядків, який тоді мешкав у с. Щипіорно, в 200 метрах від цвинтаря.

З моментом повзятого рішення Управою В.-Істор. Т-ва що-до цвинтаря, диференціювалися й думки громадянства. Зацікавлення цвинтарем знову набирає актуальности. Наближалися Проводи. Секція Т-ва робить першу спробу. Кинене в масу гасло: „треба на цвинтарі оправити могили" дало свої добрі наслідки. 25 квітня зранку зявляється на цвинтарі з лопатами й граблями ґрупа старшин і під проливним дощем працює до самого вечора над оправленням зруйнованих і запалих могил. То були: 2-ої Волинської стрілецької дивізії—сотник Січний Роман, 3-ої Залізної стрілецької дивізії—підполковник Петлюра Олександер, 5-ої Херсонської стріл. див.—сотник Плащинський Яків і сотник Кальник Тихон, 6-ої Січової стріл. див.—сотник Горячко Сергій, поручник Платонів Микола, сотник Лапченко-Слабович Сергій і сотник Огарів Микола, Військового Міністерства—підполковник Стечишин Микола.

Ця ґрупа своїм появленням на цвинтарі притягнула увагу цікавих. Прийшло й ще кілька осіб, але то були лише глядачі. З них тільки один п. Лампіга взявся за лопату й попрацював коло могил, але то вже було при самім кінці. „Глядачі"-ж, дивлячись на працівників, тільки „балакали", немов австріяцькі німці над будовою москалями диявольського мосту в Альпах, а далі знялися й спокійненько, немов сповнили великий обовязок свій, одійшли додому.

Серед працюючої ґрупи, як бачимо, були представники майже всієї армії, а найбільше тих, хто ще не забув традицій своєї громади—це старшини 6-ої Січової стрілецької дивізії. Всі ці добровільні

працівники, на спомин спільної праці коло могил, тут-же на цвинтарі зфотографувалися.

На світлині видно оправлені вже могили й тодішній стан огорожі.

Як-же пішла далі справа?

* * *

Заходи В.-Іст. Т-ва по здобуттю грошей.

Воєнно-Історичне Товариство береться енергійно за впорядкування Щиріорнського цвинтаря й чинить дальші свої кроки в цій справі.

Потрібні були гроші, а каса Товариства, що тільки-що почало опірюватися, була порожня. Де їх узяти? Йти знову шляхом Щипіорнського Комітету було трохи затяжкувато. Не такий був час і настрої. На кожнім кроці йшла вперта боротьба за шматок щоденного хліба, за добробут живих. Всі громадяни були обтяжені працею, в тім числі і члени Товариства, так, що витягнення когось на громадську роботу було звязане з великими труднощами. Труднощі ці ускладнювалися ще розпорошеністю (не всі мешкали в однім місці) й тим, що більшість того рухливого громадянства перебувало у сталих розїздах (комісіонерство), звязаних із його джерелом існування. Збірки грошей шляхом урядження вистав, лотерей і пущення в обіг карнавок — було не до виконання. На підписні листи теж мало можна було покладатися. За останні роки стільки курсує від хати до хати підписних листів, стільки переводиться ріжноманітних збірок пожертв грошими й річами на ріжні добродійні цілі, що збірка грошей таким шляхом, як збирав Щипіорнський Комітет, не могла обіцяти добрих наслідків. Та й неприємно при таких умовах ходити по хатах і жебрати знову, вдруге, на оправлення могил. А ще коли взяти під увагу, що не всі громадяни були в однакових умовах матеріяльних (одні мешкзли в „Укр. Станиці" й одержували даремний харчовий пайок, а другі жили за кошт власний на помешканнях приватніх) і здібність наших земляків до виладування безлічи ріжної балаканини та незадоволення перед тим, як дати золотого, — акція збірки повищим способом могла тягнутися дуже довго. Тут-же була дорога кожна хвилина, кожен день. Назрівав дуже важливий момент, який по припущенню Т-ва міг спричинити недобрий кінець могил, а тому зі здобуттям грошей треба було поспішати.

Минав десятилітній термін, і можна було сподіватися, що власники, які тут-же побіч цвинтаря мешкають, в один прекрасний ранок чи вечір пройдуть по могилах плугами й буде тоді по цвинтареві.

Отож напрошувалася логічна думка: обовязково і як тільки можна скорше — цвинтар огородити.

Огорожений цвинтар не так-то легко зруйнувати, бо те руйнування вже дало-б привід до поважного судового процесу, з якого хто зна, чи вийшло-б на добре власникам землі.

Не маючи грошей, Товариство рішило звернутися за допомогою до Правління Української Станиці й рівночасно до Українського Центрального Комітету у Варшаві, бо тільки вони в той час могли посідати в своїм розпорядженні сякий-такий гріш. Рівно-ж ухвалено звернутися через Центральний Комітет за допомогою до Уряду Польського, бо була надія, що він на таку ціль у допомозі не відмовить. У крайнім разі розраховувалося і на допомогу грішми представництв у Польщі тих держав, які брали участь у Світовій війні і яких воїни (що були в неволі у німців) лежать на Щипіорнськім цвинтарі.

30 квітня 1925 року до Правління Української Станиці Товариство висилає лист*) і просить про допомогу грішми. Лист цей, що докладно малює тодішній стан цвинтаря, наступного змісту:

„Українське Воєнно-Історичне Товариство, дбаючи про впорядкування та охорону памятників лицарям-воякам, що полягли в боротьбі за Україну, має в першу чергу впорядкувати цвинтар у Щипіорні.

Для приведення останнього в належний вигляд, необхідно перевести значну працю:

1) Збудувати огорожу навколо цвинтаря довжиною 400 метрів,

2) Поставити біля сотні хрестів на могилах,

3) Упорядкувати значну кількість могилок, що позападали, й перевести земляні роботи до загального впорядкування цвинтаря.

Така праця потребує значних коштів. Воєнно-Історичне Товариство, хоч і вживає певних кроків до збірки необхідних засобів, але на те потрібен довший час, а справа впорядкування вимагає негайних витрат. Нині цвинтар у Щипіорні цілковито неогороженний, туди вільно заходить скотина, нищить і те, що не допущено.

Щоби прискорити впорядкування цвинтаря, Управа Українського Воєнно-Історичного Товариства звертається з проханням до Правління Української Станиці про ласкаве уділення на зазначену ціль певної суми грошей.

Про зарядження в повищій справі проситься ласкаво завідомити“ **).

А 1-го травня майже такого самого змісту вислано листа***) до Українського Центрального Комітету у Варшаві. Також прохалося про уділення на впорядкування цвинтаря певної квоти грошей, або-ж порушення клопотання перед польськими урядовими чинниками про виасиґнування необхідної суми. До листа долучено також і кошторис, складений на підставі даних, уділених голові секції по охороні памятників і могил дирекцією каліської механічної фабрики

---

*) Лист Українського Воєнно-Історичного Т-ва до Правління Української Станиці 30.IV. 1925 р. ч. 89.

**) Лист підписали в імені Т-ва: голова А. Вовк, ґенерал-хорунжий і голова секції по охороні памятників і могил М. Стечишин, підполковник.

***) Лист Українського Воєнно-Історичного Т-ва до Українського Центрального Комітету 1.V. 1925 р. ч. 90.

дротяних огорож і металевих тканин (сіток) I. Кардолінського (ul. Lipowa, dom własny) і закладом залізно-бетонових виробів під наз. „Спілка земляно-бетонових виробів". Кошторис той передбачав необхідну суму для повного впорядкування цвинтаря в розмірі 1,545 зл. польських, а саме:

На залізно-бетонові стовпи (80 × 6)	480 зл. п.
„ 2,800 метр. колючого дроту (280 кґ. × 1 зл. кґ.) .	280 „ „
„ залізну браму з сіткою	85 „ „
„ доставку матеріялів на цвинтар, закопання стовпів і закладку дротів	100 „ „
„ хрести деревяні на могили (100 хр. × 5 зл. п.) . .	500 „ „
„ викопання рову навколо цвинтаря (450 mtr.) і земляні роботи по впорядкуванню могил	100 „ „

Український Центральний Комітет на лист Українського Воєнно-Історичного Товариства надіслав відповідь *), в якій писав: „...що справа впорядкування цвинтаря в Щипіорні покладена Комітетом на Правління Української Станиці в Каліші. Згідно доручення Комітету Правління Станиці на цю справу що-місяця асиґновує відповідні суми, в залежності від стану каси, і мусить стежити, щоби цвинтар утримувався в належному вигляді.

Опікування цвинтарем доручено Українській Станиці.

Український Центральний Комітет, щиро дякуючи Управі Воєнно-Історичного Товариства за її увагу, з якою вона ставиться до охорони останків наших вояків, які полягли на чужині в боротьбі за визволення Рідного Краю, наразі, на жаль, не може прийти на поміч грішми, понеже каса Українського Центрального Комітету переживає зараз тяжку кризу.

Єдина реальна допомога в тій справі може бути лише з боку Правління Станиці, до якого Український Центральний Комітет надсилає спеціяльного листа".

Правління Української Станиці, що правда, жадної відповіди на лист Товариства не надіслало, але Воєнно-Історичне Товариство після листа Центрального Комітету вже було певне, що порушена ним справа впорядкування цвинтаря виведена на реальний шлях і не замре. Бо дійсно Правління Станиці мало всі дані, щоби цією справою займатися.

Незабаром Правління Станиці поважно таки заходилося коло впорядкування цвинтаря.

План Правління Станиці не розходився далеко з планами Управи Воєнно-Історичного Товариства. Останнє уважало свою місію в цій справі скінченою, і вжиття зі свого боку яких-би-то не було заходів до здобуття матеріяльних заходів — зайвим.

---

*) Лист У. Ц. К. з дня 27.V. 1925 р. ч. 986, одержаний Управ. У. В.-І. Т-ва 30.V. 1925 р. (прот. Управи Т-ва 3.VI. 1925 р.). Лист в імені У. Ц. К. підписали: за голову Комітету В. Приходько, а за секретаря—Фартушний.

До складу Правління Української Станиці при м. Каліші, що мало тепер з волі Центрального Комітету заопікуватися дальнішою долею Щипіорнського військового цвинтаря — належали:

Ґенерального Штабу ґенерал-хорунжий Володимир Сальський (голова; постійно замешкував у Варшаві);

Ґенерального Штабу ґенерал-хорунжий Віктор Кущ (заступник голови, фактичний керовник Станиці на місці);

Ґенерал-хорунжий Павло Шандрук (член-секретар);

Ґенерал-хорунжий Гаврило Базильський (референт культурно-освітньо-гуманітарної секції Правління);

Ґенерал-хорунжий Володимир Шепель (член Правління);

Ґенерал-хорунжий Андрій Вовк (член Правління);

Ґенерал-хорунжий Олександер Загродський (член - представник Спілки інвалідів);

Полковних Михайло Садовський (член-представник Спілки інвалідів);

Адміністративний сотник Кирило Балицький (технічний секретар Правління Станиці).

Виконавцем постанов Правління, орґанізатором і головним двигуном у справі впорядкування цвинтаря був ґенерал-хорунжий Базильський. З рації свого становища він розпоряджав грошовими засобами, й від нього фактично залежало вишукати чи викомбінувати потрібну суму грошей із тих матеріяльних засобів, які Центральний Комітет уділяв щомісячно Станиці на її утримання.

Ознайомимося, як і що на цвинтарі зроблено.

Працю розпочато в червні місяці власними господарчими силами Станиці. Технічну сторону праці обняв станичний інженер підполковник Бокітько при ближчій діяльній допомозі сотника Василя Кравчука (обидва— ветерани по впорядкованню цвинтаря з року 1923). Вони й на цей раз виказали своє замилування в праці над могилами українських лицарів і з найдокладнішою скрупулатністю її виконали. Необхідна людська сила робоча була взята зі Станиці, а то козаки, які мають ту абу иншу платну працю при господарці Станиці. Перевозочні засоби (коні й вози) дала Станиця. Також використано станичні верстати (столярні й слюсарню при станичній електрівні) для вироблення форм і відливку залізо-бетонових стовпів, як рівно-ж для виконання залізних робіт.

Протягом трьох місяців (червень—липень—серпень) упорядкування цвинтаря було цілковито закінчене. Завдяки енерґії усіх учасників праці цвинтар оперезався гарною огорожею з прекрасною вхідною брамою й овочевими деревами. Всі могили оправлено наново й поставлено тимчасово деревяні хрести. Підкреслено тимчасові тому, що малося на увазі ці хрести замінити хрестами залізо-бетоновими.

В році 1929 авторові цих рядків довелося бути на цвинтарі й переконатися, що деревяні хрести на могилах ступнево уступають місце хрестам залізо-бетоновим.

Таким чином закінчився другий важливий момент в історії Щипіорнського військового цвинтаря.

Станьмо тепер на хвилю перед цвинтарем і побачимо, який вигляд прийняв він після того моменту.

Перш за все звернімо увагу нашу на вхідну браму, збудовану по проєкту підполковника-інженера Бокітька.

Перед знаним уже нам памятником „Тим, що вмерли, але не зрадили України" міцно стало вряд чотири масивні, з цегли вимуровані й оцементовані стовпи, височиною до двох, а шириною на три чверти метра. Між двома середніми стовпами навішена вїздова брама, кута з заліза. Верхня половина брами уявляє собою ґрати з міцних залізних прутів, а діл — фільонки з цілої бляхи. На фільонках — „Залізний хрест", розмальований відповідними кольорами (чорним і мосяжним).

По обох боках брами – такої-ж форми і з такими-ж прикрасами дві фіртки меншого розміру (вужчі, а висота така сама).

На другім і третім стовпі, з чільної сторони, маються ніші з ошкленими залізними дверцятами. В цих нішах уставлено образи Ісуса Христа й Матери Божої. Стиль образів — український. Мальовані образи фарбами олійними на залізних бляхах.

Дверцята при нішах (кіотах) замкнено на колодки.

Передній ряд стовпів і всі чотири стовпи наріжні мають на чільній стороні, при горі, український герб (тризуб), витиснений у цементі. Всіх стовпів навколо цвинтаря 96. Крізь стовпи протягнуто пять рядів колючого дроту.

Висота огорожі — один метр.

Всю залізну працю виконав електро-механік станичної електрівні козак Петро Атаманюк.

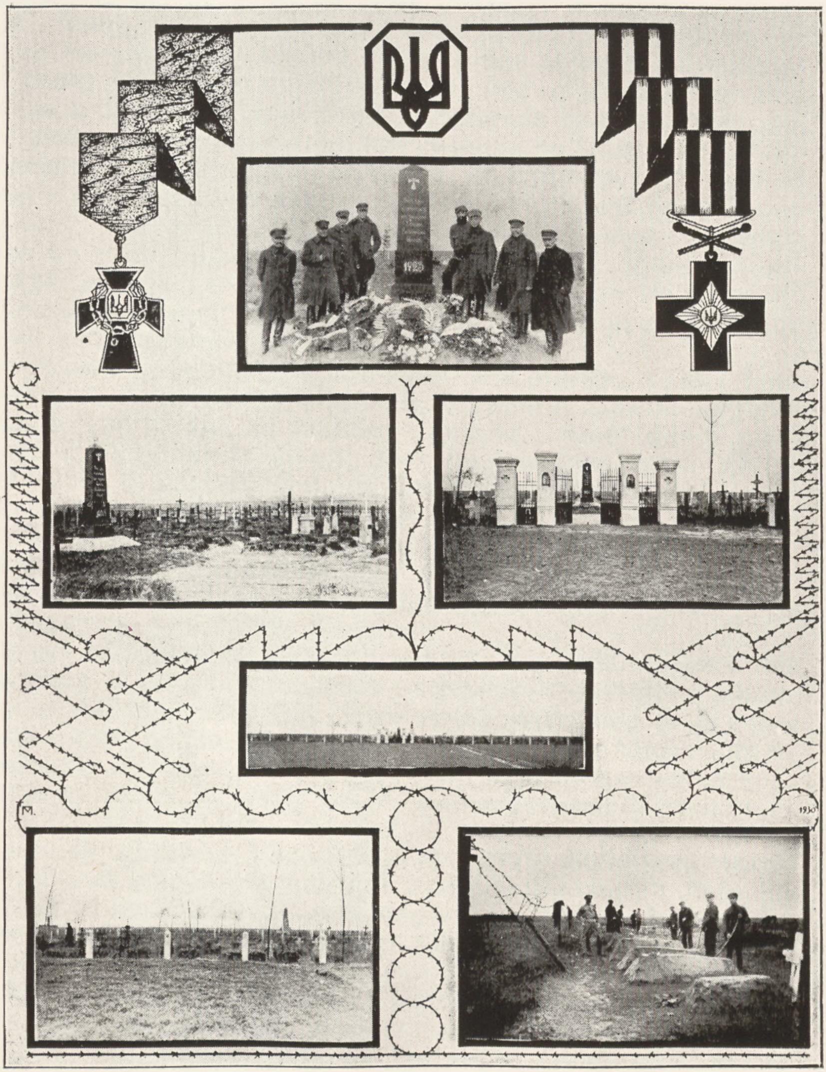
Коло будови огорожі, оправлення могил і обсадження цвинтаря навколо і обіч алеї деревом працювало протягом цілого часу десять чоловік.

Витрачено Станицею на впорядкування цвинтаря дві тисячі золотих польських.

IV.

Викуплення землі. В попередніх розділах мали ми змогу ознайомитися, в якому стані українське воїцтво застало Щипіорнський військовий цвинтар і що саме на тім цвинтарі зроблено українськими руками, щоби він мав вигляд, достойний памяти тих лицарів Українського Народу, а на ряду з ними й жертв Світової війни, що на нім спочивають.

Незабаром, по закінченню останньої праці, повстали однак нові клопоти, які вимагали від українського суспільства на чужині знову жертв матеріяльних, а ще більше моральних переживань. На цей раз треба було рятувати цвинтар, а разом із тим і дорогі українському серцю могили від цілковитого знищення.

Український Військовий цвинтар у Щипіорному:

1. Комітет будови памятника: сотн. Василїв, ґен. Безручко, сотн. Костюченко, сотн. Самутін, сотн. Гудвіл. полк. Філіпович, сотн. інж. Лосєвський та адм. сотн. Кравчук, 2. Вигляд цвинтаря до впорядкування, 3. Вхідна брама впорядкованого цвинтаря, 4. Загальний вигляд впорядкованого цвинтаря, 5. Частина огорожі з тризубом на бетонових стовбах, і 6. Впорядкування могил.

Загроза насувалася з боку власників цвинтарної землі.

Ми вже знаємо, що цвинтарна земля була приватною власністю. Власники її Марцель Мацієвський, Фелікс Матущак і Юзеф Мрозінський від року 1914 платили за цю землю належні податки, але користи від неї не мали, бо її не засівали, а аренди їм ніхто не платив. Ясно, що вони уважали себе покривдженими й мріяли у сні й увіч як-найскорше дістати свою землю до власного вжитку. Півморга землі в селянському господарстві має не аби-яке значіння.

Про свою кривду власники землі згадували при кожній нагоді, де доля стикала їх із українськими політичними еміґрантами. Страшно не подобалося їм наше порядкування на цвинтарі (і то цілком зрозуміло); кожна викопана нова могила вважалася власниками землі за свавільство, але окрім внутрішнього незадоволення, що иноді прорветься на зовні, поважніших кроків не робили. Упорядкуванню цвинтаря, як рівно-ж і хованню мертвих українців не перешкоджали. Очевидно, вони сами ще не були певні в праві своїм до завойованої небіжчиками їхньої власної землі.

В приватних розмовах із власниками, між иншим, можна було спостерегти, що їм самим не хтілося-б порушати спокою мертвих і топтатися своїми ногами по людських кістках. Вони були-б задоволені, коли-б Уряд дав їм узамін таку саму ділянку землі, навіть в иншому місці. В крайнім разі не відмовилися-б від заплати вартости її в грошах по оцінці передвоєнній.

На терпеливість селян впливав ще й той момент, що й инші господарі, яких земля була зайнята під табор Щипіорно, знаходяться в такому-ж положенню, коли не в гіршім: вони користаються, хоч травою з цвинтаря, а ті й того не мають.

З хвилею цілковитого знесення табору Щипіорно — десь при кінці 1924 року — землю з-під нього повернено власникам і виплачено за ввесь час арендні гроші. Положення змінилося. Ті вийшли свою давно несіяну землю орати, а власники цвинтарної землі тільки могли дивитися. Їх оминено. Почали вони тоді шукати свого права, почали домагатися від своєї влади відшкодування й заплати за землю.

Підчас цих домагань власники землі остаточно переконалися, що Щипіорнський військовий цвинтар у числі памятників Світової війни, які підлегають охороні держави, не значиться. Вони являються повновласними розпорядчиками цвинтаря, і що право юридичне не стоїть їм на перешкоді до закриття, ба навіть цілковитого знесення його. Звідци й повстала та небезпека для дальшого існування цвинтаря. Він опинився в посіданню трьох напівінтеліґентних селян, від волі й сумління яких залежала тепер доля могил українських лицарів. Треба було негайно рятувати ситуацію, бо рано чи пізно власники захтять здійснити своє право власности і не дозволять надалі ховати померлих. Так воно пізніше й сталося.

Від певного часу власники починають бути активнішими й відкрито виявляти свою ворожість що-до дальшого ховання на цвинтарі померлих. Згодом виявляють настирливий натиск на Правління

Станиці й Центральний Комітет і вимагають негайного залагодження справи.

Мусіли вступити з ними в переговори.

Такий крутий поворот власників цвинтарної землі мав у них своє узасаднення. Селяни міркували просто. Натиснемо на Станицю, а вона нам купить у п. Броніковського по моргу землі, і справа буде скінчена.

Можливо, що й можна було так зробити. Сьогодня трудно сказати так або ні. В усякім разі мусимо взяти під увагу, що коштовність одного морга землі в Польщі, по оцінці 1914 року, на золоту валюту польську в часі її впровадження, не перевищувала тисячі золотих. Три морги коштували-б разом при найвищій ціні 3,000 золотих. Найбільше—4,000 золотих. А це сума не надто й велика. Зате ввесь цвинтар був-би власністю Українського Народу.

Цими даними, очевидно, керувалися й власники цвинтарної землі перед тим, як рішили натиснути на Правління Станиці. Так, принаймні, один із них — Ю. Мрозінський — одного разу в розмові приватній із автором цих рядків висловився. Тільки вони йшли ще дальше. На їх думку, Український Центральний Комітет у Варшаві— то є сила, перед якою не встоїть ніхто, а п. Броніковський продасть три морги землі за пів дарма. „На таку ціль, як військовий цвинтар, — говорив один із власників, — дідич може й офірує ту землю, бо він теж учасник Світової війни".

Якої думки були наші відповідальні чинники в напрямі використання повищої можливости в роках 1923—1924 трудно сказати, лише можна з певністю припустити, що в р. 1925, після знаної вже нам витрати Правлінням Станиці на впорядкування цвинтаря, каса її була вичерпаною. А коли візьмемо під увагу смерть Головного Отамана Військ Укр. Нар. Респ. с. п. Симона Петлюри і звязані з тим матеріяльні витрати Правління Станиці, яких тут не будемо наводити, то Станиця й зовсім була бідна, щоби цвинтар викупити. Український Центральний Комітет теж грошей не мав.

По обрахунку Правління Станиці, на викуплення цвинтарної землі й на дальше утримання його потрібна була сума в 15,000 золотих польських. Виходячи з того заложення, що на Щипіорнському цвинтарі лежать не тільки українці, рішено цю суму стягнути потрохи з кожної з держав, які брали участь у Світовій війні (Анґлії, Франції, Італії, Німеччини), та трохи від Держави Польської. Тягар для них був-би мінімальний, навіть непомітний, а для Правління Станиці то була-б велика допомога.

* * *

30 листопада 1926 року Правління Станиці листовно *) звернулося до анґлійського, італійського й німецького посла у Варшаві

---

*) Листи Правління Станиці з дня 30.XI. 1926 р. до послів у Варшаві: італійського—за ч. 984, анґлійського—за ч. 985 і німецького—за ч. 986.

з проханням про асиґнування певної квоти на повищу ціль. Такого-ж листа *) вистосувано й до голови польських леґіоністів. У всіх листах виразно зазначено, на що саме потрібні 15,000 золотих польських, і висловлено надію, що жаден народ не відмовить у виасиґнуванні допомоги на охорону цвинтаря.

Листи особисто до Варшави завіз і по приналежності передав ґенерал-хорунжий Базильський, тодішній референт справ культурно-освітньо-гуманітарних Станиці. Зацікавлений у цій справі, як українець, а з другого боку по обовязку служби, підсилив ті листи ще й своїми поясненнями й прохав послів прийти українській політичній еміґрації на допомогу в цій справі.

Час минав, власники цвинтарної землі нервували й майже щодня оббивали пороги Правління Станиці, загрожуючи закриттям цвинтаря, а від повищих заходів перед панами послами не було жадних наслідків. Ніхто з них на ті листи Правління Станиці не відгукнувся. Єдине французьке посольство, напевне завдяки голові польських леґіоністів, вислало свого представника з Варшави до Щипіорна, і той сконстатував, що на Щипіорнському цвинтарі французьких могил немає.

Власники землі сягають і Центрального Комітету. Останній сам береться за справу виклопотання грошей. 11 лютого 1927 року звертається він листовно знову до голови польських леґіоністів і доводить про крайню потребу 15,000 золотих, а 28 березня того-ж року про те-ж саме вносить меморандум до Міністерства Робіт Публічних і Міністерства Праці й Опіки Суспільної **). Всюди доводи, прохання й надії, що гроші будуть асиґновані. Але... заходи були безрезультатні.

Минуло ще кілька місяців. Власники-ж не хтіли більше чекати. Не вірили вони запевненням Правління Станиці на скоре залагодження справи й рішили з чеканням скінчити. Вони раптом цвинтар взяли на колодку (замкнули) і дальших похорон померлих українців не дозволили. То було з такою рішучістю зроблено, власники таку виявили упертість і настирливість, що трудно було з ними порозумітися. Був навіть такий випадок, що один із небіжчиків, якого було принесено до цвинтаря зараз-же після накладення на браму колодки, лежав у труні перед брамою цвинтаря кілька годин, доки у власників виблагано дозвіл на внесення його на цвинтар і опущення в сиру могилу. Дозволили, але попередили, що то останній раз.

Місцева влада поліційна була на сторожі законного права власників землі й нічим допомогти нам не могла. Наступних померлих мусіли ховати на Майковському цвинтарі за м. Калішем.

---

*) Лист Правління Станиці до голови польських леґіоністів 30.XI. 1926 р. під ч. 983. Дивись лист в додатку під ч. 1.

**) Дивись додаток ч. 2.

Вукуплення частини цвинтаря. Шукаючи виходу з положення, Правлінню Української Станиці прийшло на думку: викупити лише частину цвинтаря, з могилами українськими. Усталено приблизно й потрібну суму грошей. Треба було біля 2,000 золотих польських. Сума невелика, але Правління Станиці зі свого господарства витягнути не мало можливости. Рішено було звернутися до українського громадянства за пожертвами. То було єдине певне джерело й певна надія, що гроші будуть, але не скоро. Та иншого виходу не було.

У цей час референтом справ культурно-гуманітарних Правління Станиці був уже професор Віктор Андрієвський.

30 листопаду 1927 року Правління Станиці випускає палкий, що промовляв до розуму й серця, заклик *) „До Українців по-за Україною сущих" і просить про складення пожертв на викуп землі. Одночасово пускає в обіг підписні листи.

Передбачаючи наперед, як довго буде тягнутися збірка грошей пн підписних листах, Український Центральний Комітет ще раз робить спробу перед Міністерством Робіт Публічних і просить на цей раз асиґнувати на викуп українських могил 2,000 золотих. Дамоклів меч у вигляді селянського плуга не переставав загрожувати українським могилам, тому трудно було спокійно очікувати припливу пожертв.

Вплив пожертв. Випущений заклик Правління Станиц знайшов відгук не лише в серцях української політичної еміґрації. Відгукнулися також українці місцеві, з Волини, Галичини, серед яких першим був митрополит галицький, ґраф А. Шептицький. Своєю щедрою пожертвою в сумі 50 зол. п. він поклав основу припливу пожертв до Станиці з усіх кінців чужини, де тільки билося гаряче українське серце.

Серед мешканців Української Станиці й околиць м. Каліша також розпочалася жвава збірка грошей. Використовувано всяку нагоду (чи-то новорічні й великодні візити, замість яких складалося пожертву на цвинтар, чи-то вистави в театрі, чи-то різдвяні колядки і т. п.), щоби тільки той гріш на те велике діло здобути.

На 1 січня 1928 року в касі Правління Станиці зібралося вже пожертв 227 зл. 58 гр. і що-місяця стала рости вгору: 1 лютого було 513 зл. 27 гр.; 1 березня — 880 зл. 41 гр.; 1 квітня — 1,213 зл. 38 гр. і т. д.

В щасливу хвилину напевне була розпочата справа. Збірка грошей ішла добре.

Доки пожертви впливали до каси Правління Станиці, за цвинтарем не переставалося доглядати. Треба було пильно стежити, бо власники могли змінити своє рішення й над могилами українськими могли поставити хрест із плуга й лопати. Всяко можна було при-

---

*) Дивись додаток ч. 3.

пускати, коли відомо було, що вони не вірили в можливість скорої заплати їм грошей за цвинтар. Всяке запевнення про скоре залагодження справи, власники уважали за звичайне проволікання часу.

* * *

Заключення купчого кріпосного акту.

Більше року протягнулася справа збірки пожертв по підписних листах. Аж нареші на початку року 1929 певна необхідна сума грошей зібралася в касі Правління Станиці, й воно приступило до детального обговорення з власниками землі умови куплі й закріплення купчого акту.

29 квітня 1929 року Український Центральний Комітет при листі *) під ч. 2045 вислав своє уповноваження ґенералові-хорунжому О. Загродському на заключення й підписання формального купчого акту.

Так по довгих зусиллях, а ще довших остаточних розмовах із власниками землі, справу, нарешті, доведено до кінця. Могили українських лицарів назавжди були врятовані. Земля під ними викуплена у власність Українського Народу й одгорожена ґратами від решти цвинтаря, при чому викуплено 1,842.57 квадр. метрів. Акт купчої кріпости учинено в м. Каліші, в нотаріуса Станіслава Бзовського 4 жовтня 1929 року.

Цей важливий момент у житті української політичної еміґрації на каліськім терені ознаменовано урочистою традиційною великодною панахидою за спокій душ померлих воїнів українських.

В 1929 році православні великодні свята випали на день 5 травня (по нов. ст.). Традиційні поминки на могилках мали відбутися через тиждень, а понеже з відомих вже нам причин доступу на цвинтар не було, бо не було ще споряджено формального купчого акту, — поминки відбулися лише 19 травня, цеб-то на перший день католицьких зелених свят.

Панахиду відслужив настоятель Св. Покровської церкви при Українській Станиці, протоєрей о. Іларіон Бриндзан, у сослуженні діякона о. Григорія Буня, при ктитареві п. Якові Драбині і церковному хорові під керовництвом п. Івана Білецького.

На панахиді був присутнім заступник голови Правління Станиці ґенерал-хорунжий Олександер Загродський (командир 2-ої Волинської стрілецької дивізії) і багато українських політичних еміґрантів із м. Каліша, Щипіорна, Скальмержиць і околиць.

Настрій у всіх присутніх був урочисто піднесений. Поруч зі смутком, який відповідав хвилі, на обличчі кожного українця-вояка, кожної українки, що прийшли одвідати могилку брата чи сестри, сина чи доньки, батька чи начальника, підлеглого чи просто бойового товариша, можна було прочитати вираз внутрішнього задово-

---

*) Лист підписали: М. Ковальський, Ген.-Шт. ґен.-хор. В. Кущ, полковник І. Золотницький.

лення. Не видно вже було на них ознаки гнітючої думки про скоре зруйнування цих могил борців за Україну, бо чола їх світили розумінням сумлінно виконаного національного обовязку.

У цей день на Щипіорнському військовому цвинтарі направду було велике свято українського воящтва на чужині.

* * *

Підсумок. Підсумовуючи на кінці нашого перегляду мозольної праці українських рук по охороні воєнних могил і памятника „Тим, що вмерли, але не зрадили України", можемо сміливо в імені українського суспільства, що завдяки примхам вередливої долі опинилося по-за межами Батьківщини,—сказати: як могли й успіли, так зробили. Зробили все, що було в наших силах і можливостях. І хоч не повелося нам задержати під своєю рукою й надалі усього Щипіорнського військового цвинтаря, то охоронили принаймні ту частину його, яка на наших очах виросла і яка нам дуже дорога.

Може в надалекому майбутньому по решті могил того цвинтаря, що вийшли з-під опіки українського воящтва, пройде плуг хлібороба й ізгладить їх зовсім із лиця землі, то память про них назавжди залишиться при могилах українських. При них вічно будуть лунати слова: „...а тут багато ще, багато лежить кісток воящьких!"

Українське воящтво на чужині, з почуття глибокої поваги до памяти померлих товаришів по зброї, хтіло зробити більше, ніж від нього законами людськими вимагалося. І почало ту роботу. А коли не осягнуло бажаного результату, то не його в тім вина.

Може прийдеться українському воящтву на чужині ще понести певну працю (огороження прикупленого кавалка землі, дальше старание утримання належного порядку на цвинтарі), то воно перед тим, маємо певність, не спиниться. Понесе й у дальшім ту жертву, як жертву необхідну, бо знає, що вона знову-ж не піде на марне, як не пішло на марне й усе те, що від початку й до кінця на Щипіорнському цвинтарі зроблено.

Той чин жертвенности українського воящтва на чужині й усіх тих серць українських, що бються з ним в унісон і перед охороною памятників померлих воїнів не спиняються, увійде в загально-людську історію, як свідок благородного пориву Українського Народу до увіковічення памяти про тих, на чиїх кістках і крові людськість робить велетенські кроки поступу. А ті кроки в конечному стані приведуть людськість до визнання права Українського Народу на власну Державність.

Ідея Незалежної Української Народньої Республіки, за яку життя своє склали ті, що спочивають на Щипіорнськім військовім цвинтарі, немов ясна зоря, засяє над земською кулею, а многострадальний Народ Український, скинувши ярмо невільника, засяде як рівний з рівним у колі Народів Світа.

ZARZĄD STANICY UKRAIŃSKIEJ
PRZY M. KALISZU
dn. 30 listopada 1926 r.
Nr. 983
Kalisz
skrzynka pocztowa Nr. 61.

DO
JEGO EKSCELENCJI PANA PREZESA
ZWIĄZKU LEGJONISTÓW POLSKICH

Wielka wojna światowa nie w jednym kraju i nie w jednem miejscu zostawiła olbrzymie cmentarze, tak zarejestrowane, jak również i nie zarejestrowane. Chociaż cmentarzom zarejestrowanym w najbliższym czasie nie zagrażała ruina, wtedy, jak już niejeden dziesiątek nie zarejestrowanych cmentarzy usunięto z powierzchni ziemi i na szlachetnych kościach obecnie już niewiadomych rycerzy. niewinnych ofiar wojny, zamiast wspaniałych pomników i żywych róż, rosną burzany, błądzi bydło, albo wieśniak przeszedł pługiem.

Najwięcej takich cmentarzy znajduje się na terytorjum Polski, gdzie huraganem rozniosły się zdarzenia wojny światowej. Jeden z takich cmentarzy, założony w r. 1914, jako spadek po okupacji niemieckiej, pozostał we wsi Szczypiorno, w pobliżu m. Kalisza. Olbrzymi i smutny to cmentarz. Niepożądany los przygotował miejsce wiecznego spoczynku niejednemu tysiącowi bohaterów; kogo tylko nie przyjęła w swoje mocne, zimne, bezduszne i wieczne objęcia daleka obca ziemia-macocha. Tutaj leżą: ukraińcy, anglicy, włosi, niemcy, polacy-legjoniści, tatarzy, gruzini, litwini, białorusini i wiele innych, których obecnie już ustalić nie jest możliwem.

Cmentarz ten był całkowicie zaniedbany: parkanu nie było, mogiły poobsypywały się, pozawalały, na mogiłach pasło się bydło, goniły się psy błąkające i cmentarz stał w przededniu całkowitego zniszczenia.

Staraniem Zarządu Stanicy Ukraińskiej cmentarz ogrodzono parkanem żelazno - betonowym. Mogiły uporządkowano. Cmentarz obsadzono wokoło żywym płotem (krategusem); na cmentarzu posadzono drzewka i wogóle uporządkowano, zachowując należny wygląd i nadal, na co Stanica Ukraińska wydała ponad 2,000 złotych. Poniósłszy dla nas ukraińców tak wielkie wydatki, zagrożenia całkowitego zniszczenia cmentarza nie usunięto, ponieważ, jak się okazało, cmentarz nie jest zarejestrowany, znajduje się na ziemi prywatnej trzech właścicieli, którzy, nie otrzymując od roku 1914 zapłaty za dzierżawę, dotąd płacą podatki za ziemię i wymagają natychmiastowego wykupienia ziemi. Na wykupienie ziemi i na przyszłe utrzymanie cmentarza w należytym porządku konieczną jest kwota 15,000 złotych, którą tutejsza biedna emigracja ukraiń-

ska, wydawszy już na ten cel ponad 2,000 złotych, przy szczerej chęci znaleść nie jest w stanie.

Ze względu na to, iż na tym cmentarzu są pochowani anglicy, włosi, polacy-legjoniści, niemcy, a w liczbie 900 mogił (zgodnie z podaniem miejscowych mieszkańców w każdej mogile pochowano 1 — 5 ludzi) wojacy b. armji b. Imperjum Rosyjskiego, a także białorusini i litwini, Zarząd Stanicy Ukraińskiej uważa za właściwe, ażeby koszta poniosły wszystkie narodowości, których synowie złożyli tutaj szlachetne kości swoje.

Załączając przy niniejszem plan i zdjęcia fotograficzne cmentarza, Zarząd Stanicy Ukraińskiej przy m. Kaliszu ma zaszczyt łaskawie prosić Jego Ekscelencję o asygnowanie pewnej sumy na wyżej wymieniony cel.

Mamy nadzieję, iż żaden naród nie odmówi pieniędzy na ochronę miejsca wiecznego spoczynku tych rycerzy, którzy złożyli ofiarę na ołtarzu swej ojczyzny—nietylko dobrobyt swój i swojej rodziny, a nawet co jest najdroższego — swoje życie.

Sprawozdanie pieniężne wydatków zostanie nadesłane, jak również i wydrukowane w prasie.

W imieniu Zarządu Stanicy Ukraińskiej

Prezes Zarządu Stanicy
W. Kuszcz,
Sztabu Generalnego generał-chorąży.

Członek Zarządu Stanicy, referent kultur.-humanit.
G. Bazilski, generał-chorąży.

Za Sekretarza *W. Krawczuk*.

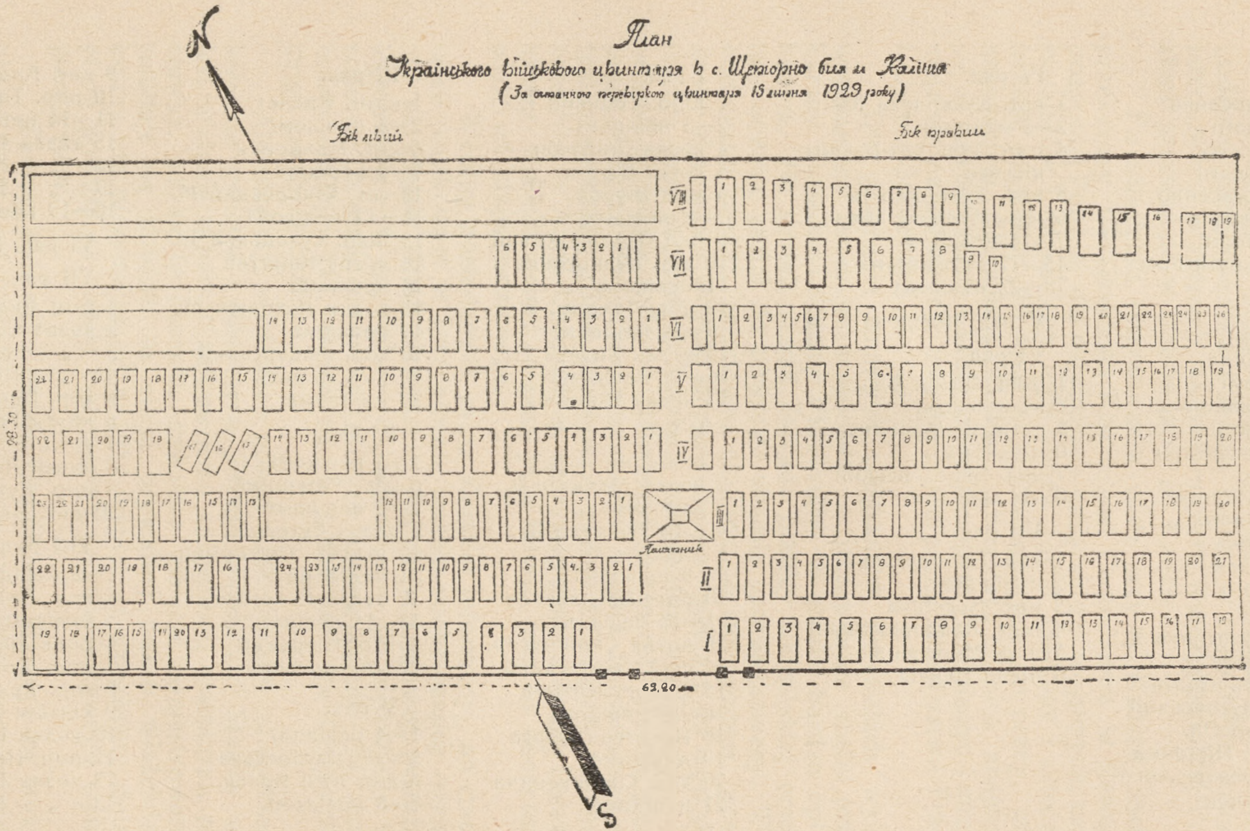
Додаток ч. 2 до ст. 175.

UKRAIŃSKI CENTRALNY KOMITET
w Rzeczypospolitej Polskiej
Nr. 866.
dnia 28 marca 1927 r.
Warszawa
Podwale 16 m. 15
tel. 517 26.

DO
MINISTERSTWA ROBÓT PUBLICZNYCH
(Odpis do Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej).

Podczas wojny światowej dla grzebania zmarłych żołnierzy we wsi Szczypiorno, koło Kalisza, został założony cmentarz wojskowy na ziemi, należącej na prawie własności do obywateli polskich tej wsi pp. Marcelego Maciejewskiego, Feliksa Matuszczaka i Józefa Mrozińskiego.

План
Українського військового цвинтаря в с. Щипіорно біля м. Каліша
(За останньою перевіркою цвинтаря 15 липня 1929 року)

I ряд.

1 дит. Безносенка
2—10 невідомі
11 осаул Лосєв
12—14 невідомі
15 пор. Панасенко
16 коз. Котлярів
17—19 невідомі
20 коз. Соловій Мих.

II ряд.

1, 2 невідомі
3 дит. Галайка
4—5 невідомі
6 коз. Москаленко
7—16 невідомі
17 полк. Масалітин
18 невідома
19 пполк. Кириця
20—22 невідомі
23 підп. Крилів
24 хор. Поважук

III ряд.

1 дит. Заболотного К.
2—12 невідомі
13 підп. Кришталів
14 ур. Неслуховський
15 дяк Чмир Ол.
16 ген.-хор. Никонив
17 дит. Березовського
18—23 невідомі

IV ряд.

1 дит. Кухарчука Юх.
2—3 невідомі
4 п-ні Панібрат-Васильківська
5 коз. Якименко Ів.
6 коз. Мундрик Іван
7—14 невідомі
15—17 магометани
18—22 невідомі

V ряд. Невідомі

VI ряд.

1 підп. Кісіль В.
2—4 невідомі
5 сотн. Супруненко
6 невідома
7 коз. Березовський
8—14 невідомі

VII ряд.

1 коз. Бернадський
2 невідома
3 інж. Арсенієв
4 підх. Волковинський
5 пор. Мартіянів
6 полк. Нечаїв

I ряд.

1 підп. Тоцький А.
2—3 невідомі
4 козак Дмитрюк
5 сотн. Божок
6 хор. Журба
7—8 невідомі
9 пан Каленківський
10 дит. Безносенка
11 невідома
12 дит. Ломоніс
13—14 невідомі
15 козак Возняк П.
16—17 невідомі
18 козак Починок

II ряд.

1 невідома
2 козак Черниш К.
3 невідома
4 п-ні Владика Х.
5 Владика О.
6—9 невідомі
10 пор. Безносенко
11—12 невідомі
13 козак Скрипка Ів.
14 студ. Завадський
15 підхор. Юрасів
16—17 невідомі
18 Леонтева Ольга
19 невідома
20 дит. Сімушкевича
21 невідома

III ряд.

1 сотн. Кречет
2—5 невідомі
6 дит. Мандрики
7—9 невідомі
10 сот. Сікорський М.
11—12 невідомі
13 підп. Сухоцький Ів.
14 козак Кліщуєв
15 невідома
16 козак Антонюк М.
17 невідома
18 хор. Мацурський
19 дит. Корити
20 невідома

IV ряд.

1—5 невідомі
6 хор. Ратушний
7—8 невідомі
9 козак Суходол
10 підхор. Підгорний
11 невідома
12 козак Коломієць
13—15 невідомі
16 Портницький
17—20 невідомі

V ряд.

1—4 невідомі
5 п-ні Якубовська
6 дит. Хтій Яросл.
7—8 невідомі
9 дит. Андреїва Т.
10 пор. Тимошенко
11—14 невідомі
15 козак Сіпко
16 „ Клименко С.
17 „ Яковчук Г.
18—19 невідомі

VI ряд. Невідомі

VII ряд.

1 п-ні Сидорова
2 козак Соуляк
3 „ Чорновал
4 „ Подоляк
5 хор. Пілік Йос.
6 козак Гейко
7 уряд. Вовк Ол.
8 козак Литвин Гр.
9 пор. Сухин Гр.
10 дит. Чернявського

VIII ряд.

1—3 невідомі
4 хор. Панаретів
5 невідома
6 полк. Фролов
7 пор. Добровольський
8 хор. Хижниченко
9 підхор. Хилюк
10 козак Герасимчук
11 пор. Недай-Каша
12 козак Подоляк П.
13 „ Панахида

Ogólna przestrzeń tego cmentarza wynosi wraz ze znajdującą się obok niego drogą prawie 1½ morga ziemi ornej.

Po wojnie z bolszewikami Armja Ukraińskiej Republiki Ludowej, sprzymierzona z Armją Polską w roku 1920, została internowaną w różnych miejscowościach Rzeczypospolitej Polskiej, przeważnie w obozie przy m. Kaliszu.

Po zniesieniu internowania obóz przy m. Kaliszu został przekazany Ukraińskiemu Komitetowi Centralnemu w Rzeczypospolitej Polskiej dla ukraińskich emigrantów wojennych, oraz inwalidów i na miejscu tego obozu został założony i obecnie istnieje przytułek dla tych ludzi, niezdolnych do pracy, pod nazwiskiem „Ukraińska Stanica". Ukraińska Stanica znajduje się w zawiadywaniu Ukraińskiego Komitetu Centralnego i utrzymuje się na subwencji, udzielanej mu przez Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej.

Dla grzebania zmarłych emigrantów ukraińskich wyżej wspomniany cmentarz wojskowy w Szczypiornie został przekazany Zarządowi Stanicy Ukraińskiej w stanie bardzo opłakanym. Na skutek starań Zarządu Stanicy Ukraińskiej cmentarz obecnie został do pewnego stopnia uporządkowany. Wybudowano parkan betonowy, okolono go żywopłotem, posadzono drzewka i wogóle doprowadzono cmentarz do tego porządku przy szczupłych kosztach emigrantów ukraińskich. Ci ostatni, nie mając żadnych subwencyj na ten cel, własnoręczną pracą, oraz za ofiarowane przez siebie koszta zaopiekowali się tym cmentarzem, gdzie spoczywają zwłoki 197 ukraińców-kombatantów b. Armji Ukraińskiej, sprzymierzonej z Armją Polską, którzy znaleźli śmierć nie na polu bitwy, lecz na obczyźnie, zdala od kraju rodzinnego.

Według posiadanych przez Komitet informacyj, na cmentarzu wojskowym w Szczypiornie zostało pochowanych oprócz 197 ukraińców Armji Ukraińskiej Republiki Ludowej, polskich legjonistów — 4, anglików — 45, włochów — 47, niemców — 11, żołnierzy b. armji rosyjskiej (różnych narodowości)—770, armji bolszewickiej — 111, razem około 1,200 osób (w liczbie 900 mogił po 2—5 osób).

Ale niestety, wydawszy ponad 2,000 złotych na uporządkowanie grobów i cmentarza, Zarząd Ukraińskiej Stanicy nie jest w stanie zapobiec całkowitemu zniszczeniu cmentarza, ponieważ, jak się to okazało, cmentarz nie jest zarejestrowany, znajduje się bowiem na ziemi prywatnej trzech właścicieli, którzy nie otrzymując od r. 1914 wypłat za dzierżawę, dotąd płacą podatki za ziemię i wymagają natychmiastowego wykupienia ziemi.

Według obliczeń Zarządu Ukraińskiej Stanicy, na wykupienie ziemi i na przyszłe utrzymanie cmentarza w należytym porządku, niezbędna jest suma 15,000 zł., której to sumy Ukraiń-

ski Komitet Centralny, przy swoich bardzo szczupłych kosztach, udzielić nie jest w stanie.

Biorąc pod uwagę, że w budżecie Ministerstwa Robót Publicznych na utrzymanie cmentarzy została uchwaloną pewna kwota na rok 1927/28 (II. Dr. Rozd. 7, § 11), Ukraiński Komitet Centralny, załączając przy niniejszym plan cmentarza, ma zaszczyt uprzejmie prosić Ministerstwo o wyasygnowanie mu wyżej oznaczonej sumy, oraz o łaskawe zawiadomienie, w razie, kiedy byłyby potrzebne bliższe wiadomości.

Prezes Komitetu *M. Kowalski.*

Członek-kierownik Sekcji Wojskowej
i Prezes Zarządu Ukraińskiej Stanicy
W. Salski,
Generalnego Sztabu generał.

Członek-kierownik Sekcji Prawniczej
W. Prychod'ko.

Za Sekretarza *Fartuszny.*

Додаток ч. 3 до ст. 176.

„..На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують,
Питаються у буйного:
Де наші панують?..."

Т. Шевченко.

ДО ВСІХ УКРАЇНЦІВ, ПО-ЗА УКРАЇНОЮ СУЩИХ, ВІД ПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАНИЦІ ПРИ М. КАЛІШІ.

Заклик.

В селі Щипіорно, близько м. Каліша, є цвинтар, де поховано українських вояків, що померли в таборах для інтернованих, в Українській Станиці при м. Каліші та в його околицях. По тяжкій боротьбі за Батьківщину і по злиднях еміґрантських наші герої зложили свої кості в чужій землі. Але й там не мають того, що кожному смертному належиться по всіх законах Божих та людських— не мають вічного спокою. Земля під тим кладовищем є приватною власністю, і власники не хотять допускати дальших погребів та хотять закрити цвинтар і переорати землю. Отже, не лишиться ані памяти по наших вояках-мучениках. Серед могил лишається памятник борцям за незалежність України, а на ньому сяє тризуб... І той памятник слави козацької має бути знесено чужими людьми..

Кості вояків з чужих держав—от як французів, італійців, англійців, німців, що лежали колись поруч із нашими, вже перенесено на батьківщину кожного, а наші мають чекати тих щасливих часів, коли нарід український запанує на Вкраїні, і вони матимуть право спочити на рідній землі.

Правління Української Станиці отсим і звертається до цілої еміґрації української: не даймо знищити наших могил! Станьмо в обороні прав наших дорогих небіжчиків!

Правління має викупити землю під теперішнім цвинтарем та прикупити ще трохи, бо вже немає де копати нових могил. На всі видатки для того потрібно коло 2,000 (двох тисяч) золот. п.

Тож кличемо до всіх Українців, а в першу чергу до орґанізацій українських: складаймо жертви на землю померлим героям нашим! Не забуваймо, що кожного з нас може чекає сумна доля лишитися навіть без могили! Віддаймо належне бодай померлим, коли вони не зазнали тої радости, щоби вмерти на рідній землі! Нехай слава їх не вмре поміж козаками по віки!

Жертви надсилати на адресу: Polska, Kalisz. Skrz. poczt. 61. Zarząd Stanicy Ukraińskiej.

За Правління Української Станиці:

Віктор Кущ, ґенерал-хорунжий, заступник голови.
Віктор Андрієвський, рефер. справ культ.-гуманіт.
Кирило Балицький, адм. сотник, секретар.

30 листопаду 1927 р.
Українська Станиця
при м. Каліші.

П. СУЛЯТИЦЬКИЙ.

Ґенерал П. Н. Вранґель. Записки. Часть вторая. Бєлоє Дєло. VI. 1928. К-во „Мѣдный Всадник". Берлін. 265. 4°.

Другу частину своїх спогадів Вранґель розпочинає оповіданням про призначення його Деникіним замість себе головнокомандуючим Добровольчою Армією. Відбулося воно в досить ориґінальний спосіб. Прибувши до Криму після Новоросійської катастрофи, Деникін вирішує зріктися керування Добровольчою Армією і скликає під головуванням ґенерала А. М. Драгомирова нараду старших військових начальників, яка мусіла-б обібрати йому наступника. Викликав він на цю нараду з Царгорода й Вранґеля. Їдучи до Севастополя, останній вже знав про ноту анґлійців, в якій вони пропонували Деникінові, за своїм посередництвом, припинити боротьбу проти совітської влади, загрожуючи в противному випадкові відмовленням у будь-якій допомозі. Тому, коли нарада, вважаючи недопустимим впроваджувати в армію принцип виборности, все-ж одноголосно зупинилася на тому, що Вранґель має бути наступником Деникіна, і той повинен призначити його головнокомандуючим, Вранґель відібрав від неї підписану всіма її учасниками заяву, в якій, після зазначення змісту вишезгаданої ноти анґлійців, говорилося, що нарада просить Деникіна призначити своїм наступником Вранґеля для того, щоби він добився через союзників „недоторканости всім особам, що боролися проти большевиків, і утворив-би найсприятливіші умови для особистого складу збройних сил Півдня Росії, який не вважатиме для себе можливим прийняти ґварантії безпечности від Радянського Уряду". Мотивував необхідність цієї заяви тим, що всі вони, а він тим паче, „повинні будуть дати відповідь перед майбутньою Росією, перед російськими людьми, нарешті перед тими, хто їм дорогий" (ст. 7—12). Так безнадійно дивився Вранґель і вищий командний склад Добр. Армії на продовження боротьби проти большевиків після Новоросійської катастрофи.

Відповідно до цього Вранґель, з одного боку, того-ж дня, як Деникін призначив його замість себе головнокомандуючим (22 квітня), телеґрамою на імя адмірала де-Робека віддає судьбу армії, флоти й населення територій, що вони їх посідають... на справедливе рішення Анґлійського Уряду", відмовляючися від безпосередніх пертрактацій із большевиками і вимагаючи притулку за кордоном для всіх тих, хто не захо-

тів-би залишатися під радянською владою, а з другого, наказує начальникові свого штабу негайно виробити план евакуації Криму.

Безперечно, Вранґель одержав по Деникінові важку спадщину. В усіх галузях і військового, і адміністраційного апарату панували нелад, хаос, анархія. Невелика територія Криму, зовсім до того непідготовлена, була переповнена і армією, і біженцями, і установами. На харчуванні в армії рахувалося 150 тисяч душ, але боєвого елементу з цього всього було якихось 25 тисяч. Та й на цю кількість амуніції, набоїв, зброї й технічного приладдя не вистачало. Бракувало й коней— нічим було запрягати гармати. Флота не мала жадних запасів угля й шмаровидла; не було ні того, ні другого й на пароплавах; нічим було розвести пари на буксирах, щоби вивести кораблі на рейд. Все було покинуто на Україні, Донщині й Кубані. Військо вийшло з послуху; піяцтво, сваволя, грабунки, вбивства стали звичайним явищем у місцях його розположення. Адміністраційний апарат був у стані цілковитої руїни. Фінансів властиво не існувало. Була лише експедиція виготовлення державних паперів, що не встигала друкувати паперові гроші, які день за днем катастрофічно падали на курсі. З не аби-якою енергією Вранґель заходився це все впорядковувати, виступаючи вже не тільки в ролі воїтеля, а й правителя, прибравши це звання на самому початку своєї діяльности. З царини цієї його діяльности найважливішими є накази: 25 травня 1920 р. про землю й 15 липня 1920 р. про волосне земство.

Наказ про землю робив ставку на „середняка". Основною його тезою була охорона й затвердження у власність за викуп фактичного землеволодіння, за виключенням тих земель, що у випадках (досить нечислених і нешироких по обсягу), зазначених у наказі, підлягали повороту попереднім власникам.

Для вранґелівського оточення ця земельна реформа була досить радикальна, і як-що він і зміг проголосити її, то лише тому, що був диктатором, що перебрав на себе наказом із 29 березня 1920 р. ч. 2925 всю повноту воєнної й цивільної влади без жадних обмежень. Селянство поставилося до цієї реформи, всупереч твердженням Вранґеля, стримано, в багатьох місцях ухилившися від виборів до земельних комісій. Та, властиво, ця реформа й не була проведена в життя. З одного боку, наказ про землю був досить складний для здійснення його в умовах горожанської війни, а з другого, оточення Вранґеля, що не мало сили перешкодити оголошенню цього наказу, вжило всіх заходів, щоби відсунути як-найдалі реалізацію його, сподіваючися, що коли пощастить скинути большевиків, то в земельному питанні все можна буде повернути до старого ладу.

Що-до наказу про волосне самоврядування, то характерною його рисою було усунення від участи в ньому сільської інтеліґенції (тільки „домохозяева" мали виборче право). Назовні волосне земство, ніби, мало широке право самоврядування. Але через те, що на голову волосного земства перекладалися адміністраційні функції волосного старшини, повітовий начальник, якому підлягав цей голова в межах цих функцій, мав повну можливість упливати й на земську волосну роботу. Але цього селяне не встигли відчути, а мужичий (що-до складу) характер

волосного земства кидався ввічі, і селянство й до цієї вранґелівської реформи не виявило гострого неґативного відношення.

Властиво цими двома актами й обмежуються успіхи Вранґеля з царини його діяльности, яко правителя. В инших галузях її він не визначився ще будь-якими вдалими реформами і, здебільшого, не виходив поза межі повсякденної праці.

Що-до самого адміністративного апарату, то хоч він і поставив собі завдання скоротити його, зробити більше гнучким, еластичним, одначе з того нічого не вийшло, про що в „Записках“ старано нічого не говориться. Чисто зовнішня реперація, і то на горі, в напрямку скорочення, не позбавили цей апарат старого характеру важкої бюрократичної машини, яка до того-ж, не зважаючи на диктаторський режим, мала й свою думку, й свою політику. Представники земельного самоврядування подають диктаторові меморандум про необхідність відродження самоврядування. Вранґель катеґорично обіцяє зробити відповідне розпорядження й на меморандумі власноручно піше „згоден“. Але нижче чорносотенний сенатор Глинка виписує про ту небезпеку, що може повстати в наслідок відновлення „соціялістичних“ земств, і ця резолюція перемагає вранґелівську — земських зборів скликано не було.

Другий приклад: при кожній нагоді багато говориться й пишеться про законність, про те, що для влади нема ні правих, ні лівих. Голова уряду Кривошеїн не раз проголошував, що ворог один — це большевики, і проти них він ладний іти і з правими, і з соціялістами. А проте, коли міністр юстиції довідався, що в складі почесних мирових суддів є кілька соціялістів, обібраних ще в 1917 році, негайно їх звільнив. До всього цього слід ще додати, що ввесь адміністраційний апарат був отруєний хоробою страшенного хабарництва.

Не зважаючи на офіційно викинуте гасло — „ліва політика правими руками“, в буденному повсякчасному житті політика ця була що-найчорнішою. Невмиручий дух славнозвісного „Освага“, похованого на Кубані, ширяв над Кримом. Переважаюча більшість преси, живучи урядовими субсидіями, була виразно чорносотенно-монархічною. Усна аґітація, переповнена злобою й ненавистю до инакомислячих, провадилася в тому-ж напрямі.

На чолі поліції стояв бувший директор ще царського департаменту поліції, ґенерал Климович, головним завданням якого була боротьба з большевізмом. Вранґель вважає його працю надзвичайно корисною і вбачає блискучу її атестацію в радіо, поданому з Севастополя до Москви після евакуації Криму, яке вимагало негайно надіслати „відповідальних працьовників через те, що таких у Криму не залишилося“.

Але й тут не все було вже так блискуче, як удає Вранґель. В орґанах його контр-розвідки досить було большевицьких аґентів, докази чого мала кубанська контр-розвідка, яку ввесь час ці аґенти поборювали, ніби за „самостійництво“, одержуючи за це винагороди й похвали начальства. Не вільним був від большевицької аґентури навіть самий штаб Вранґеля: помічник 2-го ґенерал-квартирмайстра, завідуватель політичним відділом полковник Сімінський був большевицьким аґентом, що признає й сам Вранґель. Та зрештою біля нього самого був тайний

аґент в особі ґенерала Болховітінова, бувшого виконуючого обовязки військового міністра Кубанського Уряду. Сам Вранґель, коли кубанці були ще на кавказько-чорноморському побережжі, попереджав їх, що Болховітінов дуже підозрілий що-до служби в большевиків. Але-ж, коли Кубанський Уряд позбувся був Болховітінова, то Вранґель пригрів його в Криму на амплуа свого неофіційного порадника в усіх військових справах, особливо стратеґічно-операційного характеру. Цікаво, що про це він а ні словом не згадує в своїх „Записках", хоч аґентурний характер діяльности Болховітінова на користь большевиків був усталений твердо ще за життя Вранґеля, оголошенням споминів одного з кубанських большевиків, В. Чорного. Та, зрештою, згадане совітське радіо мало рацію, бо й Болховітінов не залишався в Криму, а евакувався до Болгарії. Але про те, що витворяла поліція, прикриваючися боротьбою проти „большевізму", про її розправи з людьми, до нього непричетними, про переповнення цими людьми вязниць, про те, що всупереч офіційному благополучію, на Севастопольській шосі що дня грабували, що в каменоломнях під Керчю сиділи ввесь час червоні, а в горах зелені, котрі загрожували таким значним пунктам, як Феодосія, Євпаторія та Ялта, і котрі набрали такої сили, що з приводу заходів проти них при ставці скликалися наради — про це в „Записках" або ні слова, або згадується побіжно.

Лише в одній невдачі з царини своєї діяльности, яко правителя, признається Вранґель, і то досить затушовано, а саме, що-до змагань впорядкувати справу фінансів, яка що-дня гіршала. За те він вважає за плюс запровадження монополю закордонного експорту. А між тим, як раз саме цей монополь викликав цілу пошесть зловживань, і ніде не було такого великого хабарництва, як в Управлінні Торгу й Промисловости, а що-до позитивних наслідків, то вони не виправдали найскромніших надій, які покладалися на цей монополь. Характерно для кримських нравів, що навіть такі особи, як Кривошеїн, що був премєром Вранґелівського Уряду, були членами акційних торговельних підприємств, що одержували концесії на постачання Криму ріжними товарами й експорт хліба. Не меншою за Управління Торгу й Промисловости болячкою, і то т е ж такою, про яку Вранґель мовчить, були всі установи, що переводили реквізиції й постачання армії. Зловживання, що панували в них ще за старого режиму, тепер прибрали ґіґантських розмірів.

Взагалі, з запіллям, і зокрема військовим, було дуже негаразд. У спадщину від Деникіна Вранґель одержав непомірно велике військове запілля з усіма його хоробами. На початку він його скорочував, чистив і лікував, але перемогти не тільки всі його хороби, а бодай одну—гіпертрофію—не зміг.

Офіцерство, що його вигнано з запілля на фронт, умудрялося якось, незабаром, кидати його і діставати нові призначення подалі від фронту. На місце розформованих установ повставали нові. Функціонувала безліч ріжних комісій і підкомісій. Все це крало, брало хабарі, спекулювало й неймовірно зволікало справи, щоб як-найдовше можна було не йти на фронт. Яка була гіпертрофія запілля — досить такого прикладу. Підчас евакуації Криму Корніловська дивізія прийшла з фронту в складі

400 осіб, а коли сідала на пароплав, то в ній було вже коло 3,000 душ. Про це все диктатор також мовчить.

В чому йому пощастило, то це прибрати до рук, але й то лише до певної міри, фронтову армію, що була після Новоросійської евакуації в стані повного розкладу. Він дійсно зумів протягом короткого часу надати їй хоч зовнішньо пристойніший вигляд і піднести в її очах авторитет головнокомандуючого.

Цікаві де-які заходи, що вжиті ним у цій царині своєї діяльности. Насамперед він запровадив віддачу під суд на підставі не розпорядження військового начальства, а прокурорського акту обвинувачення. Далі утворив військово-судові комісії з участю представників від селянства, що-правда, тільки з дорадчим голосом. Ці комісії, що підлягали безпосередньо головному прокуророві, розглядали справи про вбивства, грабунки, розбої, крадіжки, самочинні й незаконні реквізиції та инші незаконні вчинки військових, що кривдили населення. При штабі кожного корпусу була заведена посада военно-судового начальника з широкою компетенцією, який підлягав безпосередньо головному военно-морському прокуророві. Діяльність контр-розвідки була поставлена під догляд і контроль военної прокуратури.

Цікаві також заходи до встановлення ладу й усунення військової сваволі в місцевостях, що їх звільнено від большевиків. При командирах корпусів були цивільні начальники з правами ґубернаторів. Підлягаючи, що-до управління своїм районом, безпосередньо командирові корпусу, такий начальник одержував загальні вказівки від міністра внутрішніх справ. При ньому були уповноважені міністерства фінансів, юстиції, постачання й хліборобства.

Та все це виглядало добре лише на папері. Військові начальники з прокуратурою не рахувалися й военно-судових комісій не визнавали. Головну ролю відогравали военно-польові суди, компетенція яких охоплювала майже всі порушення не тільки військових, а й цивільних карних законів. Нічого доброго не дав і інститут корпусних цивільних начальників. Населення місцевостей, що їх звільнювано від большевиків, було фактично „по-за законом“ і стогнало від сваволі й насильства і офіцерства, і салдатчини.

Більше позитивною сторінкою кримської діяльности Вранґеля — це були його військові операції, які він, як і в першому томі своїх спогадів, описує досить докладно. У провадженні їх він виявив велику ініціятиву та рухливість і не аби-які комбінаторські й маневрені здібності. Що-правда, в значній мірі допомагав йому польсько-український фронт, котрий для большевиків був головним і приковував до себе переважаючу більшість їхніх збройних сил.

Кульмінаційною точкою його військових успіхів був погром у середині червня в Північній Таврії кінної ґрупи Жлоби, а прикладом неуспіху в умовах, що може саме ґварантували успіх, і то як ніколи — десант на Кубань.

Та була у Вранґеля й хронічна хороба в його операціях, соркома всіх його блискучих стратеґічних планів, що ввесь час висіла над ним дамокловим мечем, який зрештою впав і поклав кінець його кримській

епопеї—це Каховський тет-де-тон у руках червоних, яким Вранґелеві не вдалося навіть на короткий час оволодіти, не зважаючи на всі його зусилля. Володіючи Каховкою, що лежала всього в 70 верстах від Перекопа, червоні ввесь час загрожували відрізати від кримської бази головні сили Вранґеля після того, як вони вийшли з Криму на Північну Таврію, і центром їх став Оріхів (від якого до Чонґарського мосту через Сиваш коло 160 верстов), перешкоджаючи Вранґелеві посуватися далі на північ. А коли він в-осени, після того, як червоні, підписавши перемиря з Польщею, стали зосереджувати свої сили проти нього, спробував був розбити їх удалим широким маневром на північ від Перекопу, то вся його операція на самому її початку була зруйнована головним чином фланґовою атакою червоних від Каховки.

Але всі військові операції Вранґеля тісно були звязані й переплетені з політикою. З останньою-ж у нього не все було гаразд, і це, в значній мірі, невтралізувало наслідки воєнних успіхів і наперед усувало ґрунт для належного розвитку й використання їх. Траплялося, що иноді він із кількох операційних планів вибирав той, який обіцяв найбільше приятливих політичних наслідків, і, зрештою, через це програвав.

Свою політичну діяльність Вранґель почав був ніби цілковитим розривом із політикою Деникіна.

„Билися й проти большевиків—казав він у першому своєму інтерврю представникам преси — билися й проти українців, і проти Ґрузії, і проти Азербейджану й лише не вистачало, щоби почали битися проти козаків, що складали половину нашої армії й своєю кровю на полях боїв злютовали звязок із реґулярними частинами. Нарешті, проголосивши єдину, велику й неподільну Росію, прийшли до того, що розєднали всі противобольшевицькі російські сили й поділили Росію на цілу низку ворогуючих між собою утворів. Я бачу до відбудови Росії цілком инший шлях“ *).

„Кілька день тому я склав умову з представниками всіх козацьких військ, яка усталює межи мною й козаками певні взаємовідносини; козацькі краї залишаються самостійними в свойому внутрішньому самоврядуванню, але їхні збройні сили цілком підпорядковуються мені.

„В краях некозацьких я обєднав всю повноту цивільної й воєнної влади без жадних обмежень, при чому я маю намір широко звертатися за допомогою до громадянських сил у випадках, коли доведеться розвязувати питання внутрішнього життя.

„...З ким хочеш,—але за Росію—оце моє гасло“ (ст. 43—44).

---

*) Тут Вранґель, наводячи це інтервю у споминах, викинув, очевидно, щоби „нє развращать“ росіян, цілий ряд „крамольних“ думок, що їх висловлював у Криму, певно з тактичних міркувань для ріжних самостійників, із якими треба було кокетувати.

„Хай серед хорого тіла, що розкладається, — казав він,—вільно відживають окремі клітини, і обовязок доброго лікаря мусить полягати в обєднанні їх, не руйнуючи кожної. Чим більше буде здорових клітин, тим скорше буде припинено процес розкладу“. „Юг Россіи“, № 13, 11.IV. 1920).

Але вже навіть з цього інтервю випливає сумнівність розриву з політикою Деникіна. Деникіна осуджує за поборювання України, а сам не визнає за нею права навіть на те внутрішнє самоврядування, яке залишає козацьким краям. Що-до неї, то, як до некозацького краю, він засвоює собі „всю повноту військової й цивільної влади без жадних обмежень". Це так в інтервю. Не ліпше й у дійсності. України, як державного орґанізму, в нього не існує.

Плануючи вихід із Криму й продовження боротьби проти большевиків на чисто українській території та й її силами, він оголошує відозву, в якій говорить: „Слухайте, „русскіе" люди, за що ми боремося: ...за визволення „русскаго" народу з-під іга комуністів, бродяг і каторжників, що дорешти зруйнували Русь Святую... За те, щоби правдива воля й право панували на Русі; за те, щоби „русскій" народ сам обібрав собі хазяїна. Поможіть мені, „русскіе" люди врятувати батьківщину".

В Криму знаходився певний гурток українських діячів, переважно поміркованих і правих течій української політичної думки. З ними Вранґель пробував порозумітись *), але з цього нічого не вийшло, бо це були люди, для яких — Україна все-ж таки була державним орґанізмом, а для нього — Малоросією, залюдненою російським населенням. Він ладний був умовлятися відносно неї з Польщею, але не з нею самою; їй — лише октроїрування широкої автономії в межах майбутньої російської держави (ст. 86).

Через це уникається всього, щоби говорило про Україну, як про державний орґанізм, який має свій Уряд, свою Армію. Термін „українська армія" зявляється в практиці Криму, та й то перед зовнішніми чинниками (Францією), від яких залежала допомога **), — лише з осени, коли воєнна ситуація для нього погіршала. До того-ж часу Армія У. Н. Р. — це лише один із найбільш значних партизанських відділів під командою Омеляновича-Павленка, що є собі по суті таким-же партизаном, як Махно, Грішин і инші, вся діяльність якого не виходила за межі нападів на транспорти, валки та ешелони червоних. Тут Вранґель у стилізації

*) У цих спробах, коли після заключення перемиря на польсько-російському фронті стало відчуватися наближення катастрофи для Криму, Вранґель зайшов був так далеко, що дозволив скликати український зїзд, на якому при участі його представника ґенерала Присовського обговорювалося питання про утворення української армії. І. М. Леонтовича він призначив при свойому уряді радником по українських справах, а Присовського поставив на чолі окремого управління у справах України і навіть дозволив почати орґанізацію українських військових частин. Та про це все в „Споминах" — а ні слова.

**) Між иншим, шукаючи цієї допомоги, Вранґель не дуже рахувався з правдою, малюючи і дійсний стан речей, і перспективи. Так, наприклад, у меморандумі з 3 вересня 1920 року до французького уряду він каже, що на фронті у нього 110,000 вояків, тоді як у дійсності їх було всього 33,000, що він і сам визнає (ст. 186). Невдачу Кубанського десанту він змальовує, як тимчасову зміну планів і, навіть, як успіх; обіцяє, цілком безпідставно для того часу, координацію з чинами Української Армії і згоду з нею та захоплення Донецького Басейну й Кубані, хоч в дійсності сам вважав, що „невдача кубанської операції віднімала останню надію одержати допомогу" за рахунок місцевих засобів і тягла за собою неминучу загибель (ст. 156).

заходить так далеко, що читач, незнайомий із дійсним станом речей, може зробити висновок, що Армія У. Н. Р. (за кваліфікацією Вранґеля — один „із найбільш великих партизанських відділів“), була в звязку з Вранґелем і одержувала від нього допомогу зброєю, набоями і грішми (ст. 178).

В той-же спосіб трактує Вранґель і військову делеґацію Армії У. Н. Р., що у відповідь на його заходи навязати стосунки з Українською Армією, на чолі з полковником Литвиненком їздила до Криму *).

Про що говорилося з цією делеґацією, і чим розмова кінчилася, — Вранґель теж замовчує.

Вранґелеві потрібна була не орґанізована українська державна військова сила, а окремі партизани, і він їх старано вишукує й навіть підтримує, як наприклад: Грішина, Процана, Яценка, про що й згадує в „Записках“. Замовчує лише соромливо про своє кокетування з Махном і спробу порозуміння з ним, яку той із призирством відкинув. Це останнє не перешкодило, однак, вранґелівським ґенералам твердити у відозвах до населення, що з Добрармією „за одно й неутомимий Махно, й українські отамани“, а офіційним і офіціозним часописам — містити вигадані „оперативні сводки штабу армії Махна“.

Та обставини все ж вимагали, хоч-не-хоч, рахуватися з ненависною баронові Україною. З позбавленням анґлійської допомоги треба було шукати иншої, а такою могла бути тільки французька. Французький-же уряд, як повідомляв Маклаков, підпираючи поляків, відкидав можливість анексії ними Наддніпрянщини й міг визнати де факто Україну (ст. 48), а покищо вимагав координування чинів вранґелівської армії з операціями польсько-українських військ.

Спочатку Вранґель рішуче ухиляється від розмов на тему про політичну умову з Польщею й Україною і погоджується лише на військово-оперативну координацію з їхніми збройними силами, „не торкаючися, до закінчення боротьби, жадних дражливих політичних питань“ (ст. 75). Проте необхідність дістати допомогу французів змусила Вранґеля „торкатися й цих питань“, правда в формі обережній, і не називаючи України. З доручення Вранґеля Струве повідомляє 7—20 червня голову французького уряду, що Вранґель поклав в основу своєї внутрішньої політики між иншим такі принципи: „майбутня орґанізація Росії повинна базуватися на договорі, що його складено між політичними нововитворами, які фактично існують. Які-б не були в майбутньому взаємовідносини ріжних частин Росії (зараз розділеної),—політична орґанізація їхніх територій і конструкція їх федеративного союзу повинна бути заснована на вільному вияві волі населення через репрезентативні збори, які обіраються на демократичних основах“ (ст. 107—108). Але як тільки французи визнали уряд Вранґеля де-факто, а Північна Америка висловилася за захования єдности Росії, Вранґель одразу міняє вже ці принципи, і той-же Струве пише, що-правда, „довєрітельно“ представникові Америки Мак-Колі: „Ґенерал Вранґель не раз заявляв, що його ціль полягає

*) На жаль, цей цікавий момент ще й досі не освітлений в українській мемуаристиці.

в тому, щоби дати можливість російському народові самому вільно виявити свою волю відносно майбутньої форми правління в Росії. Він ще раз підтверджує свій намір створити умови, які дозволять скликання національних зборів..., які-б установили форму правління в новій Росії" (ст. 169). Таким чином, ніяких договорів, ніяких репрезентативних зборів, окремих федеруючихся частин уже немає. Єдине національне зібрання, яке диктуватиме свою волю всім народам Росії *).

Отже, всупереч загальній опінії, що Врангель не був таким упертим неділимцем, як Деникін, треба признати, що в цьому відношенню він був не ліпший за останнього, лише менш ригористичний і більш еластичний у тактиці. Це все особливо яскраво виявлялося в козацькому питанні.

Тут він теж проголошує розрив із політикою Деникіна, але його шляхом іде ще далі за нього. 2 квітня (старого стилю) Врангель складає з отаманами Дону, Кубани, Тереку й Астрахани умову про спільну боротьбу проти большевиків, згідно з якою до нього переходить вся повнота военної влади у відношеннях стратегічного й тактичного вжитку козацьких частин, а також і у відношенню инших питань, звязаних із провадженням військових операцій. Але не пройшло й кілька день, як він без усякої попередньої розмови з донським отаманом (обмежившись лише, після того, як вже написав наказа, запитанням: „Ви нічого не маєте проти того, що я згадую про вашу згоду") звільняє донського командарма, ґенерала Сидорина, начальника його штабу, ґенерала Кельчевського й ґенерал-квартирмайстра Кіслова за „самостійницький" дух донського офіційного орґана „Донской Вѣстник" **) і призначає замість Сидорина — ґенерала Абрамова. (Трохи пізніше Сидорина й Кельчевського було віддано під суд і засуджено за „бездѣйствіе власти" на деґрадацію, позбавлення всіх прав і чотири роки каторги, та Врангель цю кару замінив на звільнення зі служби в дисциплінарному порядкові).

Проходить ще кілька днів, і на цей раз вже кубанського отамана, ґенерала Букретова, Врангель наказує не випускати з Криму за те, що той підчас наради не погодився з ним, відносно зміни старшого командного складу кубанських частин.

Я вже зазначав, як Врангель задивлявся на можливість боротьби з большевиками, почавши з перших-же днів свого командування готуватися до евакуації. І разом із тим він пробує (про що в „Споминах" не згадує) притягти до відповідальности кубанських проводирів за капітуляцію кубанської армії біля кордонів Ґрузії („за ганебну зраду справі відродження Росії", як то кваліфіковано було Головним Военним і Военно-

---

*) Про дійсні позиції Врангеля в українському питанні краще всього свідчить такий факт. Кокетуючи, особливо перед Европою, „непредрѣшенчеством", він підпирає Моркотуна і його „український національний комітет", який, на його, Врангеля, думку, можна було використати, як противагу українцям-самостійникам.

**) Ця „самостійність" зводилася до пропаганди створення Доно-Кубано-Терської держави, яка в союзі з Кавказом і Україною, під гаслами: „земля й воля" та „народня влада на всеросійських установчих зборах", привела-б до Російської Федеративної Демократичної Республіки.

Морським Прокурором при зарядженні слідства), що сталося, властиво, в наслідок політики Добрармії що-до Кубани, ставлячи їм у вину те, що вони, передбачаючи скорий упадок Криму, не радили перебиратися туди козакам.

Торкаючися самої капітуляції Кубанської армії, історія якої ще й досі як слід не висвітлена, він, добре знаючи, як і що було, продовжуючи деникінську традицію обвинувачувати в усьому самостійників і Раду, допускається де-яких тверджень, які абсолютно не відповідають дійсності. Він каже, що розпочали переговори з большевиками командуючий кубанською армією ґенерал Морозів і де-які члени Ради. В дійсності-ж розпочати переговори ухвалила нарада вищих військових начальників. Кубанський військовий отаман подався на димісію й передав булаву голові Уряду п. Іванісові не підчас капітуляції армії на побережжі, а через чотири тижні в Ґрузії. Жадного пограбування кубанської скарбниці членами Ради самостійниками не було. А от неділимці і творці „русскаго дѣла“ ґенерали Шкура, Покровський і инші дійсно пробували її захопити.

Перші воєнні успіхи після обняття влади, які до певної міри залежали від подій на польсько-українському фронті, ослабили евакуаційний настрій Вранґеля, і він почав мріяти про те, щоби за допомогою Франції втриматися в Криму, приєднавши до нього північну частину Таврії й південну Херсонщину та Катеринославщину, які служили-б економічно-харчовою базою для нього й давали-б для поповнення армії певні континґенти. Але-ж перші експедиції переконали його в тому, що це не те, чого йому було треба. Селяни ні хліба не давали, ні до війська не йшли. Борючися проти ухилення від мобілізації та з дезертирством, Вранґель видав наказа про конфіскацію майна родичів дезертирів і втікачів від мобілізації. Наказ цей переводився в життя спеціяльними карними загонами (про що в „Споминах“ не згадується), та все це було ні до чого.

Отже, „єдиним джерелом поповнення армії, — як каже він, — могли бути ще козацькі краї. Після розвалу армії ґенерала Деникіна десятки тисяч козаків розійшлися по станицях із кіньми, зброєю й амуніцією. Величезні бойові запаси було кинуто на Північному Кавказі й Донщині. Не зважаючи на те, що на Донщині й на Кавказі протягом кількох років точилася кривава боротьба, ці краї були багатіші місцевими засобами. Відомості нашої розвідки з Кубанщини й Донщини були сприяючі. В цілій низці станиць козаки повставали проти совітської влади“ (ст. 120).

На першому плані, звичайно, стояла Кубань, і Вранґель планує туди орґанізацію десанту. Про його невдачу вже згадувалося вище. Вранґель сам каже, що в цій невдачі була значна доля і його вини, яка полягала в тому, що він не ввійшов у подробиці розробки й підготовки операції, доручивши все це ґенералові Шатілову (ст. 163).

Дійсно дуже зле було розроблено, майже не зачеплено, питання про орґанізаційну технічну підготовку Кубани до зустрічи десанту. Мало було артилерії: $1^1/_2$ — 2 гармати на тисячу вояків. Зле було підібрано вищий командний склад. Не відповідала умовам і обставинам операції система окремих самостійно-чинних відділів.

Головне-ж, про що Вранґель не згадує, це те, що через всю підготовку десанту червоною ниткою проходила політична інтриґа, яка мала на меті віддати Кубань у повне розпорядження Вранґеля.

Кубанський уряд, якому належала ідея десанту, знаючи добре населення краю, планував переведення його силами кубанців під гаслом незалежности Кубани. Вранґель на початку годився на це, обіцюючи не втручатися в кубанські справи й обмежиться лише зверхнім воєнним керовництвом, передаючи навіть всю техніку орґанізації десанту й усі необхідні засоби тому командному складові, який висуне Кубанський уряд. Але незабаром, знайшовши опертя в кубанських русофільських колах, котрі ним субсидувалися через члена Ради Фендрикова, він у рішучий момент все змінює: орґанізацію десанту під гаслом „боротьба за Росію“ переводить через своїх людей; на чолі десанту ставить кубанських неділимців; складає кадри військового й цивільного управління з росіян і слухняних кубанців, на чолі з ненавидженим бувшим отаманом Філімоновим, і вживає заходів, щоби не пустити на Кубань орґанів законної кубанської влади. А підписавши 4 серпня з отаманами договір, яким ґварантував козацьким краям повну незалежність у їхньому внутрішньому устроєві й управлінні, висаджує десант на Кубань із тим, щоби, захопивши Катеринодар, обернути її в своє ґенерал-ґубернаторство.

У наслідок усього цього населення Кубани, яке спочатку радісно вітало десант і тисячами приєднувалося до нього, побачивши, що він несе краєві не що-инше, як продовження деникініяди, швидко остигло, і большевики, використавши де-які, не такі вже значні й непоправні помилки військового проводу десанту, швидко зліквідували його.

Ще один приклад щирости Вранґеля. В південних гірських повітах Кубани в середині літа вибухло повстання проти большевиків. Добитися для нього у Вранґеля серйозної підмоги, крім лантуха нічого не вартих паперових грошей, не можна було аніяк, через те тільки, що Вранґель не мав безпосереднього стику з проводом повстання і можливости впливати на нього. У наслідок браку своєчасної допомоги, на прикінці вересня большевики виперли повстанців на беріг Чорного моря, біля ґрузинського кордону.

Виконуючий обовязки отамана п. Іваніс вимагає негайної допомоги й сам лагодиться їхати туди. Але Вранґелеві зі зрозумілих причин не хочеться цього, і він наперед міноносцем висилає ґенерала Шатілова, „дабы установить связь с повстанцами“, а відїзд Іваніса з набоями й харчами затримує, і коли той нарешті прибуває туди, то застає ситуацію, яка усуває всяку можливість продовження боротьби з большевиками; залишилося лише якось рятувати вже не справу, а самих повстанців. Цю затримку Вранґель пояснює штормом. Але в дійсності вона була викликана, з одного боку, бажанням Вранґеля, щоби Шатілов перший прибув до повстанців, а з другого, стараннями кубанських русофілів, що планували на банкеті, якого малося влаштовати на честь Моркотуна, — змусити ненависного їм самостійника Іваніса висловитися за єдину-неділиму (чого, до речи, вони не діждались). Шторм захопив транспорт уже в морі, і хоч Вранґель і хвалиться, що надіслав ним і набої, й харчі, але всього цього було так мало навантажено, що вага його

ледве перевищувала нормальний баласт пустого пароплаву, що й виявилося підчас шторму.

Між иншим, слід зазначити, що з-за Кубани червоне командування в критичний момент не змогло належно підперти свій західній польсько-український фронт. А. Голубев, в книжці „Врангелевскіе десанты на Кубани" (Гос. изд. Ленинград 1929), каже: „десантна операція Вранґеля на Кубань займає найвидніше місце в цілій літній кампанії 1920 року. Для червоної армії вона обєктивно виявилася найбільш важливим відтинком із усіх існувавших тоді фронтів... Кількістю зосереджених на ньому червоних сил, він залишав позаду решту фронтів і зокрема найважливіший у той час західній". Далі, навівши цифри, які говорять, що в другій половині серпня, після поражки під Варшавою, на західньому фронті було 40,000 червоних вояків, на Кримському 45,000, а на Кубанському 51,991, з котрих 26,977 було взято з резервів фронту й головного командування, і зазначивши, що на Кубань було надіслано де-які частини, шо призначалися на польський фронт,—резюмує: „Як-що взяти під увагу, що на західньому фронті в цей період було кинуто значно менше резервів, ніж на противодесантному, то стає цілком очевидним уплив цієї операції, як і взагалі активности Вранґеля, на нашу боротьбу з Польщею".

Дуже багато цікавих моментів зі своїх взаємовідносин із козаками, зокрема з Кубанцями, Вранґель старанно замовчує. Хоча-б, наприклад, історію складення з отаманами й урядами Дону, Кубани, Тереку й Астрахани так званої Севастопольської умови, яка йому була потрібна для осягнення визнання Францією його уряду *).

Взагалі треба сказати, що й другий том „Споминів" Вранґеля, також як і перший, цінний головним чином тим фактичним матеріялом, який подається про воєнні операції, вимагаючи однак великої обережности там, де він торкається питань політичних. Тут багато нещирости, перекручування, і то все такого характеру, що надає всій політичній фізіономії автора риси якоїсь несолідности, несталости **).

Ті, хто знав ближче вдачу Вранґеля, називали його „корнетом", і дійсно якимсь „корнетом" пройшов він через певну фазу революційної

) Між иншим, твердження Вранґеля, що виконуючий обовязки кубанського отамана п. Іваніс сидів у Ґрузії й прибув до Криму після визнання Францією Кримського уряду просити в нього дозволу скликати Краєву Раду) — не відповідає дійсності. Пан Іваніс після капітуляції на початку травня Кубанської армії виїхав був до Криму, звідкіль прибув до Ґрузії в кінці травня, а на початку липня знову був у Криму, де й залишався до кінця вересня.

**) Хоча ті-ж самі риси й що-до бойової мемуаристики в праці, головним чином, проєктування операцій та змагання поставити на свойому в переведенні та висвітленні їх, цілком слушно зазначає у Вранґеля і ґенерал Деникін у статті „Мой отвѣт" (о воспоминаніях ґен. П. Н. Вранґеля—Илюстрированная Россія №№ 22—24 1930 г.).

---

*) Ходило про скликання не Ради, а наради її членів, бо кворума за кордонами Кубани не було. І просилося не про дозвіл на це, а про ґарантію недоторканости членам Ради, що перебували в Тифлисі й займали виразно ворожу позицію, що-до Вранґеля і його політики.

боротьби, приступаючи з „удалю“ корнета до великих і складних соціяльних та національних питань, що їх висунула російська революція.

Честолюбивий, енерґійний, захоплений жадобою влади, що ввесь час вабила його й підштовхувала на конкуренцію з Денікіним, — Вранґель швидко відмовляється від цілком правильно усвідомленої думки про неможливість боротися проти червоної Москви, спираючися на один Крим, та необхідність своєчасно евакуовати його. Він пробує продовжити боротьбу, підбадьорений успіхами підчас операцій, що мали, властиво, завданням лише прикрити Крим на час підготовки його евакуації. Захопившись цією думкою, він, викинувши гасло, „хоч із чортом, але за Росію й проти большевиків“, і ховаючи свої дійсні переконання,— намагається всім догодити: з республіканцями Вранґель республіканець, з монархістами — монархіст, із централістами побивається над єдиною неділимою, а з федералістами мріє про федерацію. Тільки з самостійниками він ніяк не міг знайти спільної мови, хоч і в цьому проголошував розрив із денікінською політикою, і за це доля помстилася на ньому. Чи то тут його зраджувала еластичність і певна безпринциповість, чи перешкоджало оточення, яке по суті було не ліпше за денікінське, а то навіть і гірше,—але й він, як і його попередник, пссковзнувся на фатальному для них, як для росіян, національному, стисліше українському, питанні не зрозумівши, що для всякого „собірателя землі русской“, який починає цю справу з півдня й хоче перевести її силами України,—остання, не зважаючи ні на які його здібності, ні на які його успіхи, може бути тільки могилою його починів і „карери новітнього Івана Калити“.

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ.

Гетьманщина.

(**Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована Історія України 1917 — 1923 р. р.** II том. Українська Гетьманська Держава 1918 р. Ужгород 1930 р. 424 стор. (LXXXVI. Ціна 2,25 ам. дол.).

Не можна не вітати від щирого серця появу II тому історії України п. професора Дорошенка.

Кожна праця, що малює ту або ту добу боротьби України за її державність, є вже цінна сама по собі, як історичний матеріял, хоч-би й не було в ній суто історичного обєктивізму.

Надзвичайно цінна повинна бути тому історія гетьманщини, цієї цікавої доби відродження України, яку висвітлює, й на підставі архівних матеріялів, і на підставі власних спогадів людина, що перебувала в гущавині всіх подій цієї доби, як міністр закордонних справ протягом майже всього гетьманату.

Шановний автор підкреслює, що хоча за останніх десять років появилося немало різних споминів і записок про період гетьманщини, але здебільшого їх писали люди, ворожі до гетьманства, зі спеціяльною метою його понизити та зогидити — „тому в їхніх споминах події й особи виступають здебільшого в кривому зеркалі" (стор. 4).

Як відомо, різні бувають „криві зеркала", в одних люди вбачають себе надзвичайно зменшеними, а в інших значно збільшеними.

Історія-ж безумовно не визнає жадних кривих зеркал, людські постаті, події повинні відбиватися в ній такими, якими вони й були в дійсності, ані зменшеними, ані збільшеними. Далі, шановний автор, хоч сам і зазначає, що він не може претендувати на „повний і всесторонній образ подій", що багато сторінок описуваної від нього доби освітлено „дуже неповно й може навіть не зовсім точно", що не міг він „холодно, безстороннє" змалювати цю добу, всетаки покладає надію, що ця книга допоможе „пролити світло правди на той період, який при всіх його помилках і розчаруваннях був періодом найбільшого виявлення української творчости

в сфері політичного, економічного й культурно-освітнього будівництва“ (стор. 4).

Тоб-то періодом набільшого виявлення, як-що порівнювати цей період із іншими періодами існування, очевидячки, самостійної України, а таких періодів, як відомо, було всього три: період Центральної Ради від проголошення самостійности України, період гетьманату й період Директорії.

З них період Центральної Ради, який треба, безумовно, починати лише з часів повернення її до Києва, тягнувся неповні 2 місяці, причому й на цей період припадало відвойовування частини території від большевицької навали; період гетьманату тягнувся сім із половиною місяців; причому з них шість із половиною місяців припадало на цілком мирні часи існування держави за охороною наймогутнішого, хоч і чужого війська, і період Директорії, який, можна вважати, тягнувся лише місяць, бо вже в другій половині січня 1919 року большевики захопили частину Лівобережжя, а незабаром і саму столицю Держави, і який період абсолютно не можна вважати за мирний. Отже з цих трьох періодів гетьманат, що був незрівняно довший за інші періоди, на думку шановного автора й був періодом найбільшого виявлення української творчости.

Перш за все, з приводу де-якого непорозуміння, яке може зясовується тим, що автор цих рядків лише де-кілька місяців, як опинився на еміґрації й тому, цілком зрозуміло, не є au courant усіх політичних подій української еміґрації різних її напрямків.

Шановний пан професор наприкінці своєї передмови висловлює свою подяку за заподіяну йому допомогу підчас писання цієї праці багатьом особам і по першому плані „Ясновельможному Пану Гетьману П. П. Скоропадському“ (стор. 4).

Але-ж усім, здається, добре відомо, що ще 14 грудня 1918 р. гетьман Павло Скоропадський офіційно зрікся гетьманства.

Зазначено це й в „історії“ пана професора на сторін. 424.

Оскільки-ж памятаємо ще засади Державного Права, обрання на Голову Держави є акт двохсторонній, а саме: з одного боку яскраво виявлена воля народу, що обирає, і з другого—згода особи, що її обирають.

Щоби зріктися влади, досить однієї ясно виказаної волі Голови Держави, але як-що-б колишній Голова Держави побажав знову привернути до себе свою колишню владу, то тут однієї його волі замало, він уже є цілком приватна особа, треба знову ще й волі народу з цього приводу, яка мусить бути цілком яскраво виявлена.

Звичайно трапляються щасливі coups d'êtat, але це вже не теорія, а практика.

І там, на Великій Україні щось не було чути, щоби нарід український, який не заперечував свого часу зреченню гетьмана Павла Скоропадського, знову обрав-би кого-небудь на гетьмана. Ось чому ніби-то й незрозуміло, як шановний автор може дякувати „Ясновельможному Пану Гетьману П. П. Скоропадському“, коли п. Ско-

ропадський зрікся гетьманства ще 11 років тому, хоч може й „на швидку руку“, як зазначає шановний автор на сторінці 424.

Але перейдемо до самої книги. Увесь період, по повороті Центральної Ради до Київа, тоб-то з початку березня до кінця квітня 1918 року—неповні 2 місяці,—шановний автор характеризує, як політику утопій і безсилля. У цій характеристиці безумовно є велика доля правди, але забуває шановний автор додати, що це-ж був орґанізаційний період творення Самостійної Держави, по революції по першій українсько-російській війні, коли вся територія Держави, що її будувалося цілком наново, була охоплена вогнем національної й соціяльної боротьби, коли величезне море збаламученого сорокамільйонового народу фізично ще не мало змоги заспокоїтися, ввійти до своїх берегів.

І не зважаючи на це, де-що-ж було зроблено, апарат міністерств, центральних інституцій, губерніяльних, а почасти й повітових установ, було утворено, утворено цілком наново й досить незле, бо гетьманський уряд, уряд бюрократичний, цілком із нього скористувався, а дальші, за часів гетьмана, зміни в цьому апараті провадилися вже в усякому разі не через його непрацездатність. Здоровий державний розум безумовно брав гору над „політичною утопією“, й переворот або, краще сказати, зміна була-б все одно неминуча.

Надалі шановний автор у II розділі своєї книги під назвою: „П. П. Скоропадський. Підготовка державного перевороту й встановлення гетьманства“ має на увазі зробити теж свого роду підготовку й довести читачам, що постать Павла Скоропадського була цілком відповідною кандидатурою на Гетьмана України.

Здається нам тільки, що не зовсім „точно“ малює шановний автор постать Гетьмана Івана Скоропадського, предка останнього гетьмана України, пробуючи зробити з неї, хоч і опортуніста, але все-таки свідомого значного українського патріота. Шановний автор зазначає, що Іван Скоропадський був все-таки вірний тодішнім змаганням і ідеалам української старшини (стор. 22).

Але якої старшини? Тієї, що її змагання були як-найбільше загарбати собі нерухомого та рухомого майна та багатіти на теплих посадах за московською окупацією, що її ідеал був лише власний, особистий добробут, а не добро Батьківщини?

Звичайно може й трудно вимагати чогось іншого за часів панування реакції, такої завжди природньої по невдалому повстанні, але-ж все-таки „точніше“ було-б дотримуватися природніших фарб, малюючи Гетьмана Івана Скоропадського, абсолютно безкольорову історичну постать, що його, як і пані гетьманову, досить яскраво висвітлено вже в народніх піснях та прислівях, в літературі та історії.

Безумовно ця політична безкольоровість Гетьмана Івана Скоропадського не може мати жадного відношення до характеристики його потомка, тим більше не прямого. І не можна не погодитися

з шановним автором, що родина Скоропадських або більша частина її відограла де-яку ролю в життю України.

У бібліотеці покійного нашого батька Олександра Лазаревського переховувалося надзвичайно цікаве листування тітки пана Павла Скоропадського Єлисавети з Григорієм Милорадовичем (тоді ще не ґрафом, а лише Грицем), де дуже яскраво висвітлено було постать цієї української патріотки, що надзвичайно захоплювалася українським історичним романтизмом і була як-що до тих часів досить ярою, може й своєрідною, українською самостійницею. Там-же зберегалося листування Василя Горленка, де була досить прихильна характеристика Павла Скоропадського, тоді ще молодого старшини. Небіжчик Василь Горленко доводив Олександрові Лазаревському, людині іноді може занадто демократичній, що Павло Скоропадський, не зважаючи на своє аристократичне походження, багатство, військову службу, дійсно щиро цікавиться старою Україною, й покійний наш батько кінець кінцем змушені були з цим погодитись.

На жаль, це все загинуло за часів бурхливих років.

Описуючи постать п. Павла Скоропадського, шановний автор зазначає, що ще 1917 року він придбав собі велику популярність у „національно настроєних військових українських колах". Але не зовсім це доводить так, як годилося історикові.

Наприклад, зазначаючи в своїй „історії України", що ще 1917 року Центральна Рада й ґенеральний секретаріят побоювалися цієї популярности п. Павла Скоропадського, побоювалися, що він зробиться гетьманом (стор. 27), — шановний пан професор Дмитро Дорошенко, щоби довести це, тільки всього посилається на книгу Д. Дорошенка „Мої спомини з недавнього минулого", кн. II, стор. 46, не наводячи доказів своїх тверджень.

Як-що-ж ми, гадаючи знайти які-небудь документальні дані, звернемося до цього первісного джерела, то там можемо причитати: „Коли я... спитав у розмові Шинкаря, чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар відповів мені: „боїмось, що він схоче стати гетьманом!" Це саме я чув і від інших, у тім числі й від Петлюри". Оце й усе. Ми не бажаємо заперечувати популярности п. Павла Скоропадського, але все-таки дозволяємо собі поставитися з де-яким сумнівом до „національних" настроїв цих військових кол, бо здавалося-б, чого-ж краще було, як підчас перевороту та й потім спиратися на ці національно настроєні військові українські круги й українське козацтво, а ніж користуватися послугами росіян офіцерів, та засновувати для цього особливу орґанізацію, „яка в основу своєї діяльности поклала компроміс у соціяльних питаннях, демократизацію державного ладу в межах нешкідливих для державної сили й українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства, але шляхом повільного притягнення цих верств до культурної й державної роботи", тоб-то так звану „Українську Народню Громаду" (стор. 29).

Але орґанізацію цю-ж було утворено й наприкінці березня 1918 року, як зазначає шановний автор, у думках провідників цієї

орґанізації вже склався твердий погляд, що тільки сильна диктаторська влада в руках однієї людини може вивести Україну з безладдя й анархії. Найкращою формою для такої влади була стара історична форма Гетьманства, а найвідповіднішим кандидатом до тієї влади був П. П. Скоропадський (стор. 29).

Може й дійсно ці рядки мають рацію, відповідаючи тодішньому справжньому станові річей на Україні, може дійсно з історичного погляду не можна заперечувати й проти такої вихідної точки, й проти самої кандидатури Павла Скоропадського, але-ж із кого складалася ця Українська Громада, хто були її провідники? Чи це дійсно були щирі українські народні патріоти, може й правішого напрямку, що бажали вивести батьківщину з безладдя?... Хто були ці „українці", що вже від себе повинні були „повільно притягати русифіковані культурні верстви українського громадянства до культурної й державної української роботи"?

Ці українці були, за переліком самого шановного автора, Сахно-Устимович, Гижицький, Пащевський, князь Кочубей, Воронович і Любинський (стор. 29). До них шановний автор забув додати ще Олександра Вишневського, який відограв не малу ролю в підготовленню перевороту.

Але треба безумовно раніше умовитися, кого мусимо вважати за українців у цілковитому розумінні цього слова, чи для цього досить одного походження з України та може ще українського прізвища, чи може ще чогось треба?

Бо тоді за українців у нас підуть і Василь Шульгин з „Кієвлянина", й Піхно, й Савенко... Так хто-ж це були перелічені вище особи?

Сахно-Устимович, людина не тільки мало, як зазначає шановний автор (стор. 54), але й зовсім не відома серед національних українських кругів; М. Гижицький, великий земле- й домовласник, людина відома в Київі не тільки за ворожість до всього українства, але навіть за справжнього, як то кажуть, україножера.

Князь В. Кочубей, сам теж один із претендентів на гетьманську булаву, величезний землевласник, колишній помішник міністра імператорського двору за царських часів.

В. Воронович, великий землевласник, колишній Басарабський ґубернатор за царських часів.

Любинський, власник у Київі бактеріолоґічного кабінету, колишній радний Київської міської Думи, добре відомий у Київі за дореволюційних часів за чорносотенця, вороже настроєного до українства.

Олександер Вишневський, із заможніх землевласників на Сквирщині, колишній член Ґуберніяльного Правління в Київі, а потім член одного з губерніяльних „присутствій" у Вільні, людина, що завжди ставилася до України, як „Малоросії" і „Юго-Западного краю".

І лише Іван Пащевський цілком відрізнявся від інших. Син священника, колишній семінарист, закінчивши правничий факультет,

він до революції розпочав працювати в судовій офіції, а за часів Центральної Ради—урядовцем у міністерстві судових справ; це був дійсно щирий українець у хорошому розумінні цих слів.

Людина надзвичайно працездатна, він виконував усю чорну роботу в громаді, а крім того потрібної хвилини його завжди висували вперед, як справжнього українця, що в своїй особі мав втілювати „українські національні круги", правда, зараз-же й відсовуючи назад.

Цікаво відмітити долю членів цієї громади, зараз-же по перевороті: князь Кочубей, що вважав себе в жадному разі за не гіршого від Павла Скоропадського, зрозуміло, подяки не потрібував, задоволившися цілком поверненням собі всіх своїх численних маєтків.

Сахно-Устимовича було призначено на першого голову Ради Міністрів, а потім на Директора Департаменту кіннозаводства міністерства земельних справ.

Гижицького було призначено на державного секретаря, Вороновича й Вишневського на товаришів міністра внутрішніх справ.

І тільки Пащевського, людину, що й зробила багато, й що давала свою відданість підчас перевороту, залишено було на призволяще. Чи не тому, що це був справжній українець?

І вже не гетьманці влаштували його за помішника прокуратора Київського Військового Суду.

Але на це все можуть нам заперечити, що зазначені люди до перевороту не мали змоги виявити свою відданість до України й довели це вже потім. Побачимо.

Далі в книзі йде мова про те, як німецьке командування вирішило підтримати гетьманський переворот і як підтримувало його.

Правда, шановний автор домагається довести, що німецьке командування ніби-то тримало, так-би мовити, дружній невтралітет і що, як логічний висновок із цього, ввесь переворот виконала лише українська народня громада. Але всім-же добре відома роля німецького командування й німецьких багнетів наприкінці квітня 1918 року в Київі.

24 квітня 1918 року відбулося перше побачення П. Скоропадського з ґенералом Ґренером. Німецьке командування вирішило на певних умовах підтримати заведення нового ладу державного на Україні (стор. 31).

А вже 25 квітня фельдмаршал Айхгорн видав свого знаменитого наказа про заведення на Україні німецьких польових судів, яким, між іншим, мали підлягати всі вчинки проти громадського порядку (стор. 32); в ніч на 27 квітня німецьке військо обеззброїло першу дивізію синьожупанників, майже єдине реґулярне українське військо в Київі (стор. 33); 28 квітня німецьке-же військо підчас засідання Центральної Ради провело відомі арешти представників влади на Україні, — дискредитуючи тодішню українську владу, а 29 квітня союз земельних власників, утворення якого, між іншим, шановний автор, на жаль, у своїй „історії" зовсім обминає, і який

складався, як відомо, з великих земельних власників на Україні, що мали занадто мало спільного з українством,—розпочав свій з'їзд (стор. 35).

Німці, що, керуючись наказом із дня 25 квітня, не дозволяли жадних прилюдних зборів у Київі, проте дозволили зібратись декільком тисячам учасників з'їзду земельних власників.

Невтралітет, як бачимо, безмірно більший, ніж лише дружній.

Цікаво відмітити таких членів президії цього з'їзду, як зазначений вже вище Воронович (голова з'їзду), Гуляницький, Базарський, Ракович, Люц, Висоцький, Бродський, князь Голіцин (стор. 35), мабуть всі вони не так цікавилися „початком творчої діяльности українського народу, зміцненням його державности“, як урятуванням своїх лятифундій на терені України.

Не будемо зупинятися на самому проголошенні гетьманства й обранні гетьмана в будинку цирку Крутикова, де на даху стояли німецькі кулемети, вважаємо лише за потрібне навести одну цитату з „історії“ з приводу цього.

„Так відбулося проголошення Гетьмана Павла Скоропадського, одне з імпозантніших у цілій нашій історії, як-що пригадати обставини, при яких і при якому числі учасників відбулися вибори, наприклад, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Всі вони були обрані так само в присутності на Україні чужої сили — татарської, московської, шведської. Але ці сили були значно менше невтральні й більше впливали на вибір, ніж тепер німці, та й самі вибори відбулися при далеко меншому числі учасників, ніж вибори Павла Скоропадського. Ці вибори відбулися при надзвичайній однодушності й ентузіязмі“ (стор. 38).

Хай читач уже сам судить за „точність“ цих рядків та за те, чи не відбито зазначених подій в одному з кривих зеркал.

Отже союз земельних власників обрав на гетьмана України Павла Скоропадського.

Далі шановний автор підкреслює, що жадні політичні уґрупування на Україні не ставили опору гетьманському переворотові, доводячи цим його популярність і непопулярність Центральної Ради. Що Центральна Рада за тих часів значно втратила свій попередній престиж серед багатьох кол, це не підлягає сумніву, але й не легко було ставити опір переворотові, виконаному за підтримкою всемогутніх німецьких баґнетів.

Висовує шановний автор ще таку парадоксальну, на його погляд, думку, що гетьмана з самого початку підтримували настроєні не національно верстви: Союз землевласників і протофіс — об'єднання промисловости, торговлі, фінансів і сільського господарства— (цікаво було-б до речі запитати, а де поділися національно настроєні військові українські круги й українське козацтво, що за них раніше згадував шановний автор?), національна-ж українська інтеліґенція, соціялістична демократія й „розпропаґовані“ (стор. 47)

від неї кола селянства та робітництва не тільки не підтримували гетьмана, але навіть ставилися до нього вороже.

„В той час, коли тисячі хліборобів, промисловців, торговельників виступали на зїздах, як українці і в імя інтересів України, жменька соціялістичної інтеліґенції тільки собі самій присвоювала монополію представляти українське громадянство (що ніби-то неприхильно ставилося до обрання гетьмана) й цілий український нарід“ (стор. 59).

Боїмося, чи не скористувався й тут шановний автор трохи з кривих зеркал та може й з обох разом.

Через цілу низку історичних причин на Україні наприкінці російського панування майже не залишилося ані національної аристократії, ані національної великої буржуазії, майже всі нащадки старих українських родів, великі землевласники були зросійщені ледве чи не на всі 100 відсотків, і тому цілком зрозуміло, що коли вибухнула українська національна революція, то перед у ній взяли суто-національні-українські: інтеліґенція, соціялістична демократія й „розпропаґоване“ селянство.

Як вони діяли, це вже інша річ, але-ж ці таки елементи утворили самостійну Україну, і ось коли на Україні скоївся гетьманський переворот, коли його фактично заподіяла чужа озброєна сила, коли найголовнішу участь у цьому перевороті взяли зовсім чужі українству елементи, коли на гетьмана було поставлено Павла Скоропадського — а хто був Павло Скоропадський для тодішніх широких українських верств? Людина відома лише зі свого історичного прізвища, великий пан, аристократ, придвірний царський ґенерал — то цілком зрозуміло, що всі ці суто-національні українські верстви в кращому випадкові мусіли поставитися з де-яким недовіррям до новообраного гетьмана, придивитися до нього, обізнатися з ним.

Ця „жменька“, що на собі виносила ставлення царського режиму до української інтеліґенції, демократії, селянства, що багатьома роками свого життя вистраждало для себе розуміння слів „українське“, „Українська Держава“, цілком зрозуміло, навіть погодившись із потребою перевороту, мала підстави побоюватися мало знайомої, непевної постати гетьмана, не кажемо вже за тих, хто в самому гетьманаті вбачав посягнення на здобутки революції.

А хто-ж був гетьман для цих великих землевласників, великих промисловців, торговельників? Усім їм добре відомий, із багатьома навіть поріднений, для де-яких Павлусь, для де-яких Павло, для більшости Павел Петрович. Добрий товариш, добрий однополчанин, чудесна людина, світи його імператорської величности, командир свого часу найкращого ґвардійського полку, власник величезних маєтків. Для всіх них гетьманство, Українська Держава були не то якась гра в шаради з передягненням, не то аматорська вистава, яку влаштовував їхній загальний добрий знайомий Павло Петрович. Але ця, на їх погляд, оперета врятовувала їм їхні маєтки, їхні капітали, продовжувала можливості безтурботного існування на Україні, де так добре можна було харчуватися, навіть давала

добрі гроші—платню за виконання тих або тих обовязків у державі Павла Петровича, а водночас тут-же можна було цілком безпечно дочекатися падіння большевиків і повернутися до Петрограду вже зі стажем державних діячів, а може, як кандидати до „справжніх" вже міністеріяльних тек.

Як-же не погодитися на де-яке перефарбування протягом певного часу, як не дякувати гостинному господареві, як не визнавати його „тисячами" всім цим землевласникам, торговельникам, промисловцям. Не даром цей самий „протофіс" мав піднести панові Гетьманові дорогоцінну булаву!

І посунулися на Україну „урядовці, вчорашні великі люди, поміщики, земські діячі й просто цивільні, посунулися військові, що бажаючи служити Росії, як із патріотизму, так і з бажання заробити на хліб щоденний, не мали куди йти, щоб не дійти конфлікту з власним сумлінням.

Таким людям я казав, що, служачи гетьманові, вони без жадного сумніву служать Росії, й вони, огледівшися, звичайно й уступали на службу до гетьманського уряду, хоча де-хто з них і вважав для себе за непереборну перешкоду вимогу розмовляти й писати українською „мовою" пана Грушевського, що, правда, вимагалося, але дуже зле виконувалося через незнання цієї мови по всіх урядових установах України".

Це цитата — дуже характерна — зі спогадів одного з членів імператорської російської родини, герцоґа Лейхтенберґа, що теж уважав через свої дружні стосунки з п. П. Скоропадським, а вони були й свояки, й колись одного полку, за цілком добре мешкати у Київі („Архив русской революціи" т. VIII стр. 167).

Страшенно дивується шановний автор такому недовіррю до гетьмана з боку націоналістичних українських кругів. Яких-же заходів уживав гетьман, щоб усунути це недовірря?

Микола Василенко, що його було призначено 30 квітня 1918 р. на другого голову Ради Міністрів гетьманського уряду, не знайшов нічого кращого, як дати перше інтервю не в українській пресі, а в ґазеті „Кіевская Мисль", ґазеті яскраво ворожій до всього українства. В ньому він, між іншим, підкреслив, що „в основу діяльности нового кабінету має бути положене національне відродження України, але очевидячки без тих крайностей, які-б дражнили населення, шкодили-б правильному розвиткові національного життя й викликали-б неохоту до українства серед інших національностей" (стор. 54). А це-ж була до де-якої міри не чужа людина для українського громадянства!

А пані Софія Глінкова, дочка відомого українського діяча Василя Тарновського, що була за господиню майже на першому прийомі нового гетьмана на розговинах у ніч під Великдень, заспокоювала потім усіх знайомих, що „з украинцами теперь особенно церемониться не будут".

Це були безумовно жіночі пльотки, але їх-же чули й ці самі „українці".

Шановний автор уживає заходів довести, що українські громадські діячі національного напрямку відмовлялися працювати в гетьманському уряді. Таку „пропозицію — каже він — було зроблено Д. Дорошенкові, К. Мацієвичеві, Ол. Шульгинові, Ол. Лотоцькому, але з них згодився один тільки Д. Дорошенко“ (стор. 60).

Цим твердженням робиться певне враження цілковито безпідставної неохоти українських громадських діячів національного напрямку працювати в як не як Українській Державі, але до цього слід було-б додати, що Ол. Шульгин пішов-же працювати на посаду українського посла в Болгарії. Що-до Ол. Лотоцького, то він навіть не одержав Лизогубових телеґрам із пропозицією працювати в уряді (Дм. Дорошенко. „Мої спомини про недавне минуле“ ч. II стор. 90), а К. Мацієвич обумовлював свій уступ до кабінету провадженням певних аґрарних реформ, на що уряд не погодився.

Не вважає за потрібне додати сюди шановний автор і те, що де-яким відомим українським діячам національного напрямку, які погоджувалися працювати в гетьманському урядові, пропонували посади непорівняно нижчі за надані „українським громадським діячам не національного напрямку“, так було, наприклад, із Миколою Міхновським, який не погодився на запропоновану йому посаду урядовця для доручень (Дм. Дорошенко. „Мої спомини“ ч. II стор. 90), далі на тій-же сторінці автор цитованих споминів зазначає, що це зробило на нього враження, ніби-то особиста амбіція не дозволяє землякам брати посади нижчі за міністерську, а ще далі автор розповідає, що вже він сам аж двічі відмовився від запропонованої йому посади товариша міністра закордонних справ, поки йому не була запропонована посада керівничого цього міністерства.

І ось 3-го травня остаточно був складений кабінет міністрів в Українській Державі.

Подаючи коротенькі біоґрафічні відомості за кожного з членів кабінету, шановний автор впевнений, що ці відомості покажуть, чи справді ці всі люди — „абсолютно чужі для України й ворожі українству“, як закидували їм тоді українські націоналістичні кола. Отже, не зайве буде зупинитися на цих людях і на їхній діяльності.

Третій, протягом чотирьох днів, Голова Ради Міністрів і спочатку міністр внутрішніх справ Федір Лизогуб. На першому плані звичайно його історичне українське походження. Як відомо, рідний брат його був свого часу покараний на горло за свою антиурядову діяльність; проте це не стало на перешкоді панові Лизогубові за часів царату бути й маршалом, і головою губерніяльної земської управи, і членом ради при Кавказькому Намісникові й провадити цілком уже урядову діяльність, навіть дбаючи за українську культуру за часів перебування в Полтаві.

Як приклад „українофільства“ пана Лизогуба наводиться те, що літом 1909 року за часів „ювілейних свят“ (Полтавської перемоги, а були це дійсно ювілейні свята для російського уряду й росіян і сумні, жалібні для кожного свідомого українця), він зустрічав

царя Миколу II в Полтавському земському будинкові й навіть, по-за офіційною програмою церемоніялу, давав цареві пояснення, чому в будинкові скрізь українські написи (стор. 62).

Дійсно навіть смішно було вимагати за тих часів від п. Лизогуба національної свідомости.

Не знайшов-же нічого кращого пан Петро Дорошенко, що за часів Гетьмана стояв на чолі головної управи мистецтв, як піднести цареві Миколі II підчас його перебування в Чернигові 1910 року келих гетьмана Петра Дорошенка, що переховувався в його роді.

Так оцей самий пан Федір Лизогуб, що давав пояснення з приводу українських написів у земському будинкові, коли в травні 1918 року до нього, як до міністра президента, зявився в одній службовій справі представник військової прокураторії й звернувся до нього українською мовою, просив правда, дуже ввічливо перепрошуючи, розмовляти з ним московською мовою, бо української він ще не навчився й не розуміє.

Але за часів гетьмана Павла Скоропадського, що в резолюціях на проханнях на своє імя писав власною рукою українською мовою лише два слова „Павло Скоропадський", міністр президент п. Федір Лизогуб був може ще не з гірших, хоч і каже за нього в своїх спогадах помічник державного секретаря в його-ж кабінеті М. Могилянський, що це був „русскій человѣк до мозга костей" (стор. 93 його спогадів).

Як відомо, надалі теку Міністра Внутрішніх Справ тримали: Ігор Кістяковський та Віктор Рейнбот.

Ігор Кістяковський, ніби-то й доброго українського походження, але немає правил без винятку, не всяке прислівя справдується, іноді яблуко й далеко від яблуні впадає.

І сумна роля цього міністра внутрішніх справ у першому кабінеті Лизогуба, людини безумовно розумної, працездатної, добре відома й памятна на Україні.

Варт згадати, як охоче пішла ця людина, що, здається, дивилася на себе, як на другого Столипіна, керувати Міністерством Внутрішніх-же Справ до 14 листопада 1918 року, по оголошенні курса на єдину неподільну Росію!

Друзів можна пізнати в нещасті, каже інше прислівя, і за часів того нещастя, тих злиднів, що охопили пізніше Україну, Ігор Кістяковський цілком недвозначно виявив себе, чи є він друг України.

Зайве здавалося-б що-небудь казати за німця Рейнбота, колишнього голову Петроградського Окружного Суду за найреакційніших останніх часів царату, який по зміні української орієнтації взяв теку міністра юстиції в кабінеті Гербеля.

Цьому петроградцеві не могла бути байдужою доля України лиш тому, що це був терен для відновлення колишньої великої Росії, житниці цієї могутньої Росії.

Такі то були люди, що стояли на чолі найвідповідальнішого міністерства, що творили політику на Україні за часів гетьманату.

На посаді товаришів міністрів „чисто ділові й фахові було запрошено відповідних людей із досвідом і стажем по роботі в своєму фаху, але таких, що своїм походженням або діяльністю були звязані з Україною й добре ознайомлені з її життям та потребами" (стор. 66).

Першу скрипку відіграв поміж них колишній царський ґубернатор Михайло Воронович. І за нього, і за товаришів міністра Олександра Вишневського й Віктора Рейнбота вже довелося згадувати.

Дійсно, і п. Віктор Кулябко-Корецький, великий землевласник із Полтавщини, — п. Микола Савицький, великий землевласник із Чернигівщини (що-правда лише протягом місяця вважав за можливе перебування на цій посаді) й п. Сергій Варун-Секрет, великий землевласник із Херсонщини, колишній член Державної Думи правого напрямку — всі вони були звязані з Україною, всі вони мали тут чималі маєтки, але хто-небудь із них чи вважав себе за українця не тоді, коли за це навіть добре платили, а тоді, коли це вже навіть було небезпечно?

Усі ці добродії зникли з українського політичного обрію, скоро насунулися на Україну хмари.

З директорів департаментів міністерства внутрішніх справ шановний автор згадує лише за одного — Юрія Старицького, а слід було-б згадати ще принаймні й за директора такого важливого департаменту, як Державної Варти, славнозвісного Петра Акермана, пасинка відомого царського міністра юстиції Муравйова. Цей пан Акерман, колишній прокурор Віленського Окружного Суду, не тільки не мав жадного відношення до України, але навіть вважав за можливе прилюдно в офіційних розмовах уживати таких виразів що-до української мови: „етот собачій язик", „ета собачья „мова". Це той п. Акерман, що, коли йому колись своєчасно не подали автомобіля до ресторану „Континенталь", де властиво кажучи й містилася філія його службового кабінету, страшенно обурився з цього, викликав цілий загін державної варти й, стоячи на чолі його, правда може й не зовсім твердо на ногах, повів його в правильну атаку на гараж міністерства й одержав цілковиту перемогу; той п. Акерман, що дуже старано підбирав чинів цієї самої державної варти, головне з колишніх жандармів та поліцаїв царських часів. Отже не даром літери на наплічниках чинів державної варти „Д" „В" київське населення читало, як „дай взятку"; той Акерман, що протягом усього часу гетьманату стояв на чолі цього політичного департаменту, старано перетворюючи його в точнісіньку, може значно й зменшену, копію царського департаменту поліції що-до України й всього українського, що в його руках зосереджувалося керівництво всіма політичними арештами на Україні, що по поваленні гетьманату зник, передбачено захопивши з собою чималу суму державних коштів.

Такий був центр, а що уявляла собою периферія? Київський столичний отаман був ґенерал Хануков, одеський міський—ґенерал Мустафін, Миколаївський—ґенерал де-Бонді.

За них і за їхнє ставлення до України навіть і шановний автор вважає за краще промовчати (стор. 261).

Далі, по гетьманському перевороті було звільнено всіх ґуберніяльних та повітових комісарів Центральної Ради та негайно замінено на ґуберніяльних і повітових старост — треба було заманіфестувати корінну зміну на місцях.

Шановний автор сам примушений заявити, що при цьому було чимало невдалих призначень, але все-таки, захищаючи ці призначення, каже, що переважна більшість старост були місцеві земельні власники; „дуже мало було людей, які-б служили на адміністраційних посадах за старого режиму (всього таких було 3—4"), каже він (стор. 91).

Тому одіозність цих призначень для українських національних кругів тільки в нечисленних випадках мала рацію, каже далі шановний автор. Але невже-ж гадає шановний автор, що ці призначення на вищі адміністративні посади на периферії великих земельних власників росіян, поляків, зросійщених українців не мали бути одіозними для українського селянства, бо в такий спосіб незакінчені суперечки, суперечки за землю поміж зазначеними великими земельними власниками та українськими селянами мали-ж вирішувати самі-ж позивачі в цій справі — великі земельні власники?

Назавжди-ж уже минули часи повітових маршалків та земських начальників, коли на чолі місцевої влади повинні були стояти місцеві-ж великі земельні власники, втілюючи в собі й адміністраторів, і батьків-опікунів місцевого селянства.

Це з одного боку, а з другого — що-до одіозности цих призначень для українських національних кругів, то сам шановний автор змушений зазначити за призначення на київського ґуберніяльного старосту п. Ів. Чартарижського, колишнього мирового посередника, а потім ґубернатора окупованої Тернопільщини за часів Бобринського.

Це-ж занадто яскравий приклад, як гетьманський уряд заманіфестував свій український національний напрямок призначенням на столичного ґуберніяльного старосту людини, яка нищила все українське в нещасній окупованій за часів царату Галичині, людини, яка ввесь час не знала для українців іншої назви, як „Мазепінци",

Або харківський ґуберніяльний староста ґенерал П. Заліський— „добрий адміністратор і по свойому патріот України (чи не защиро роздає шановний автор ці епітети?), але він вважав, що українці можуть добре обійтися з готовою вже московською мовою й не потрібують зовсім творити якусь нову мову й нову культуру" (стор. 92). Чи, як сам п. Заліський пише за себе: „украинскую „мову" не признавал, как нововеденіе никому не нужное и очень тормозящее всю деловую жизнь". (Ґенерал П. Залєскій. „Южная армія". „Донская Лєтопись" № 3, стор. 235).

До речі, цей ґенерал Заліський зараз-же по зміщенні з посади ґуберніяльного харківського старости, або як сам він її називає

„губернатора в Харковє“ кинувся до найактивнішої участи в формуванні так званої „южной армії“ з її одвертими гаслами „армія національна і монархічна“.

А хто-ж були інші?

За помішника київського ґуберніяльного старости був п. Платон Забугин — попереду урядовець для особливих доручень при київському ґенерал-ґубернаторові, а потім він стояв на чолі Бродського повіту за часів зазначеної вище окупації Галичини.

Наведемо ще де-кілька знайомих прізвищ серед повітових старост на Київщині: Київського повіту — Микола Григоріїв, колишній мировий посередник перед війною; Бердичівського — Іван Машир, колишній київський поліцмайстер; Уманського — Ібрагим Солтик, колишній черкаськийісправник; Васильківського—Володимир Троцький, колишній мировий посередник.

На Чернигівщині: за ґуберніяльного старосту були: попереду Савицький (за нього ми вже згадували), потім Микола Висоцький, колишній земський начальник. Повітові старости: Чернигівський — Михайло Малахів, колишній неодмінний член ґуберніяльної землеустройної комісії, помічник його — Кость Котляревський, колишній земський начальник потім член ґуберніяльного „присутствія по крестьянським дєлам“; Борзенського — Лев Білозерський, колишній член землеустройної повітової комісії; Ніженського—п. Микола Висоцький (щойно за нього згадували); Сосницького — Кость Імшенецький, колишній земський начальник; Козелецького — Вітольд Кринський, колишній член землеустрійної комісії; Кролевецького — Ілля Соломка, колишній земський начальник; Стародубського — Федір Кибальчич, цей служив у судовій офіції; Суразького — Кость Іванов, колишній земський начальник; Новозибківського — Іван Лістовський, земський начальник; Глухівського — Микола Бірвар, член землеустріної комісії; Конотопського — Сергій Кандиба, земський начальник; Городнянського — Володимир Тризна, колишній земський начальник, а потім член „ґубернського по крестьянським дєлам присутствія“; Остерського — Дмитро Вишневський, земський начальник; Ізяславський повітовий староста на Волині—Шабельський, колишній віце-ґубернатор; Гомельський повітовий— Євген Стош, земський начальник; Карачевський повітовий — князь Олександер Волконський, колишній земський начальник.

Ми перелічили 22, а не 3—4, як каже шановний автор, лише нам знайомі прізвища осіб, що служили за царських часів на адміністраційних посадах і причому, ще не досить „специфічних“ посадах. За решту ми не знаємо.

Майже всіх зазначених осіб було, зрозуміло, усунуто з тих або тих посад ще 1917 року за часів тимчасовото Уряду, не мали змоги вони служити, зрозуміло, за часів Центральної Ради й ставилися вони до всього українського, як до політично їм ворожого; тепер-же з призначенням їх на відповідальні посади, вони також, зрозуміло, мали рацію гадати, що це є поворот до минулого, зама-

скована реставрація тих добрих часів, коли вони також стояли у влади.

І вони круто повернули праворуч стерно політики на місцях. І в цьому їм не тільки ніхто не перешкоджав, а навпаки їх у цьому цілком підтримував центр. „Старі діячі, знову закликані до влади, застосовували вже занадто старі й ненависні засоби керування на місцях“ (спогади М. Могилянського. „Архив русской революціи“ т. XI, стор. 97). „Побачивши нормальне життя на Україні, вся ця попередня російська бюрократія уявляла собі, що всі злидні закінчено, а тому взялися за старе: хто поновлював свої кошти, хто надміру поповняв свої збитки, хто брав хабара, хто спекулював, хто тягнувся по владу за законами революції, тоб-то що-до лише свого апетиту та нахабства, хто просто користувався з життя: гуляв, грав у карти, жуїрував по реставраціях та садках. Справі віддавалося небагато“. Це цитата зі спогадів ґенерала Заліського, росіянина, одного з діячів по утворенню „Южної“ армії, якого в жадному випадку не можна запідозрювати в прихильності до України, до її національних кругів (ґен. П. Залєский. „Возмездіе“, стор. 229).

Нижчих аґентів влади на місцях ці старі діячі теж брали, зрозуміло, з тих, хто раніше їм служив.

А ці люде або боялися утворення цілком їм і соціяльно, й національно незрозумілої України, або цілком одверто її ненавиділи й бажали помститися їй навіть за всі злидні революційних часів.

Надалі кидається ввічі таке цілком ориґінальне твердження шановного автора:

„Ввесь одіюм за карні експедиції та їхню діяльність ліг потім на гетьманське правительство, але правительству цьому в дійсності довелося лише ліквідувати діяльність цих самочинних відділів, які розпочалися фактично за часів Центральної Ради (стор. 10, 93).

Здається нам, що це твердження страждає й на „неточність“, і на „неповність“. Ці карні експедиції, ці карні загони й виникли-ж за часів гетьманату, бо за часів Центральної Ради не було ще за що карати—землю-ж відбирали закономірно.

У підтвердження діяльности таких добровільних карних відділів за часів Центральної Ради, шановний автор посилаєтьсь на спогади М. Могилянського на сторінках збірника „Архив русской революціи“ т. XII, ст. 97—98 (стор. 93).

Але коли ми звернемося до зазначених спогадів, то бачимо, що М. Могилянський, малюючи огидні та жахливі вчинки добровольчих карних офіцерських загонів, що спровоковували до заколотів у цілком мирних закутках, датує їх 20—30 червня 1918 року, тоб-то за 2 місяці по утворенню Гетьманату.

Далі шановний автор каже, що „гетьманський уряд зміг приборкати діяльність цих відділів лише протягом кількох тижнів, а тим часом вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставилися всі злочинства тих відділів“ (стор. 94).

Та чи не пригадає тоді шановний автор за діяльність безумовно вже не самочинних, а цілком леґальних „карних відділів“, охоронних сотень, частин чужоземного війська, що часто-густо зі старостами, їхніми помічниками та іншими місцевими земельними власниками на чолі, за часів Української Держави, творили на підставі навіть особливих обіжників лад на українських землях, остаточно вирішуючи суперечки поміж двома сторонами: російськими або польськими поміщиками з одного боку й українським селянством із другого, а на чию користь це вони вирішували та в який спосіб?! Чи не пригадає тоді шановний автор, що ці карні відділи під проводом старост та їхніх помічників сікли цілі села без винятку, приказуючи: „вот тебє твоя Україна“, що цілі натовпи людей потім гатили або у вязниці, або до німецьких концентраційних таборів, що на селянство накладали тоді величезні контрибуції, що чимало поміщиків багатіло тоді по поверненні їм вартости нібито в них пограбованого майна, що діяльність ця на місцях мабуть назавжди скомпромітувала серед українського селянства, тоді ще захопленого до де-якої міри українським романтизмом, самі розуміння „Гетьман“, „Гетьманщина“, що цілих пісень склав український нарід із приводу тих сумних подій за часів гетьманату?!

А що-до приборкання цих карних експедицій, то дамо слово помічникові державного секретаря в лизогубівському-ж кабінеті М. Могилянському. У цитованих уже вище своїх спогадах, він просто каже: „мені невідомо, щоби вживали якихось заходів приборкати „карників“ та й узагалі проти карних експедицій (стор. 98 його спогадів, „Архив русской революціи“ т. XI).

І ці ганебні гидкі сторінки безстороння історія повинна поставити на дебет іменно міністерства внутрішніх справ гетьманату.

Боротьба, може, до де-якої міри навіть і потрібна з політиканством земського самоврядування, вона-ж головне зводилася до боротьби з національним напрямком у самоврядуванні.

На голову комісії перегляду законів про самоврядування в Українській Державі було призначено князя Голіцина, великого землевласника й земського діяча Харківщини, що стояв на чолі протофісу. Але що була Україна князеві Голіцину, а князь Голіцин Україні?

Міністр внутрішніх справ Кістяковський казав між іншим, що на зїзді ґуберніяльних старостів він підкреслював потребу найобережнішого ставлення до всіх діячів українського національного руху. Необережні арешти національних діячів неприпустимі, казав він (стор. 271).

Отже лоґічно кажучи, український національний рух в Українській Державі—це було щось небезпечне, і його діячі—це особи, на які повинні звертати увагу охоронники ладу й спокою на місцях — старости. Отже національний рух — то справа антидержавна!

Але-ж треба зазначити, що-до гетьманату були в опозиції не лише одні українські національні кола, були в опозиції й суто

російські круги, як ліві соціялістичні, так і цілком праві, але репресій зазнавали головне українці, а праві російські кола користувалися майже цілковитою недоторканістю. Їхні орґанізації вороже ставилися не тільки до всього українського, але навіть до самої ідеї української самостійности, російські ґазети цілком недвозначно пропаґували вороже ставлення до української державности, на це уваги не звертали, проводячи найреакційнішу політику лише до всього українського.

Варто підкреслити, як Міністр Внутрішніх Справ Кістяковський розвязав питання обвинувачення міністерства в реакції; він спокійно заявив, що на його думку „політика уряду зовсім не реакційна“ (стор. 270).

Правда, коли, по промові Кістяковського в Одесі, хтось запитав його: „так що це, повернення до часів Плеве?“, то Кістяковський відповів: „у порівнянні зі мною і Плеве, і Сипягін малі діти“ (Спогади Могилянського стор. 100).

І нарешті, як вінець творчої діяльности гетьманського міністерства внутрішніх справ був закон із дня 30 листопада 1918 року „про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові та ґуберніяльні установи по управлінню сільськими місцевостями“ — утворювалися по всій Україні нові опікуни селянства мирові посередники, яким надавалися функції колишніх земських начальників, поновлялися колишні повітові зїзди під маркою повітових рад у сільських справах, та колишні ґубернські присутствія під маркою Ґуберніяльних Рад у сільських справах.

На щастя цей закон далі сторінок Державного Вісника не поширився.

І вертілося коло державного апарату, міністерства внутрішніх справ гетьманської України за давно виробленим і таким знайомим більшості відповідальних його діячів рецептом старої російської бюрократії — попереду заспокоїти населення, зміцнити державний спокій, а потім можна вже буде почати обмірковувати й реформи в українському національному напрямкові.

Отже, чи були всі ці люди, що творили політику гетьманської України в центрі та на місцях чужі для України й ворожі українству?

Таке ставить запитання шановний автор, таке запитання ставимо й ми.

Далі не менш важливе за часів будування держави — Військове Міністерство.

На чолі його було поставлено чомусь не кого-небудь із „національно-настроєних військових українських кругів“, де п. Скоропадський мав ніби-то велику популярність, а „ґенерала від інфантерії“ Олександра Францовича Роґозу.

Шановний автор що-до ставлення Рогози до українства може лише зазначити, що він походив зі старого шляхетського українського роду на Уманщині, представники якого посідали різні земські посади на Київщині (стор. 63).

Це трохи не зрозуміло, бо, як відомо, земство було заведено на Київщині незадовго до великої війни.

За товариша міністра був ґенерал Лиґнау, родом із херсонських німців-колоністів, за другого, що керував морським міністерством, був капітан І-ої ранги Максимів, той самий, що ще в жовтні 1918 року хвалився, що „його“ міністерство цілком уже готове, щоб бути перенесеним до Петрограду.

На долю цих людей припала безумовно надзвичайно трудна, важка, але й почесна справа утворити реґулярне українське військо. У цьому відношенню було вже чимало зроблено, як це зазначає й шановний автор, за часів Центральної Ради, бо тоді у військовому міністерстві політика стояла на другому плані, на першому була робота.

Але замість того, щоби за всяку ціну, користуючися з добрих взаємин гетьмана з німцями, дбати як за найскорше утворення армії, з цим зволікали, бо за непевний здавався для росіян-ґенералів український елемент для українського війська, рішуче вони були проти національного принципу.

І замість конструктивної почалася деконструктивна робота у військовому міністерстві — вважали за цілком неодмінну і недвозначно важливу справу замінити попереду ввесь національний свідомий український елемент на суто російський, часто-густо ворожий до українства, в кращому випадку цілком байдужий до нього.

Із зовнішнього боку це робилося ніби-то для того, щоби притягнути до роботи фахівіший персонал, усунувши не таких фахових людей; а з внутрішнього — не покладали надій на цих „мазепинців“, коли доведеться відбудовувати Єдину Росію *).

Це не було зроблено раптом, зараз-же по перевороті, ні, майже ввесь апарат військового міністерства тоді залишився на місцях, і апарат далеко не кепський, що підтверджує й сам шановний автор.

Ці зміни тривали досить довгий час, і закінчено їх було лише наприкінці вересня.

Ну, як можна було залишати на посаді, скажім, начальника військово-юридичної управи людину з вищою військово-юридичною освітою, з відповідним стажем протягом великої війни, людину, що з самого початку утворення самостійної України працювала на цій посаді, українця не лише походженням, але й переконанням, коли ця людина мала рангу лише полковника?

Або чи годилося, щоб посаду старшого військового прокуратора посідала особа з вищою юридичною освітою, великим стажем,

---

*) Не заперечуючи тому, що, при призначеннях на відповідальні військові посади в часи гетьманату, фаховій підготовці призначаємих віддавалося переважаюче над національною свідомістю значіння, знаходимо однак, що причини цього сумного явища висвітлені шановним автором де-що поверховно. В наслідок цього і вся робота Військового Міністерства за той час намальована автором у занадто темних фарбах, опускаючи його працю в де-яких ділянках навіть під національним поглядом видатну, як от, наприклад, працю Головної Шкільної Управи Військового Міністерства з її персоналом.—Редакція.

що протягом війни виконувала найвідповідальніші обовязки в військово-судовій офіції, що посаду цю обняла з самого початку утворення самостійної України, коли в російській армії вона була лише прапорщиком запасу?

Те, що за часів Центральної Ради його було іменовано на отамана, те, що це був фахівець-правник, активний член українського правничого товариства, щирий український патріот у найкращому розумінні цього слова, — це було все дрібниці, це не обходило військового міністерства Української Держави, його обходило лише, що в Росії, за часів царату це був прапорщик.

І „безробітні" російські ґенерали, що понаїздили на Україну, не маючи до неї жадного відношення, в своїй спеціяльній записці на імя гетьмана протестували проти таких призначень.

І почалися призначення на всі ці посади ґенералів-росіян, вони самовпевнено сідали на порожні фотелі, маючи російські царські ордери на грудях, іноді навіть царські російські кокарди на кашкетах, не маючи абсолютно нічого спільного з Україною, з українським народом, вважаючи, що коли їх знову покликали до праці, то знову повертається минуле, що лише де-який час треба перетерпіти цю комедію з переодягненням. І почалися спочатку ввічливі перепрошення з боку цих ґенералів, що хоч вони й мають де-яку спорідненість із Україною, з українськими родами, що хоч вони й люблять Україну й розуміють українську (звичайно Шевченківську, а не, боронь Боже, якусь нову, що видумали німці) мову, але покищо вони дозволяють собі вживати лише московської мови, потім казали вони, що й доповіді на письмі зручніше було-б писати московською мовою, щоби легше було їм зрозуміти, а потім „вєдь тут дєло нужно, а не какая-то там „мова"!

І майже по всіх інституціях військового міністерства, де за часів Центральної Ради був цілком український вигляд, залунала московська мова, російське поводження, і марили майже всі ці вищі особи в міністерстві, що ще трохи часу, й вони всі автоматично опиняться на таких-же посадах уже російського військового міністерства.

У військово-юридичній управі, здається, в одному відділі розгляду прохань на імя гетьмана доповіді писалися українською мовою.

Не про українізацію міністерства йшла мова, а про русифікацію його.

І на 14 листопада 1918 року багато вже було зроблено в цьому напрямкові.

Навіть німця Ліґнау було усунуто з посади товариша міністра, бо щось за дуже він захоплювався українством.

А за найголовнішу, найпотребнішу роботу для України, за утворення українського війська майже забули, не звертали на це особливої уваги, в перспективі-ж було незабаром утворення російської армії!

Молоде суто українське старшинство, може й справді ще мало освічене, але що складало досить великий відсоток, замість того, щоб довиховати його, було усунуто до резерви.

Але за те з великим співчуттям, з великою, може не зовсім одвертою підтримкою ставилося військове міністерство Української Держави до формувань на терені України особливого корпусу, Южної армії, Астраханської, Добровольчої...

„Україна широко розкрила двері допомоги не лише для Дону, але й для всіх добровольчих орґанізацій, що розпочали формувати північні й південні армії для відбудування Росії" (А. Черячукін. „Донскія делегаціи на Украину и в Берлин в 1918 — 1919 г." Донская Лѣтопись № 3, стран. 206).

Що-до державної української діяльности військового міністерства не зайве підкреслити факт, що його наводить шановний автор, як план десанту на чорноморському побережжі на допомогу Кубані розбився „через саботаж або, вірніше, зраду одного з високих чинників українського міністерства війни: очевидячки, бувши в стосунках із ґенералом Алєксєєвим і сприяючи його планам, цей пан умисно затягав справу, не зважаючи на виразні накази гетьмана й військового міністра, зволікав під ріжними претекстами почати операції, а тим часом Алексєев швиденько вирушив у похід, захопив Катеринодар... Таким способом, замість приязної або навіть прилученої до нас Кубани повстала територія, опанована Добровольчою російською армією з її ворожими до українства відносинами й планами відбудови „єдиної неділимої" Росії" (стор. 198).

На жаль, не тільки не зазначає шановний автор за наступну долю цього „високого чинника" (боїмося, що й по „зраді" він спокійнісінько працював на попередній посаді), але навіть не вважає за потрібне „пролити" світло правди" на прізвище цієї людини, очевидячки теж не „чужої" й не „ворожої" до українства.

(Продовження буде).

ПЕРЕД ЧИТАННЯМ КНИЖКИ ПРОСИМО ПОПРАВИТИ ТАКІ ПОМИЛКИ:

Стор.	рядок	надруковано	має бути
18	8 здолу	о півдня	опівдні
19	11 згори	скидаючи	які скидали
28	20 згори	компанія	кампанія
28	3 здолу	про те	проте
32	15 здолу	Холостоновського	Холостоковського
34	3 згори	лолковника	полковника
35	19 згори	яле	але
35	24 згори	зиищити	знищити
38	16 здолу	кулемелів	кулеметів
40	15 згори	Гулого.	Гулого).
43	6 згори	з них	в них
43	9 здолу	післанепь	посланець
44	8 згори	заключити	вивести
48	7 згори	2-ий і 5-ий	2-ий і 6-ий
48	9 згори	приділені до	приділені: 4-ий до
48	10 згори	послужили	послужив
55	22 згори	12 березня	22 березня
55	18 здолу	р. Тереревки	р. Тетеревки
57	17 згори	на розвідках	на розвідки
57	20 згори	з південного сходу	з південного заходу
57	21 згори	з південного сходу	з північного заходу
58	20 здолу	на фроні	на фронті
59	18 згори	по части вони відійшли	по части відійшли
59	7 здолу	для атаки 3-ої прийнятий був	для 3-ої атаки був
59	4 здолу	резерів	резервів
60	21 згори	в с. Северинці	в с. Саверці
60	23 згори	в с. Білонок	в с. Білопіль
60	22 здолу	досить	занадто
90	13 здолу	від Сухижина	від Сульжина
62	11 згори	її сдладу	її складу
62	14 згори	опанузати	опанувати
62	15 згори	Трацвин	Трацлин
62	19 здолу	Зубовці	Сухнівці
62	21 здолу	Майдан-Біла	Майдан-Віла
62	5 сдолу	Шаровчики	Щуровчики
64	15 згори	Матерни	Лютерки

Стор.	рядок	надруковано	має бути
64	19 згори	Каленачі	Каленичі
64	24 здолу	Чотирбори	Чотирбоки
64	24 здолу	Ничмали	Ничпали
65	8 згори	Зоров	Хорів
65	10 здолу	2-ий полк	1-ий полк
65	5 здолу	Судилки	Судилків
67	10 згори	становиск	позицій
68	14 здолу	Рівно	Рівне
68	1 здолу	батарею	батареєю
69	2 згори	батарею	батареєю
69	7 згори	штиків	баґнетів
69	20 згори	двигатися	надійти
70	17 згори	Розвал	Розваж
70	22 згори	Вольну	Вольку
71	13 згори	28 травня	24 гравня
74	2 згори	залишився	залишилися
74	6 згори	вимагалося	потрібний був
75	15 здолу	південне	північне
76	1 згори	наших	наші
77	2 згори	Затарновичі	Татарновичі
77	22 згори	Сірих ворога, на який	Сірими ворога, який
78	4 згори	Коростенького	Коростенського
78	26 згори	очнайомлення	ознайомлення
78	12 здолу	гарматніх	гарматні
79	12 здолу	чинів	ділань
80	20 згори	вузла, 19 січня	вузла 19 січня,
81	3 згори	залишилася 2	залишилися: 2
81	11 здолу	лицарів	героїв
82	10 здолу	скерован	скеровані
83	10 і 8 здолу	польових	польові
84	1 здолу	Овруч у долині	Овруч лежить у долині
85	15 здолу	Борог	Ворог
85	11 здолу	Жалень	Жолонь
88	8 згори	55-го Франківського	Франківського
88	17 згори	безумством	безглуздям
91	4 і 7 згори	Шесток	Шестень
91	5 здолу	Липлянщики і Вязовську	Липлянщину і Вязівку
92	1 згори	Жарів	Жерів
93	20 згори	Борог	Ворог
94	21 згори	полковника	отамана
97	7 згори	у майбутні	майбутні
97	3 здолу	Морави	Морава
98	20 здолу	цей великий ступінь	цього вищого ступіня
99	7 здолу	Hoheitsgebit	Hoheitsgebiet
103	4 згори	Перід	Період
104	1 згори	Миргорд.	Миргород.
104	7 згори	1631 р.	1651 р.
106	3 згори	році,	році.

Стор	рядок	надруковано	має бути
106	19-20 згори	6-ий Глухівський Гусарський полк та 12-ий Стародубський Гусарський полк } до 1907 року Драґонські полки	6-ий Глухівський Ґусарський (до 1907 р. Драґонський) полк та 12-ий Стародубський Драґонський полк
109	18 згори	„Ізюмську"	„Ізюмську лінію"
110	19 здолу	(Харківський ще з 1882 року — на Уланський полк)	(Харківський — на Уланський полк)
111	16 здолу	32-ий	11-ий
113	4 згори	усією	цією
113	22 згори	formierten	formierten hatten
114	17 згори	Гусарський	Уланський
119	5 згори	кі ннийімени	кінний імени
120	11, 4 і 1 зд.	кило	кіло
124	10 здолу	тюди	туди
126	18 згори	Ту	Тут
129	4 згори	абу	аби
129	6 згори	налітали	налітала
135	8 згори	там	тут
136	5 згори	й провокувати	про
140	15 згори	вимагає	вимагав
140	12 здолу	муниції.	муніції,
141	4 згори	відвищена	підвищена
141	20 згори	спецефічному	специфічному
141	21 згори	непідготовленому	підготовленому
142	22 згори	приятелем	супутникам
145	19 згори	Одсі	Одесі
148	2 здолу	Мезепиного	Мазепиного
152	3 здолу	згинули	згинула
154	19 згори	Четным	Честным
156	17 здолу	нм	ним
163	15 згори	уділяли	уділяла
170	4 здолу	заходів	засобів
176	17 згори	пн	по
198	7 здолу	coups d'ètat	coups d'état
200	19 здолу	причитати	прочитати

„За Державність“

ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ ЗБІРНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА.

Готується й незабаром розпічнеться друкуватися збірник III, для якого намічено праці: ґен.-пор. М. Омеляновича-Павленка, ґенштабу ґен.-хор. М. Безручка, ґенштабу полк. В. Савченка, сотн. О. Шпилинського, полковн. О. Вишнівського, підполк. Т. Омельченка, підполк. Ол. Доценка, інж. В. Яновського, інж.-хор. І. Гнойового, д-ра сотн. Л. Чикаленка, полк. Кухарчука, пані Коваль-Медзведської, інж. А. Ільницького, О. Не-Назарука, Павла Сулятицького, Гліба Лазаревського та інші.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“—це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“, опріч основного матеріялу, містять багато схем, планів, фотоґрафій і інших ілюстрацій до свого тексту.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ виходять в ориґінальній окладинці, роботи бл. п. славного українського артиста-маляра професора ПЕТРА ХОЛОДНОГО.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ набувати можна у полковника М. Садовського — Warszawa, Podwale 16, m. 15.

Редакція ЗБІРНИКІВ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ просить українських вояків — старшину й козацтво — збирати й пересилати для неї воєнно-історичні документи, описи боїв, плани і схеми воєнних подій, малюнки з життя і чинів окремих військових формацій, фотоґрафії частин, їхніх командирів й окремих військових чинників, зразки уніформ, військових стягів та інше.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ все прислане їй прийме з подякою, а вразі висловленого власником бажання, й оплатить: рукописи по ціні до 5 дол. за друк. аркуш, інші речі—по згоді з власником.

У справах Товариства й Редакції „За Державність“ належить звертатися до полковника Садовського на вищеподану адресу.

Адреси: голови Товариства—gen. M. Junakiw, Tarnów, ul. Gumniska 10; заступника голови — gen. W. Zmijenko, Warszawa, Podwale 16, m. 15 і скарбника Товариства — ppułk. Semen Skrypka, Kalisz, ul. Widok 18.

ВОЄННО-
ІСТОРИЧНЕ
Т-ВО